

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΝΕΟΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ιστορία

Λαογραφία, Ανθρωπολογία»

Ειδίκευση: Λαογραφία και Ανθρωπολογία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Πακιστανοί Μετανάστες στα Ιωάννινα. Εργασία,
καθημερινότητα, κοινότητα σε μια πόλη της περιφέρειας**

Ονοματεπώνυμο φοιτητή: Σπυρίδων Δριγκόπουλος (ΑΜ 302)

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Ασπασία (Σίσσυ) Θεοδοσίου

Ιωάννινα 2026

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Ιστορία
Λαογραφία, Ανθρωπολογία»
Ειδίκευση: Λαογραφία και Ανθρωπολογία

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Πακιστανοί Μετανάστες στα Ιωάννινα. Εργασία,
καθημερινότητα, κοινότητα σε μια πόλη της περιφέρειας**

Ονοματεπώνυμο φοιτητή: Σπυρίδων Δριγκόπουλος (ΑΜ 302)

Μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής:

κ.κ.

1. Ασπασία (Σίσσυ) Θεοδοσίου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (επόπτρια)
2. Βασίλειος Νιτσιάκος, Καθηγητής Κοινωνικής Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
3. Άννα Μανδυλαρά, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η συγγραφή της παρούσας εργασίας, καθώς και η διεξαγωγή της σχετικής επιτόπιας έρευνας, αποτέλεσαν μια επίπονη αλλά και βαθιά γόνιμη διαδικασία. Για την ολοκλήρωσή τους συνέβαλαν ουσιαστικά πολλοί άνθρωποι, στους οποίους θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες. Είναι το ελάχιστο που μπορώ να προσφέρω σε αντάλλαγμα για την πολύτιμη συνεισφορά τους.

Πρώτα απ' όλα, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους πληροφορητές–συνεντευξιαζόμενους της έρευνας, που μου εμπιστεύτηκαν τις προσωπικές τους ιστορίες και μοιράστηκαν μαζί μου τις δυσκολίες, τις εμπειρίες και τις προσδοκίες τους. Χωρίς την προθυμία και την ειλικρίνειά τους, η παρούσα εργασία δε θα μπορούσε να αποκτήσει το ανθρώπινο και βιωματικό της βάθος.

Θα ήθελα, επίσης, να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες προς την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, κ. Σίσσυ Θεοδοσίου, για την πολύτιμη καθοδήγηση, τα εύστοχα σχόλια και τις υποστηρικτικές παρατηρήσεις της σε κάθε στάδιο της εργασίας. Η συμβολή της υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση της τελικής μορφής της μελέτης.

Παράλληλα, ευχαριστώ θερμά τα μέλη της τριμελούς εξεταστικής επιτροπής για τις εποικοδομητικές επισημάνσεις και τα σχόλιά τους, τα οποία ενίσχυσαν την επιστημονική ποιότητα και αρτιότητα της παρούσας εργασίας.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τους ανθρώπους που με στήριξαν καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της ερευνητικής διαδρομής – και ιδιαίτερα τη σύντροφό μου Πέννυ, για την αμέριστη κατανόηση, εμπύχωση και συναισθηματική στήριξη.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα έρευνα πραγματεύεται το φαινόμενο της κοινωνικής ενσωμάτωσης μεταναστών και τα χαρακτηριστικά της. Ειδικότερα, διερευνάται αν υφίσταται κοινωνική ενσωμάτωση στην ομάδα μελέτης. Την ομάδα μελέτης αποτελούν Πακιστανοί μετανάστες που διαβιούν στα Ιωάννινα. Οι παράγοντες που επηρεάζουν την ενσωμάτωσή τους ποικίλλουν: είναι το νομικό καθεστώς, το φύλο, η καταγωγή, η θρησκεία, η προσωπική στρατηγική των υποκειμένων και οι αμφίδρομες σχέσεις που προκύπτουν με την τοπική κοινωνία.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις συνθήκες απασχόλησης των μεταναστών, καθώς η εργασία αποτελεί καθοριστικό παράγοντα κοινωνικής ένταξης, αλλά και πεδίο έκθεσης σε ανισότητες. Οι συμμετέχοντες περιγράφουν εμπειρίες εντατικής εργασίας, χαμηλών απολαβών, έλλειψης πρόσβασης σε δικαιώματα και γενικευμένης ανασφάλειας, που ενισχύονται από το ασταθές ή ανύπαρκτο καθεστώς διαμονής. Το θεσμικό πλαίσιο, με την περιοδική αποσπασματικότητα και τις ρυθμίσεις προσωρινής εργασιακής νομιμότητας, δημιουργεί μια «γκρίζα ζώνη» παρατυπίας, επιτείνοντας τη διακινδύνευση και περιορίζοντας τις δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας.

Η κοινωνική ενσωμάτωση δεν είναι μια γραμμική διαδικασία. Η διάρκειά της και ο τρόπος με τον οποίο εξελίσσεται διαφοροποιούνται ανά κοινότητα και περίπτωση. Επιτυχής ενσωμάτωση μεταναστών σημαίνει ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και πολιτική ζωή της χώρας υποδοχής, με ταυτόχρονο αλληλοσεβασμό των διαφορετικών πολιτισμικών προτύπων (γλώσσα και θρησκεία), κοινωνική αποδοχή των μεταναστών από την τοπική κοινωνία.

Η έρευνά μας ήταν ποιοτική. Πραγματοποιήθηκαν επτά ημιδομημένες συνεντεύξεις εις βάθος, με τη βοήθεια ανθρώπου κλειδί ο οποίος συνέδραμε και στην διερμηνεία.

Λέξεις-κλειδιά: μετανάστες, κοινωνική ενσωμάτωση, εργασία, νομικό καθεστώς, πρόσβαση, τοπική κοινωνία, γηγενής πληθυσμός

ABSTRACT

This study explores the phenomenon of social integration of migrants, focusing on the case of Pakistani immigrants residing in Ioannina, Greece. It examines whether and how integration is achieved, considering multiple influencing factors such as legal status, gender, origin, religion, personal strategies, and interactions with the local society.

Particular emphasis is placed on working conditions, as employment is a key component of integration but also a field of inequality. Participants describe experiences of intensive labor, low wages, lack of access to rights, and a general sense of insecurity—often intensified by unstable or absent legal status.

The Greek legal framework, characterized by fragmented and temporary regularization mechanisms, fosters a “grey zone” of semi-legality, further limiting migrants’ social mobility

Integration, as shown through the interviews, is not merely a matter of presence but of belonging. It involves negotiating identity, cultivating informal networks, and striving for recognition in a society that too often places migrants on its margins. The study is based on qualitative methodology, involving seven semi-structured interviews, with the support of a key informant who facilitated communication and access to the community..

Keywords: Pakistani migrants, social integration, employment, legal status, access, local society, native population

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	4
ABSTRACT.....	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8
Κεφάλαιο 1°	14
Ελλάδα- μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές.....	14
1.1 Το προσφυγικό φαινόμενο	15
1.2 Το μεταναστευτικό φαινόμενο.....	21
1.3 Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και λοιπά σχετικά ζητήματα	31
Κεφάλαιο 2°	39
Μεταναστευτική/προσφυγική εργασία	39
2.1 Ορισμοί	39
2.2 Η περίπτωση της Ελλάδος	42
2.3 Προκλήσεις	46
2.4 Νομικό πλαίσιο προσφύγων	48
2.5.Μεταναστευτική πολιτική Ελλάδας.....	50
ΕΝΟΤΗΤΑ 3η.....	56
Κοινότητες ΝΑ Ασίας- Πακιστανική	57
3.1 Προσφυγικές και μεταναστευτικές κοινότητες.....	57
3.2 Κοινότητες Νοτιοανατολικής Ασίας	62
3.3 Η Πακισταντική κοινότητα.....	69
3.3.1 Δημογραφικά χαρακτηριστικά των Πακιστανών	74
3.3.2 Τομείς απασχόλησης.....	78
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4- Μεθοδολογία	83
4.1 Εισαγωγή και σκοπός της έρευνας	83
4.2 Μεθοδολογία έρευνας- Ερευνητικό εργαλείο.....	84
4.3 Η πληθυσμιακή ομάδα	87
4.4 Δυσκολίες διεξαγωγής της έρευνας	88
4.5 Διεξαγωγή έρευνας	88
4.5 Περιορισμοί της έρευνας	89
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	90
ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ-ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	90
5.1 Το προφίλ των ερωτώμενων	91
5.2 Συνθήκες διαμονής και καθημερινότητα	97
5.3 Εργασία	102

5.4 Δημόσιος βίος, κοινωνική ενσωμάτωση και αλληλεπίδραση με την κοινωνία	109
5.5 Μελλοντικά σχέδια και προσδοκίες.....	112
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ^ο	114
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	114
Βιβλιογραφία	125
Ξενόγλωσση.....	128
Πηγές – Θεσμικά και Διεθνή Κείμενα.....	131

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ύπαρξη και λειτουργία των εθνικών κρατών συνιστά βασικό δομικό στοιχείο για τη συγκρότηση κοινωνικών ομάδων με βάση το κριτήριο της εθνικότητας. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε «εμάς» και «τους άλλους», «γηγενείς» και «ξένους», διαμεσολαβείται από το κράτος και συμβάλλει στη νομιμοποίηση της προνομιακής μεταχείρισης των πρώτων και του αποκλεισμού ή της υπό όρους αποδοχής των δεύτερων¹. Παράλληλα με τη συγκρότηση των εθνικών κρατών, εμφανίζονται και τα πρώτα μεταναστευτικά ρεύματα, τα οποία μέχρι και σήμερα παραμένουν στο επίκεντρο της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής. Και αυτό γιατί, η συγκρότηση των εθνικών κρατών κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα συνοδεύτηκε από την εντατικοποίηση της ανθρώπινης κινητικότητας, καθώς η χάραξη εθνικών συνόρων, η ανάπτυξη κρατικών διοικητικών μηχανισμών και η εδραίωση των εθνικών οικονομιών αναδιαμόρφωσαν τόσο τις εργασιακές σχέσεις όσο και τις μορφές κοινωνικής ένταξης. Στο πλαίσιο αυτό, οι μετακινήσεις πληθυσμών άρχισαν να νοηματοδοτούνται όχι απλώς ως γεωγραφικές μεταβάσεις, αλλά ως κοινωνικά και πολιτικά ρυθμιζόμενες πρακτικές, στενά συνδεδεμένες με την έννοια της υπηκοότητας και της εθνικής ταυτότητας. Η ανάπτυξη των βιομηχανικών οικονομιών και των καπιταλιστικών αγορών εργασίας ενίσχυσε περαιτέρω τα μεταναστευτικά ρεύματα, καθώς η ανάγκη για εργατικό δυναμικό οδήγησε στη συστηματική μετακίνηση πληθυσμών εντός και εκτός των εθνικών συνόρων. Ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, η μετανάστευση αναγνωρίζεται ως δομικό στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης των εθνικών κρατών, ενώ παράλληλα τίθενται οι βάσεις για τις πρώτες κρατικές πολιτικές ελέγχου και ρύθμισης της κινητικότητας². Κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, και ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η μετανάστευση παγιώνεται ως μόνιμο χαρακτηριστικό της κοινωνικής ζωής, συνδεδεμένο τόσο με την ανασυγκρότηση των κρατών όσο και με τις διαδικασίες αποαποικιοποίησης και παγκοσμιοποίησης. Οι μεταναστευτικές ροές δεν αποτελούν πλέον παροδικό φαινόμενο, αλλά ενσωματώνονται στις πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές δομές

¹ Balibar, E. (2004). *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton University Press, σελ. 63-66.

² Castles, S., de Haas, H. & Miller, M. J. (2014). *The Age of Migration*. 5η έκδ., Basingstoke: Palgrave Macmillan, σσ. 19-23, 52-56 (ιστορική συγκρότηση μεταναστευτικών ρευμάτων και κρατικών πολιτικών)

των σύγχρονων κοινωνιών, επηρεάζοντας ζητήματα κοινωνικής συνοχής, πολιτικής συμμετοχής και εθνικής ταυτότητας³.

Υπό αυτό το πρίσμα, τα μεταναστευτικά ρεύματα παραμένουν έως και σήμερα στο επίκεντρο της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής, καθώς λειτουργούν ως πεδίο όπου διασταυρώνονται κρατικές πολιτικές, παγκόσμιες ανισότητες και καθημερινές εμπειρίες κινητικότητας. Η ανθρωπολογική προσέγγιση της μετανάστευσης επιτρέπει την κατανόηση αυτών των διεργασιών όχι ως αφηρημένων δομών, αλλά ως βιωμένων κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούνται ιστορικά και επαναδιαπραγματεύονται στο παρόν⁴.

Η μετανάστευση αποτελεί ένα παγκόσμιο, διαχρονικό φαινόμενο, το οποίο έχει καθοριστικό αντίκτυπο σε ποικίλες εκφάνσεις της κοινωνικής οργάνωσης. Οι λόγοι που ωθούν πληθυσμούς σε μετακίνηση είναι σύνθετοι: οικονομικές ανισότητες, πολιτικές και περιβαλλοντικές κρίσεις, οικογενειακή επανένωση, πολεμικές συγκρούσεις ή και προσωπικά οράματα για ένα καλύτερο μέλλον⁵.

Η Ελλάδα, ως χώρα υποδοχής, βρίσκεται αντιμέτωπη με κρίσιμα ζητήματα που άπτονται της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης μεταναστών, καθώς στο ελληνικό πλαίσιο, τα μεταναστευτικά ρεύματα των τελευταίων δεκαετιών επηρέασαν ριζικά τη σύνθεση του πληθυσμού, την αγορά εργασίας, αλλά και τις κοινωνικές αντιλήψεις και τα πολιτισμικά πρότυπα⁶. Η παρούσα εργασία εστιάζει στην περίπτωση των Πακιστανών μεταναστών εργαζομένων στα Ιωάννινα, επιχειρώντας να μελετήσει την καθημερινότητά τους, τις συνθήκες εργασίας, την κοινωνική τους συμμετοχή και ενσωμάτωση και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν. Αν και ο αριθμός των Πακιστανών μεταναστών στην Ελλάδα είναι σημαντικός, η επιστημονική ενασχόληση με την κοινότητά τους παραμένει περιορισμένη⁷.

³ Wimmer, A. & Glick Schiller, N. (2002). *Methodological nationalism and beyond*. Global Networks, 2(4), σσ. 301–305 (μετανάστευση και εθνικό κράτος στον 20ό αιώνα).

⁴ Brettell, C. & Hollifield, J. (2015). *Migration theory: Talking across disciplines*. New York: Routledge, σσ. 1–10 (ανθρωπολογική προσέγγιση της μετανάστευσης).

⁵ Castles, S. & Miller, M.J. (2009). *The Age of Migration*. Palgrave Macmillan, σελ. 106-110.

⁶ Εμκε-Πουλοπούλου, Ι. (2007). *Μετανάστευση και Κοινωνική Ένταξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 28-35.

⁷ Χριστόπουλος, Δ. (2011). *Ποιοι είναι οι Πακιστανοί της Ελλάδας*; Στο: Ανθολόγιο Μεταναστευτικών Πολιτικών, σελ. 97

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τη μεταναστευτική εργασία των Πακιστανών εργαζομένων στην πόλη των Ιωαννίνων, επιλέγοντας συνειδητά ένα περιφερειακό αστικό πλαίσιο, το οποίο παραμένει σε μεγάλο βαθμό υποεκπροσωπημένο στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Η εστίαση στην περιφέρεια δεν αντιμετωπίζεται εδώ ως δευτερεύουσα ή «ελλειμματική» εκδοχή των μητροπολιτικών κέντρων, αλλά ως ένα ιδιαίτερο κοινωνικό πεδίο, όπου οι διαδικασίες ένταξης, αποκλεισμού και εργασιακής επισφάλειας αποκτούν διαφορετικές μορφές και σημασίες⁸.

Η πόλη των Ιωαννίνων αποτελεί έναν αστικό χώρο μεσαίας κλίμακας, στον οποίο η μεταναστευτική παρουσία είναι αριθμητικά περιορισμένη αλλά κοινωνικά έντονα ορατή. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Πακιστανοί εργαζόμενοι βιώνουν τη μετανάστευση μέσα από σχέσεις άμεσης κοινωνικής επαφής, τόσο στον χώρο εργασίας όσο και στον δημόσιο χώρο, γεγονός που επηρεάζει καθοριστικά τις καθημερινές τους πρακτικές, τις στρατηγικές επιβίωσης και τους τρόπους διαχείρισης της ετερότητας⁹. Η μειωμένη ανωνυμία που χαρακτηρίζει την περιφερειακή πόλη καθιστά τις κοινωνικές σχέσεις πιο προσωποποιημένες, αλλά και περισσότερο επισφαλείς.

Παράλληλα, η μελέτη της μεταναστευτικής εργασίας στην πόλη των Ιωαννίνων επιτρέπει την ανάδειξη των ιδιαίτερων μορφών επισφάλειας που συχνά εντείνονται εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων. Η περιορισμένη πρόσβαση σε θεσμικές δομές υποστήριξης, η εκτεταμένη χρήση άτυπων εργασιακών πρακτικών και η εξάρτηση από ανεπίσημα κοινωνικά και εθνοτικά δίκτυα συνθέτουν ένα πλαίσιο στο οποίο η εργασία λειτουργεί όχι μόνο ως μέσο βιοπορισμού, αλλά και ως βασικός μηχανισμός κοινωνικής ένταξης ή αποκλεισμού. Ταυτόχρονα, η περιφερειακή αστική συνθήκη αναδεικνύει μορφές κοινωνικότητας και αλληλεπίδρασης που συχνά απουσιάζουν από τις μακρο-αναλύσεις της μετανάστευσης. Σχέσεις εμπιστοσύνης με εργοδότες, καθημερινές διαπραγματεύσεις στον χώρο της γειτονιάς, καθώς και η σημασία της

⁸ Vertovec, S. (2007). *Super-diversity and its implications*. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), σσ. 1024–1054, ιδίως σσ. 1030–1034 (ανάλυση της κοινωνικής ορατότητας και της διαφοροποίησης σε τοπικά πλαίσια).

⁹ Papadopoulos, A. G. & Fratsea, L. M. (2015). *Migrant labour and the Greek labour market*. Στο: A. Triandafyllidou & R. Gropas (επιμ.), *European Immigration: A Sourcebook*, Farnham: Ashgate, σσ. 217–234, ιδίως σσ. 223–228 (επισφάλεια, άτυπες εργασιακές σχέσεις στην ελληνική περιφέρεια).

θηρσκευτικής και κοινοτικής ζωής συγκροτούν εναλλακτικά πεδία ένταξης, τα οποία αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα στην απουσία ισχυρών θεσμικών μηχανισμών¹⁰.

Η επιλογή της πόλης των Ιωαννίνων ως πεδίου έρευνας συμβάλλει, επομένως, στη διεύρυνση της ανθρωπολογικής προσέγγισης της μεταναστευτικής εργασίας στην Ελλάδα, φωτίζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι παγκόσμιες μεταναστευτικές διαδρομές και οι δομές της αγοράς εργασίας εγγράφονται σε έναν συγκεκριμένο τοπικό κοινωνικό χώρο της ελληνικής περιφέρειας. Μέσα από μια μικρο-εθνογραφική οπτική, η έρευνα αναδεικνύει εμπειρίες και αφηγήσεις που παραμένουν συχνά αόρατες στις μελέτες που εστιάζουν αποκλειστικά στα μεγάλα αστικά κέντρα⁵.

Η εργασία αποτελείται από δύο βασικά μέρη: το θεωρητικό και το ερευνητικό. Στο πρώτο κεφάλαιο, αναλύονται βασικές θεωρίες της μετανάστευσης και του προσφυγικού φαινομένου, καθώς και τα χαρακτηριστικά και οι ιδιαιτερότητες των μεταναστών που εγκαθίστανται στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους μηχανισμούς κοινωνικής ένταξης και στο ρόλο της εργασίας ως μέσου κοινωνικής συμμετοχής. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται η ποιοτική έρευνα που διεξήχθη μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων με Πακιστανούς μετανάστες εργαζόμενους στα Ιωάννινα. Εξετάζονται, μεταξύ άλλων το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο εγκατάστασης, οι συνθήκες απασχόλησης και τα εργασιακά δίκτυα, τα νομικά και θεσμικά εμπόδια που αντιμετωπίζουν στην ελληνική αγορά εργασίας, η διαμόρφωση άτυπων κοινοτήτων και η σχέση τους με τον γηγενή πληθυσμό. Στόχος είναι να φωτιστούν με μεγαλύτερη σαφήνεια οι όροι της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης, μέσα από το πρίσμα της καθημερινότητας. Η περιοχή των Ιωαννίνων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τη μελέτη της εργασίας και της κοινωνικής ενσωμάτωσης Πακιστανών εργατών, καθώς συνδυάζει χαρακτηριστικά περιφερειακής πόλης με περιορισμένη αγορά εργασίας και έντονη εξάρτηση από συγκεκριμένους παραγωγικούς τομείς. Η τοπική οικονομία βασίζεται κυρίως στη γεωργία, την κτηνοτροφία, τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις και τις υπηρεσίες χαμηλής εξειδίκευσης, τομείς στους οποίους οι Πακιστανοί εργαζόμενοι εντάσσονται

¹⁰ Glick Schiller, N. & Çağlar, A. (2011). *Locating migration: Rescaling cities and migrants*. Ithaca: Cornell University Press, σσ. 1–26, ιδίως σσ. 8–15 (σχέση μεταναστών και αστικών κλιμάκων πέρα από τα μητροπολιτικά κέντρα).

συχνά υπό επισφαλείς συνθήκες. Παράλληλα, το σχετικά μικρό μέγεθος της πόλης ευνοεί την ανάπτυξη άτυπων κοινωνικών και εργασιακών δικτύων, τα οποία λειτουργούν αφενός ως μηχανισμοί επιβίωσης και αλληλοϋποστήριξης, αφετέρου όμως μπορούν να ενισχύσουν μορφές εξάρτησης και κοινωνικής αορατότητας.

Επιπλέον, η απουσία εκτεταμένων δομών υποδοχής και ένταξης στην περιφέρεια καθιστά την κοινωνική ενσωμάτωση περισσότερο αποσπασματική και λιγότερο θεσμικά υποστηριζόμενη, σε σύγκριση με τα μεγάλα αστικά κέντρα. Στο πλαίσιο αυτό, η ενσωμάτωση των Πακιστανών εργατών στα Ιωάννινα δεν διαμορφώνεται κυρίως μέσα από επίσημες πολιτικές ένταξης, αλλά μέσα από την καθημερινή τους παρουσία στην εργασία, στις γειτονίες και στις άτυπες κοινωνικές σχέσεις, γεγονός που καθιστά την περιοχή πρόσφορο πεδίο ανθρωπολογικής διερεύνησης.

Η προσωπική μου σχέση με το ερευνητικό πεδίο είναι πολυεπίπεδη και διαμορφώθηκε μέσα από διαφορετικούς ρόλους και εμπειρίες σε βάθος χρόνου. Αρχικά, στο πλαίσιο της επαγγελματικής μου ιδιότητας ως δικηγόρος, ήρθα σε συστηματική επαφή με μετανάστες και πρόσφυγες, κυρίως μέσα από την παροχή νομικής υποστήριξης σε ζητήματα που αφορούν το καθεστώς διαμονής, την εργασία και την πρόσβασή τους σε δικαιώματα. Η εμπειρία αυτή μου επέτρεψε να αποκτήσω άμεση γνώση των θεσμικών και διοικητικών εμποδίων που αντιμετωπίζουν τα μετακινούμενα υποκείμενα στην καθημερινότητά τους.

Στη συνέχεια, η μακρόχρονη επαγγελματική μου εμπλοκή σε μη κυβερνητική οργάνωση, διάρκειας άνω των επτά ετών, συνέβαλε καθοριστικά στη διεύρυνση της επαφής μου με το πεδίο. Μέσα από τη συμμετοχή μου σε δράσεις υποστήριξης και ένταξης, ήρθα σε καθημερινή αλληλεπίδραση με πληθυσμούς διαφορετικών εθνικών και πολιτισμικών καταβολών, γεγονός που μου επέτρεψε να παρατηρήσω εκ των έσω τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης, τις μορφές αποκλεισμού, αλλά και τις στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν οι ίδιοι οι μετανάστες.

Παράλληλα, η συμμετοχή μου σε αυτοοργανωμένες συλλογικότητες και κοινωνικές δράσεις ενίσχυσε περαιτέρω την κατανόησή μου για τις άτυπες μορφές αλληλεγγύης και υποστήριξης που αναπτύσσονται πέρα από θεσμικά πλαίσια. Οι εμπειρίες αυτές συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας περισσότερο κριτικής και αναστοχαστικής στάσης

απέναντι στο μεταναστευτικό και προσφυγικό φαινόμενο, αναδεικνύοντας τη σημασία της καθημερινής πρακτικής και της βιωμένης εμπειρίας.

Τέλος, η παρούσα ερευνητική εργασία αποτέλεσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι προηγούμενες εμπειρίες συστηματοποιήθηκαν και επανανοηματοδοτήθηκαν μέσα από τα εργαλεία της ανθρωπολογικής έρευνας. Η μετάβαση από τη θέση του επαγγελματία και του ενεργού συμμετέχοντα στη θέση του ερευνητή κατέστησε αναγκαία μια διαρκή διαδικασία αναστοχασμού, προκειμένου να διατηρηθεί η επιστημονική απόσταση και η αναλυτική ακρίβεια, χωρίς ωστόσο να απολέσει η έρευνα τη βαθιά γνώση του πεδίου που προέρχεται από τη μακρόχρονη εμπλοκή με αυτό.

Κεφάλαιο 1^ο

Ελλάδα- μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές

Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θεωρήθηκε σκόπιμο να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις σχετικά με τους όρους πρόσφυγας, προσφυγικό φαινόμενο, μετανάστευση και μεταναστευτικό φαινόμενο, καθώς οι όροι αυτοί χρησιμοποιούνται συχνά αδιακρίτως τόσο στον δημόσιο λόγο όσο και στη βιβλιογραφία. Η σαφής οριοθέτησή τους είναι απαραίτητη για την αποφυγή εννοιολογικών συγχύσεων και για την ακριβέστερη κατανόηση του ερευνητικού αντικειμένου, ιδίως όταν εξετάζονται εμπειρίες μεταναστευτικής εργασίας και κοινωνικής ένταξης σε συγκεκριμένο τοπικό πλαίσιο. Οι παραπάνω εννοιολογικές διευκρινίσεις κρίνονται απαραίτητες, καθώς οι κατηγορίες «πρόσφυγας» και «μετανάστης» δεν περιγράφουν μόνο διαφορετικές μορφές μετακίνησης, αλλά οργανώνουν και ιεραρχούν τη μετανάστευση ως κοινωνικό φαινόμενο, επηρεάζοντας τις εμπειρίες κινητικότητας, την πρόσβαση στην εργασία, τα δικαιώματα και τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης. Η ανθρωπολογική προσέγγιση επιτρέπει την κατανόηση της μετανάστευσης ως ιστορικά και κοινωνικά συγκροτημένης διαδικασίας, στην οποία οι επίσημοι ορισμοί αλληλεπιδρούν με τις βιωμένες εμπειρίες των ίδιων των μετακινούμενων υποκειμένων. Οι έννοιες της «μετανάστευσης» και του «προσφυγικού φαινομένου» δεν αποτελούν απολύτως διακριτές κατηγορίες στην κοινωνική πραγματικότητα, αλλά διασυνδεδεμένες κατηγορίες, καθώς οι εμπειρίες του «μετανάστη» και του «πρόσφυγα» συχνά τέμνονται και μεταβάλλονται στο χρόνο. Η ανθρωπολογική προσέγγιση αναδεικνύει ότι οι νομικοί και διοικητικοί ορισμοί των εννοιών αυτών δεν αποτυπώνουν πλήρως τη δυναμική και πολυδιάστατη φύση της ανθρώπινης κινητικότητας. Συνολικά, η εννοιολογική αποσαφήνιση των όρων και η κατανόηση της αλληλοδιαπλοκής μετανάστευσης και προσφυγικού φαινομένου αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση για την ερμηνεία των σύγχρονων μετακινήσεων πληθυσμών. Η ανθρωπολογική προσέγγιση επιτρέπει τη σύνδεση των θεσμικών ορισμών με τις βιωμένες εμπειρίες των μετακινούμενων υποκειμένων στο συγκεκριμένο ερευνητικό πλαίσιο, καθώς στην ανθρωπολογική προσέγγιση οι έννοιες αυτές δεν αποτελούν απλώς νομικές ή διοικητικές κατηγορίες, αλλά κοινωνικές κατασκευές που επηρεάζουν τις βιωμένες εμπειρίες, τις σχέσεις εξουσίας και τις διαδικασίες ένταξης των υποκειμένων που μελετώνται.

Επιπρόσθετα, η εμπειρία του προσφυγικού βίου δεν συνίσταται μόνο σε υλική αποστέρηση και αναγκαστική μετακίνηση, αλλά διαμορφώνει και μια βαθύτερη υπαρξιακή συνθήκη αποξένωσης. Η Rizvi (1984), εξετάζοντας την περίπτωση των Αφγανών προσφύγων στο Πακιστάν, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «όταν ένα άτομο, ένας άνθρωπος, γίνεται πρόσφυγας, είναι σαν να έχει γίνει μέλος μιας διαφορετικής φυλής, μιας άλλης ομάδας υπανθρώπων»¹¹. Η ίδια υπογραμμίζει πως οι διεθνείς φορείς συχνά λησμονούν ότι ο βασικός αποδέκτης κάθε προόδου στον τομέα των δικαιωμάτων των προσφύγων θα πρέπει να είναι το ίδιο το άτομο – το ανθρώπινο υποκείμενο. Η προστασία του ενός, τονίζει, είναι εξίσου σημαντική με τη δημιουργία δομών υποδοχής για χιλιάδες¹².

1.1 Το προσφυγικό φαινόμενο

Σε μια προσπάθεια ορισμού του προσφυγικού φαινομένου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αφορά την αναγκαστική μετακίνηση ατόμων από τον τόπο καταγωγής τους, εξαιτίας συγκεκριμένων αιτιών, όπως οι ένοπλες συγκρούσεις, η πολιτική καταπίεση, η βία, οι φυσικές καταστροφές και οι σοβαρές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα άτομα αυτά χαρακτηρίζονται ως πρόσφυγες, με βασικό γνώρισμα των μετακινήσεών τους την αναζήτηση ασφάλειας και διεθνούς προστασίας σε άλλες χώρες, δεδομένου ότι δεν μπορούν να επιστρέψουν με ασφάλεια στον τόπο προέλευσής τους¹³.

Η έννοια του πρόσφυγα ορίζεται σύμφωνα με την Σύμβαση της Γενεύης που υπογράφηκε το 1951, όπως τροποποιήθηκε από το Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης του 1967, βάσει των δεδομένων αυτών των δύο κειμένων ως πρόσφυγας ορίζεται: «Ένα άτομο που λόγου βάσιμου φόβου δίωξης για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, συμμετοχής σε ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της ιθαγένειάς του και δεν είναι σε θέση ή, λόγω του φόβου, δεν επιθυμεί να θέσει ευατόν υπό την προστασία της εν λόγω χώρας, ή που δεν έχει υπηκοότητα και είναι εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους διαμονής

¹¹ Rizvi, H.-A. (1984). Afghan Refugees in Pakistan: Influx, Humanitarian Assistance and Implications. *Pakistan Horizon*, 37(1), 40–61

¹² Ο.π σελ. 40-61

¹³ Καλοφωλιάς, Π. (2011). *Το προσφυγικό φαινόμενο και η διεθνής προστασία*. Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 64

του, ως αποτέλεσμα των γεγονότων αυτών, δεν είναι σε θέση ή, λόγω του φόβου αυτού, δεν επιθυμεί να επιστρέψει σε αυτήν».¹⁴

Σημαντική παράμετρος αποτελεί η προστασία των προσφύγων από την διαδικασία της επαναπροώθησής τους. Το δικαίωμα του πρόσφυγα σε αυτή τη μορφή προστασίας ορίζεται ρητώς στη σύμβαση του 1951 για το καθεστώς του πρόσφυγα και όπως αναφέρεται ξεκάθαρα: «Κανένα συμβαλλόμενο κράτος δεν θα απελάσει ή επιστρέψει (επαναπροωθήσει), πρόσφυγα με οποιονδήποτε τρόπο στα σύνορα εδαφών όπου η ζωή ή η ελευθερία του θα απειλούνταν λόγω της φυλής του, της θρησκείας, εθνικότητας ή συμμετοχής σε ιδιαίτερη κοινωνική ή πολιτική άποψη»¹⁵. Με άλλα λόγια οι πρόσφυγες είναι άνθρωποι, οι οποίοι βρίσκονται εκτός της χώρας καταγωγής τους, εξαιτίας φαινομένων φόβου, βίας, δίωξης, ένοπλης σύρραξης και τα οποία διαταράσσουν τη δημόσια τάξη, με αποτέλεσμα λόγω των καταστάσεων αυτών τα άτομα αυτά να χρήζουν «διεθνούς προστασίας».¹⁶ Η αφόρητη υπαρξιακή διακινδύνευση τους οδηγεί να διασχίσουν τα εθνικά σύνορα τους και να αναζητήσουν ασφάλεια σε άλλες χώρες. Κατά συνέπεια αναγνωρίζονται διεθνώς ως πρόσφυγες με πρόσβαση σε βοήθεια από κράτη, διεθνείς οργανισμούς και οργανώσεις όπως είναι η Έπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες (UNHCR). Ένας σημαντικός λόγος για την αναγνώρισή τους ως πρόσφυγες είναι η επικινδυνότητα της επιστροφής τους στην πατρίδα τους και ως εκ τούτου χρειάζονται άσυλο σε άλλη χώρα.¹⁷

Πέραν της «επίσημης» και νομικά προσδιορισμένης έννοιας του όρου «πρόσφυγας», υπάρχει και μια ανθρωπολογική προσέγγιση, η οποία εστιάζει στις βιωματικές και κοινωνικές πτυχές της προσφυγικής εμπειρίας. Η Βουτυρά (1994), στο άρθρο της «Προσφυγική Ελλάδα», προσεγγίζει τον ορισμό του πρόσφυγα υπό ένα διαφορετικό πρίσμα,, υποστηρίζοντας ότι ο πρόσφυγας είναι ένα πρόσωπο που έχει βιώσει μια βίαιη διαδικασία αποχωρισμού από τον τόπο του και βρίσκεται σε μια μεταβατική κατάσταση «εκκρεμότητας» έως ότου – ή αν ποτέ – ενταχθεί στην κοινωνία υποδοχής, αναλύοντας με τον τρόπο αυτό την προσφυγική υποκειμενικότητα. Η κατάσταση αυτή δεν έχει μόνο νομικές ή ψυχολογικές

¹⁴ Convention relating to the Status of Refugees: κεφ. 1 παρ. 1^Α: 2, σε Παπαδοπούλου, 2017, σελ 5

¹⁵ UNHCR, 1951:30

¹⁶ UNHCR, 1951:14

¹⁷ Διαστάσεις της Κοινωνικής Ενσωμάτωσης των Προσφύγων και των Μεταναστών στην Ελλάδα, (2020), Εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, σελ 31

υποστάσεις, αλλά και κοινωνικές και οικονομικές, ενώ επιπλέον συνδηλώνει εικόνες εξάρτησης, αδυναμίας και αθλιότητας.¹⁸

Μεταξύ των βασικών και αναγνωρισμένων χαρακτηριστικών του προσφυγικού φαινομένου περιλαμβάνεται, κατ' αρχάς, η αναγκαστική μετακίνηση πληθυσμών, η οποία κάθε άλλο παρά αποτελεί προϊόν εθελοντικής επιλογής αντιθέτως, προκύπτει ως συνέπεια εξαναγκαστικών και κρίσιμων συνθηκών. Επιπλέον, το προσφυγικό φαινόμενο φέρει σαφώς διασυνοριακό χαρακτήρα, καθώς οι πληθυσμοί αυτοί διασχίζουν διεθνή σύνορα, αναζητώντας άσυλο και προστασία σε τρίτες χώρες. Σημαντικό επίσης είναι το ζήτημα της νομικής προστασίας των προσφύγων, όπως αυτή προβλέπεται από το διεθνές δίκαιο και θεσπίζεται μέσω οργανισμών όπως η Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR). Τέλος, δεν μπορεί να αγνοηθεί η ανθρωπιστική διάσταση του φαινομένου, καθώς συχνά προκαλείται από κρίσεις με σημαντικές κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις στις χώρες προέλευσης, διέλευσης και υποδοχής¹⁹.

Η έννοια πρόσφυγας εμφανίζεται ως «μια αμφισβητούμενη συνοριακή κατηγορία», η οποία έχει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ των προσώπων που αναγνωρίζονται ως δικαιούχοι προστασίας από εκείνα που δεν πληρούν τα αντίστοιχα κριτήρια. Για τον λόγο αυτό, η κοινωνιολογική και ανθρωπολογική έρευνα γύρω από τους πρόσφυγες δεν εξετάζει μόνο τους λόγους που οδήγησαν στη φυγή τους, αλλά και τους προσωπικούς στόχους, τις επιλογές και τις προσδοκίες τους, αναγνωρίζοντας τον ενεργό ρόλο τους στη διαδικασία της μετακίνησης.²⁰

Επιπλέον, η Ροζάκου αναδεικνύει την ανθρωπολογική διάσταση του προσφυγικού υποκειμένου, τονίζοντας ότι στο πλαίσιο του «ανθρωπιστικού εθελοντισμού», ο «πρόσφυγας» συγκροτείται ως ένα αδιαφοροποίητο, υπερπολιτισμικό και υπερεθνικό υποκείμενο, ανεξαρτήτως θρησκευτικής, εθνικής ή πολιτικής ταυτότητας²¹. Ο ρόλος αυτός θεμελιώνεται σε μια παγκόσμια αντίληψη «ανθρωπισμού» και εντάσσεται στη γλώσσα των διεθνών οργανισμών, οι οποίοι

¹⁸ Βουτυρά, Ε. (1994). «Πρόσφυγική Ελλάδα». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, σ. 15.

¹⁹ Σπυροπούλου, Α., & Χριστόπουλος, Δ. (2016). *Το προσφυγικό ζήτημα: Διεθνείς και εθνικές προσεγγίσεις*. Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 73

²⁰ Γεωργιάδης Δ-Πανταζής Β, (2020), *Αναγκαστική Μετανάστευση στην Ελλάδα, Διάδραση*, Αθήνα, σελ 31

²¹ Ροζάκου, Ε. (2006). *Η κατασκευή της διαφοράς: Τοπικές πρακτικές και διεθνείς ανθρωπιστικοί λόγοι στην αντιμετώπιση των προσφύγων*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 158

προσεγγίζουν τον πρόσφυγα ως κατηγορία διαχείρισης, διευκολύνοντας έτσι την εφαρμογή προγραμμάτων και τη διοχέτευση χρηματοδοτήσεων²².

Ένας ακόμη μελετητής, ο Siddikogl (2016), στην εργασία του «Pakistan's Inconsistent Refugee Policies: Identity and Cultural Crisis for Afghan Refugees in Pakistan» προσθέτει και επιπλέον καταστάσεις επώδυνες που οδηγούν στην εγκατάλειψη της χώρας του, όπως αυτές της λεηλασίας της περιουσίας και της σεξουαλικής κακοποίησης και ορίζει ως «πρόσφυγα» «το άτομο που αναγκάζεται να εγκαταλείψει το σπίτι του/της για λόγους όπως η δίωξη (λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας) ή ο φόβος θανάτου, λεηλασίας της περιουσίας και σεξουαλικής κακοποίησης».

Η χώρα έχει δεχτεί πολλαπλά προσφυγικά κύματα, με αφετηρία τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 – ένα κομβικό σημείο μετά το οποίο η Ελλάδα μετατράπηκε από χώρα εκροής μεταναστών σε χώρα υποδοχής προσφύγων²³. Η μεταβολή αυτή συνοδεύτηκε από θεσμικές και κοινωνικές προσαρμογές, οι οποίες συνεχίζουν να εξελίσσονται έως σήμερα, στο πλαίσιο των νέων παγκόσμιων γεωπολιτικών και ανθρωπιστικών προκλήσεων.

Μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923, περίπου 1,5 εκατομμύριο Έλληνες ορθόδοξοι χριστιανοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρογονικές τους εστίες στη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, αποτελώντας το μαζικότερο προσφυγικό κύμα στην ιστορία του ελληνικού κράτους. Η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας βασίστηκε σε θρησκευτικά κριτήρια, επιβάλλοντας την ανταλλαγή Ορθοδόξων Χριστιανών με Μουσουλμάνους ανεξαρτήτως εθνικής ταυτότητας. Το μέγεθος και ο αιφνίδιος χαρακτήρας του μετακινούμενου πληθυσμού προκάλεσαν σοβαρά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία. Ωστόσο, για την Ελλάδα, η εγκατάσταση των προσφύγων συνέβαλε σημαντικά στον κοινωνικό και οικονομικό μετασχηματισμό της χώρας. Οι πρόσφυγες ενίσχυσαν την αστικοποίηση, συμμετείχαν στην ανάπτυξη της γεωργικής παραγωγής, έφεραν τεχνικές γνώσεις και

²² Pandolfi, M. (2003). «Contract of Mutual (In)difference: Governance and the Humanitarian Apparatus in Contemporary Albania and Kosovo». *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 10(1), σ. 369.

²³ UNHCR/UNFPA/WRC. (2015). *Initial Assessment Report: Protection Risks for Women and Girls in the European Refugee and Migrant Crisis*. σ. 6

πολιτιστικά στοιχεία που ενσωματώθηκαν στον εγχώριο πολιτισμικό ιστό, δημιουργώντας νέα δεδομένα στον ελληνικό κοινωνικό χάρτη.²⁴

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και τη σύναψη της Συνθήκης της Λωζάνης το 1923, η οποία προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, η έννοια του «πρόσφυγα» απέκτησε έναν ιδιότυπο χαρακτήρα στην ελληνική κοινωνία. Όπως σημειώνει η Βουτυρά, ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει πληθυσμούς ελληνικής καταγωγής που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα από τα μικρασιατικά παράλια, φέροντας μια θετική χροιά και λειτουργώντας ως τιμητικός προσδιορισμός για τους νεοεισερχόμενους²⁵. Η θετική αυτή σημασιοδότηση διαφοροποιείται σημαντικά από τις σύγχρονες αντιλήψεις για τους πρόσφυγες, που συχνά συχνά συγκροτούνται μέσα από λόγους πολιτισμικής απειλής, οικονομικής επιβάρυνσης και ζητημάτων ασφάλειας. Παράλληλα, κυριαρχούν και ανθρωπιστικές αλλά πατερναλιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες τείνουν να αντιμετωπίζουν τους πρόσφυγες ως παθητικά υποκείμενα, επηρεάζοντας τόσο την κοινωνική στάση όσο και τις κρατικές πολιτικές υποδοχής²⁶.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940) και στη συνέχεια κατά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο (1946–1949), σημειώθηκαν σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμών τόσο εντός όσο και εκτός της ελληνικής επικράτειας. Πολλοί Έλληνες εξαναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους λόγω των εχθροπραξιών, καταφεύγοντας σε γειτονικά κράτη, όπως η Αλβανία, η Γιουγκοσλαβία και η Σοβιετική Ένωση, ενώ άλλοι οδηγήθηκαν σε μαζική μετανάστευση προς υπερπόντιες χώρες, μεταξύ των οποίων η Αυστραλία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και ο Καναδάς²⁷.

Κατά τη δεκαετία του 1990, οι πολεμικές συγκρούσεις στα Βαλκάνια, και κυρίως ο διαμελισμός της πρώην Γιουγκοσλαβίας, προκάλεσαν το τρίτο σημαντικό προσφυγικό κύμα προς την Ελλάδα. Παρότι η χώρα δεν ενεπλάκη άμεσα στις

²⁴ Πλουμίδης, Στ. (2020). *Πρόσφυγες και Κράτος στη Μεσοπολεμική Ελλάδα (1922–1940)*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, σ. 45–67

²⁵ Βουτυρά, Ε. (1994). «Προσφυγική Ελλάδα». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, σ. 15.

²⁶ Βλ. Malkki, L. (1996). *Speechless emissaries: Refugees, humanitarianism, and dehistoricization*. *Cultural Anthropology*, 11(3), σσ. 377–382· Zetter, R. (2007). *More labels, fewer refugees*. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), σσ. 172–176.

²⁷ Νάσκου-Περάκη, Α., Ζάικου, Α., Βάγια, Σ., Γραμματικά, Ε., Σαρηγιαννίδη, Α., Πέρβου, Ε. (2016). *Ιστορία της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ 123–125

εχθροπραξίες, δέχθηκε σημαντικό αριθμό προσφύγων από τις βόρειες γειτονικές χώρες, ιδίως από την Αλβανία, αλλά και από τη Βοσνία και το Κοσσυφοπέδιο²⁸.

Το τέταρτο και πλέον πρόσφατο προσφυγικό κύμα ξεκίνησε το 2015, ως αποτέλεσμα των ενόπλων συγκρούσεων στη Συρία, το Ιράκ και το Αφγανιστάν, καθώς και άλλων κρίσεων στη Μέση Ανατολή και την Υποσαχάρια Αφρική. Η Ελλάδα αποτέλεσε έναν από τους κύριους διαύλους εισόδου στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με τις μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές να διέρχονται κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου, όπως η Λέσβος, η Χίος και η Σάμος. Το 2015, περισσότεροι από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες και μετανάστες διέσχισαν τη Μεσόγειο, με σημαντικό ποσοστό να φτάνει στην Ελλάδα. Το ίδιο έτος, καταγράφηκαν και χιλιάδες θάνατοι κατά τη διάρκεια του επικίνδυνου θαλάσσιου περάσματος²⁹.

Η διαχείριση αυτών των ροών ανέδειξε τις δομικές αδυναμίες του ελληνικού κράτους, ιδίως λόγω της γεωγραφικής του θέσης ως χώρα πρώτης υποδοχής στην Ευρώπη. Η συμφωνία Ευρωπαϊκής Ένωσης–Τουρκίας το 2016 περιόρισε σημαντικά τις μετακινήσεις, ωστόσο οδήγησε στη δημιουργία κέντρων υποδοχής και φιλοξενίας (hotspots) σε νησιωτικές και ηπειρωτικές περιοχές, τα οποία επέφεραν νέες κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις. Παρά τη μείωση των ροών σε σύγκριση με την περίοδο αιχμής του 2015, η Ελλάδα εξακολουθεί να αντιμετωπίζει σημαντικά ζητήματα διαχείρισης και ενσωμάτωσης προσφύγων. Τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου φιλοξενούν ακόμη πληθυσμούς αιτούντων άσυλο, ενώ σε διάφορα μέρη της ενδοχώρας υλοποιούνται πολιτικές ένταξης και φιλοξενίας³⁰.

Συνοψίζοντας, το προσφυγικό φαινόμενο στην Ελλάδα συνιστά ένα διαχρονικό και πολυδιάστατο κοινωνικό ζήτημα, βαθιά ριζωμένο στην ιστορική μνήμη και τη συλλογική εμπειρία του ελληνικού λαού. Από την τραυματική εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922 και την ανταλλαγή πληθυσμών βάσει της Συνθήκης της Λωζάνης, μέχρι τις σύγχρονες μετακινήσεις πληθυσμών εξαιτίας πολέμων, διώξεων και ανθρωπιστικών κρίσεων, η Ελλάδα έχει λειτουργήσει επανειλημμένα τόσο ως χώρα υποδοχής όσο και ως σταθμός διέλευσης για

²⁸ Ροντιέ, Β. (2016). *Οι πρόσφυγες των Βαλκανίων και η Ελλάδα της δεκαετίας του '90*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ. 89-91

²⁹ Λυγερός, Σ. (2016). *Η Ελλάδα και η Μεταναστευτική Κρίση του 2015*. Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 57-60

³⁰ Βάϊου, Δ., Πετράκη, Ζ., & Στρατηγάκη, Μ. (2021). *Μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές στην Ελλάδα: Πολιτικές, δομές και επιπτώσεις*. Αθήνα: Νήσος, σελ. 142-145

πρόσφυγες. Παρά τις δομικές δυσκολίες και τα πολιτικοοικονομικά εμπόδια, η ελληνική κοινωνία επιδεικνύει – έστω με αντιφάσεις – έντονα αισθήματα αλληλεγγύης, φιλοξενίας και ανθρωπιστικής στήριξης προς τους εκτοπισμένους πληθυσμούς, αντανακλώντας βαθύτερες αξίες κοινωνικής συνοχής και πολιτισμικής εγγρήγορης³¹. Ο όρος «προσφυγικό φαινόμενο» αναδεικνύει τις αναγκαστικές μετακινήσεις ανθρώπων λόγω πολέμων και διώξεων και δείχνει πώς η ένταξή τους στην εργασία διαπλέκεται με τις κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές συνθήκες που διαμορφώνουν τη ζωή τους καθημερινά και η κατανόησή του είναι σημαντική για τη μελέτη της μεταναστευτικής εργασίας, καθώς η ένταξη αυτών των ομάδων στην αγορά εργασίας επηρεάζεται από ειδικές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες.

1.2 Το μεταναστευτικό φαινόμενο

Η μετανάστευση αποτελεί ένα σύνθετο, πολυδιάστατο και πολυεπίπεδο κοινωνικό και ιστορικό φαινόμενο που συνοδεύει την ανθρωπότητα από την αρχαιότητα έως σήμερα³². Οι μετακινήσεις πληθυσμών έχουν διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση κοινωνιών, στην ανταλλαγή πολιτισμών και στην εξέλιξη των εθνικών και οικονομικών δομών³³. Η πολυπλοκότητα του μεταναστευτικού φαινομένου έγκειται στο γεγονός ότι δεν συνιστά ένα στατικό γεγονός, αλλά μια δυναμική διαδικασία που επηρεάζεται από ποικίλους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς παράγοντες³⁴. Ως κοινωνικό φαινόμενο η μετανάστευση αποτέλεσε, αποτελεί και θα συνεχίσει να αποτελεί ερευνητικό πεδίο το οποίο διερευνάται διεπιστημονικά³⁵. Για τον λόγο αυτό, ο ακριβής ορισμός της παρουσιάζει δυσκολίες, καθώς πρόκειται για ένα δυναμικό φαινόμενο που μεταβάλλεται διαρκώς και προσλαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά ανάλογα με το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, αλλά και με τις θεωρητικές προσεγγίσεις μέσω των οποίων εξετάζεται..

³¹ Παπαδοπούλου, Δ. (2017). *Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα: Ιστορικές αναδρομές και σύγχρονες προκλήσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, σ. 98–101.

³² Castles, S., de Haas, H. & Miller, M. J. (2014). *The Age of Migration*. 5η έκδ., Palgrave Macmillan, σσ. 1–6

³³ King, R. (2012). *Theories and Typologies of Migration: An Overview and a Primer*. Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare, σελ 3-4

³⁴ Δ.Γεωργιάδης, Β. Πανταζής, Αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα, , Διάδραση, Αθήνα 2020, σελ 58

³⁵ Μ. Ματζανάς, Αφομοίωση και εθνική συνείδηση των μεταναστών, Παπαζήση, Αθήνα, 2016, σελ.34

Σε γενικές γραμμές, το μεταναστευτικό φαινόμενο ορίζεται ως η μετακίνηση ανθρώπων από έναν τόπο σε έναν άλλο, με σκοπό τη μόνιμη ή προσωρινή εγκατάστασή τους. Ο τόπος αυτός μπορεί να βρίσκεται είτε εντός της χώρας καταγωγής τους —στην περίπτωση αυτή πρόκειται για *εσωτερική μετανάστευση*— είτε σε κάποια άλλη χώρα, οπότε χαρακτηρίζεται ως *διεθνής μετανάστευση*. Σε κάθε περίπτωση, η μετανάστευση οφείλεται συνήθως σε παράγοντες που σχετίζονται με την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, εργασίας, εκπαίδευσης, ή και με περιβαλλοντικές ή πολιτικές συνθήκες που επηρεάζουν τη ζωή των ατόμων³⁶

Οι μορφές της μετανάστευσης διαφοροποιούνται ανάλογα με τη διάρκεια, το νομικό καθεστώς και τις συνθήκες μετακίνησης. Μπορεί να είναι βραχυπρόθεσμη ή μόνιμη, ατομική ή συλλογική, νόμιμη ή άτυπη, ενώ τα χαρακτηριστικά της μεταβάλλονται ανάλογα με το ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο³⁷. Αντίστοιχα τα αίτια της μετανάστευσης συνδέονται με ένα ευρύ φάσμα οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και περιβαλλοντικών παραγόντων, όπως η αναζήτηση εργασίας και ασφάλειας, οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, οι ένοπλες συγκρούσεις, η πολιτική καταπίεση και οι περιβαλλοντικές κρίσεις³⁸.

Οι συνέπειες του μεταναστευτικού φαινομένου είναι πολλαπλές και αφορούν τόσο τους ίδιους τους μετανάστες όσο και τις κοινωνίες υποδοχής και προέλευσης. Για τα μετακινούμενα άτομα, η μετανάστευση συνεπάγεται διαδικασίες προσαρμογής, επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας και ένταξης σε νέα κοινωνικά και εργασιακά περιβάλλοντα³⁹. Για τις κοινωνίες υποδοχής, η παρουσία μεταναστών επηρεάζει την αγορά εργασίας, τη δημογραφική σύνθεση και τις πολιτισμικές σχέσεις, δημιουργώντας νέες μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης αλλά και προκλήσεις κοινωνικής συνοχής⁴⁰. Υπό αυτή την έννοια, η μετανάστευση δεν αποτελεί απλώς μετακίνηση πληθυσμών, αλλά μια σύνθετη κοινωνική διαδικασία με ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και ιστορικές επιπτώσεις⁴¹.

³⁶ Heath, A. (2013). *Understanding Migration: Causes and Consequences*. Oxford University Press, σ. 78.

³⁷ King, R. (2012), ό.π., σσ. 9–1

³⁸ Castles, S. (2010). *Understanding Global Migration*, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), σσ. 1566–1570

³⁹ Glick Schiller, N., Basch, L. & Blanc-Szanton, C. (1995). *From immigrant to transmigrant*, *Anthropological Quarterly*, 68(1), σσ. 48–52.

⁴⁰ Brettell, C. (2011). *Migration and Anthropology*, Routledge, σσ. 109–115

⁴¹ Papadopoulos, A. G. & Fratsea, L. (2015). *Migrant labour and the Greek labour market*, σσ. 217–224

Ο όρος «σύγχρονη μετανάστευση» αναφέρεται στις μετακινήσεις πληθυσμών που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής εποχής, διακρινόμενες από εκείνες του παρελθόντος τόσο ως προς την ένταση όσο και ως προς τα κίνητρα και τις μορφές τους.⁴² Σε αντίθεση με την παραδοσιακή μετανάστευση των τελών του 19ου αιώνα, η οποία είχε ως κύριο χαρακτηριστικό την υπερπόντια εγκατάσταση πληθυσμών, η σύγχρονη μετανάστευση συνδέεται στενότερα με τα φαινόμενα της παγκοσμιοποίησης, της αστικοποίησης και των εντεινόμενων κοινωνικών ανισοτήτων⁴³.

Παρά την ιστορική συνέχεια του φαινομένου, η μετανάστευση διαφοροποιείται ανάλογα με το ιστορικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο κάθε περιόδου, τόσο ως προς τις μορφές και τα αίτια της όσο και ως προς τις συνέπειες που παράγει στις κοινωνίες⁴⁴. Πρόκειται για τη μετακίνηση —σε πολλές περιπτώσεις μαζική— ατόμων ή ομάδων από τον τόπο καταγωγής τους προς έναν άλλο, με στόχο την προσωρινή ή μόνιμη εγκατάσταση⁴⁵. Η κινητικότητα αυτή μπορεί να λάβει χώρα τόσο σε διεθνές όσο και σε ενδοκρατικό επίπεδο, ενώ τα κίνητρα που την προκαλούν εκτείνονται από την αναζήτηση εργασίας και ασφάλειας μέχρι την πολιτική καταπίεση, τις κοινωνικές ανισότητες και τις περιβαλλοντικές κρίσεις⁴⁶.

Στο πλαίσιο αυτό οι μετακινούμενοι πληθυσμοί δεν αποτελούν μια ομοιογενή κατηγορία· αντιθέτως, διακρίνονται σε επιμέρους ομάδες, όπως οι οικονομικοί μετανάστες, οι εκτοπισμένοι, οι πρόσφυγες και οι εκριζωθέντες, ανάλογα με τα αίτια και τις συνθήκες της μετακίνησής τους.⁴⁷ Η ίδια η μετανάστευση μπορεί να κατηγοριοποιηθεί με βάση διαφορετικά κριτήρια, όπως ο τόπος μετακίνησης, η διάρκεια παραμονής, το μέγεθος του μετακινούμενου πληθυσμού, ο βαθμός οργάνωσης του μεταναστευτικού ρεύματος από τη χώρα υποδοχής, η μεταβολή ή μη του τρόπου ζωής και ο βαθμός εξάρτησης του ανθρώπου από τη φύση. Με βάση τα παραπάνω κριτήρια, διακρίνονται διαφορετικές μορφές μετανάστευσης, μεταξύ των

⁴² Μουσούρου, Α. (1991). *Κοινωνιολογία της μετανάστευσης*. Αθήνα: Gutenberg., σελ 16

⁴³ Castles, S., de Haas, H., & Miller, M. J., *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, 6η έκδ., Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2020, σ. 28.

⁴⁴ Ο.Π σελ 28-29

⁴⁵ Triandafyllidou, A., *Immigration Governance in the 21st Century: The Case of Europe*, Routledge, 2022, σ. 4

⁴⁶ Cohen, R., & Sirkeci, I., *Migration and Culture*, Edward Elgar Publishing, 2011, σ. 16.

⁴⁷ Κασσιμάτη, Κ. (2003). *Μετανάστευση και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Παπαζήσης.,σελ 23

οποίων η μόνιμη και η βραχυπρόθεσμη-προσωρινή, καθώς και η συντηρητική, όπως ο νομαδισμός, και η σύγχρονη.⁴⁸

Κατ' επέκταση, μετανάστης ορίζεται ως το άτομο που εγκαταλείπει τη χώρα καταγωγής του ή τον τόπο της μόνιμης διαμονής του, επιλέγοντας να εγκατασταθεί σε άλλη χώρα ή περιοχή, με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, την ανεύρεση εργασίας ή την ικανοποίηση άλλων προσωπικών αναγκών.⁴⁹ Η έννοια αυτή διαφοροποιείται από εκείνη του πρόσφυγα, ο οποίος εγκαταλείπει τη χώρα του εξαιτίας δίωξης, πολέμου ή άλλης σοβαρής απειλής κατά της ζωής ή της ασφάλειάς του.⁵⁰ Ωστόσο, η διάκριση μεταξύ των δύο κατηγοριών δεν είναι πάντοτε απόλυτη, καθώς οι πραγματικές μεταναστευτικές διαδρομές συχνά χαρακτηρίζονται από σύνθετα και αλληλοεπικαλυπτόμενα κίνητρα.

Οι μετανάστες, επομένως, μπορούν να ταξινομηθούν σε επιμέρους κατηγορίες ανάλογα με τα χαρακτηριστικά και τις συνθήκες της μετακίνησής τους. Στις βασικότερες περιλαμβάνονται οι οικονομικοί μετανάστες, δηλαδή τα άτομα που μεταναστεύουν κυρίως για οικονομικούς λόγους, επιδιώκοντας καλύτερες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης· οι εσωτερικοί μετανάστες, οι οποίοι μετακινούνται εντός των συνόρων της χώρας τους, για παράδειγμα από αγροτικές σε αστικές περιοχές· οι νόμιμοι μετανάστες, οι οποίοι διαθέτουν άδεια παραμονής ή εργασίας σύμφωνα με τη νομοθεσία της χώρας υποδοχής· και, τέλος, οι παράτυποι μετανάστες, οι οποίοι εισέρχονται ή παραμένουν σε μια χώρα χωρίς να διαθέτουν την απαιτούμενη νόμιμη άδεια⁵¹

Τα αίτια που οδηγούν τους ανθρώπους στη μετανάστευση είναι πολλαπλά και αλληλένδετα. Σε πολλές περιπτώσεις, οι παράγοντες που ωθούν στη μετανάστευση συνδέονται κυρίως με τις συνθήκες που επικρατούν στη χώρα καταγωγής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι συνθήκες της χώρας προορισμού δεν επηρεάζουν την τελική απόφαση⁵². Οι οικονομικοί παράγοντες, όπως η αναζήτηση καλύτερων συνθηκών εργασίας και υψηλότερων αμοιβών, αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους

⁴⁸ Μαντζανάς Μ. Αφομοίωση και εθνική συνείδηση των μεταναστών, Παπαζήση, Αθήνα 2016, σελ 35

⁴⁹ International Organization for Migration, *World Migration Report 2020*, Geneva, IOM, 2019.

⁵⁰ United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), *Global Trends: Forced Displacement in 2022*, UNHCR, 2023.

⁵¹ European Migration Network, *Asylum and Migration Glossary 6.0*, Brussels: European Commission, 2021

⁵² Βλ. Καψάλης, Α. (2018). *Μετανάστες Εργάτες στην Ελλάδα: Εργασιακές Σχέσεις και Μεταναστευτική Πολιτική στην Εποχή των Μνημονίων*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, σσ. 29–31

λόγους μετακίνησης. Παράλληλα, οι κοινωνικοί παράγοντες περιλαμβάνουν την πρόσβαση στην εκπαίδευση, την οικογενειακή επανένωση και τη γενικότερη επιδίωξη βελτίωσης της ποιότητας ζωής. Οι πολιτικοί παράγοντες σχετίζονται με την έλλειψη ατομικών ελευθεριών, τις διώξεις, τις ένοπλες συγκρούσεις και την πολιτική αστάθεια, ενώ οι περιβαλλοντικοί παράγοντες περιλαμβάνουν φυσικές καταστροφές και τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής⁵³. Η απόφαση για μετανάστευση, επομένως, δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά μέσα από έναν μόνο παράγοντα. Οι οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και περιβαλλοντικές συνθήκες αλληλεπιδρούν και διαμορφώνουν σύνθετες μεταναστευτικές διαδρομές. Η προσέγγιση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση των σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων, καθώς οι λόγοι αναχώρησης και οι προσδοκίες των μετακινούμενων ατόμων δεν είναι πάντοτε δυνατό να ενταχθούν σε μία μόνο κατηγορία.

Στην Ελλάδα, το φαινόμενο έχει μακρά ιστορία και χαρακτηρίζεται από διαφορετικά κύματα τόσο εξερχόμενης όσο και εισερχόμενης μετανάστευσης, τα οποία καθορίζονται από την εκάστοτε πολιτική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση⁵⁴. Η ιστορική εμπειρία της χώρας περιλαμβάνει, επομένως, τόσο περιόδους μαζικής εξόδου του ελληνικού πληθυσμού προς το εξωτερικό όσο και περιόδους έντονης εισόδου μεταναστευτικών πληθυσμών.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα εξερχόμενης μετανάστευσης αποτέλεσε η μετακίνηση Ελλήνων προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, τον Καναδά, την Αυστραλία και τη Νότια Αφρική κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα. Μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού αναζητούσε εργασία και καλύτερες οικονομικές απολαβές στο εξωτερικό, σε μια περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα αντιμετώπιζε πολιτική και οικονομική αστάθεια, ενώ πολλές αγροτικές περιοχές αδυνατούσαν να υποστηρίξουν τον πληθυσμό τους. Οι Έλληνες μετανάστες απασχολήθηκαν, μεταξύ άλλων, σε βιομηχανίες, ορυχεία και άλλους τομείς ανειδίκευτης εργασίας, ενώ τα μεταναστευτικά κύματα κορυφώθηκαν κατά την περίοδο πριν και μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.⁵⁵

⁵³ Παπασιώπη - Πασιά, Ζ., & Κούρτης, Β. (2015). *Δίκαιο Αλλοδαπών*. Εκδόσεις Σάκκουλα.,σελ 45

⁵⁴ Αφουξενίδης, Α., Σαρής, Σ., & Τσακηρίδης, Γ. (2012). *Το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Παπαζήση,σελ.78

⁵⁵ Alipranti - Maratou, L. (2007). Migration to Greece: A New Type and Emerging Problems. In Tsianikas, M. and Gouvalis, G. (eds.) (2007), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Sixth Biennial International Conference of Greek Studies*, Flinders University Department of Languages – Modern Greek: Adelaide: 185 – 198.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο στην Ελλάδα, η χώρα βρέθηκε σε οικονομική κρίση, γεγονός που ώθησε χιλιάδες Έλληνες να μετανάστευσουν προς χώρες της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως στη Γερμανία, τη Σουηδία και το Βέλγιο, ως ανειδίκευτοι εργάτες. Η μετανάστευση αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο των συμφωνιών για την εισροή εργατών που είχαν συνάψει οι χώρες της Δυτικής Ευρώπης με την Ελλάδα, στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης της Ευρώπης. Αξιοσημείωτο είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων που μετανάστευσαν κατά την εν λόγω περίοδο παρέμεινε στις χώρες υποδοχής για μεγάλο χρονικό διάστημα ή και μόνιμα⁵⁶.

Όσον αφορά την εισερχόμενη μετανάστευση, το πρώτο μεγάλο κύμα που γνώρισε η Ελλάδα προήλθε από την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια κατά τη δεκαετία του 1990⁵⁷. Η μεγαλύτερη ομάδα μεταναστών προερχόταν από την Αλβανία, εξαιτίας της οικονομικής κατάρρευσης της χώρας⁵⁸. Έτσι, μέσα σε λίγα χρόνια, εκατοντάδες χιλιάδες Αλβανοί εισήλθαν στην Ελλάδα, αναζητώντας εργασία, κυρίως στον αγροτικό τομέα, στην οικοδομή και σε άλλες χειρωνακτικές εργασίες⁵⁹. Εκτός από την Αλβανία, μικρότερες ομάδες μεταναστών προέρχονταν από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης⁶⁰. Ιδιαίτερη σημασία έχει η μετανάστευση των Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, πολλοί εκ των οποίων είχαν ελληνική καταγωγή, και ενσωματώθηκαν σταδιακά στην ελληνική κοινωνία με τη στήριξη των κοινοτήτων τους⁶¹.

Παράλληλα εμφανίζονται αργά αλλά σταθερά τα πρώτα ρεύματα μεταναστών που κατευθύνονται προς τις χώρες της Νότιας Ευρώπης. Παρατηρείται μια αντιστροφή της κατεύθυνσης της μετανάστευσης με αποτέλεσμα οι χώρες αυτές να μετατρέπονται από χώρες αποστολής σε χώρες υποδοχής μεταναστών συγκροτώντας αρχικά έναν «προθάλαμο» για τη μετακίνηση τους προς τη Δυτική Ευρώπη, ο οποίος στη συνέχεια αναδεικνύεται σε αυτόνομο πόλο έλξης

⁵⁶ Φίλης, Ν. (2017). *Η ελληνική μετανάστευση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 112.

⁵⁷ Βλ. Χατζηιωάννου, Χ., *Μετανάστευση και Κοινωνική Ένταξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική, 2010, σ. 45-46

⁵⁸ Βλ. Χατζηιωάννου, Χ., *Μετανάστευση και Κοινωνική Ένταξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κριτική, 2010, σ. 45-46

⁵⁹ Kasimis, C., Papadopoulos, A. G., & Zacoboulou, E., "Migrants in Rural Greece," *Sociologia Ruralis*, 43(2), 2003, σ. 169-170

⁶⁰ Λαμπριανίδης, Λ., *Η γεωγραφία της μετανάστευσης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτηρος, 2001, σ. 88-90.

⁶¹ Μαρούδα, Α., & Σαράντης, Κ. (2016). *Εισερχόμενη μετανάστευση στην Ελλάδα και κοινωνικές επιπτώσεις*. Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 145

και τόπο τελικού προορισμού. Αυτό διευκολύνθηκε από τη γεωγραφική θέση των χωρών αυτών, τα εύκολα προσπελάσιμα σύνορα τους και τις εκτεταμένες ακτογραμμές τους. Άλλοι παράγοντες που συνέβαλαν στην προσέλκυση αυτών των μεταναστευτικών ρευμάτων ήταν η οικονομική ανάπτυξη και η αναδιάρθρωση ορισμένων οικονομικών κλάδων και ο ανοιχτός χαρακτήρας και η εποχικότητα κάποιων άλλων (τουρισμός, ναυτιλία, γεωργία) που επέτρεπαν τη νόμιμη είσοδο των μεταναστών στη χώρα υποδοχής και την παράνομη παραμονή τους στη συνέχεια. Τα παραπάνω δημιούργησαν νέες ανάγκες για εργατικό δυναμικό στην αγορά εργασίας, ενώ παράλληλα η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των ντόπιων πληθυσμών οδηγούσε στην αποχώρηση τους από τις ευκαιριακές και χαμηλών απολαβών και χαμηλού κοινωνικού κύρους θέσεις εργασίας. Η ανάγκη πλήρωσης των κενών της αγοράς εργασίας στους κλάδους αυτούς οδήγησε στην εφαρμογή πολιτικών που προέβλεπαν νόμιμη, ορισμένου χρόνου, παραμονή και απασχόληση μεταναστών. Στη συνέχεια, όμως, οι μετανάστες αυτοί παρέμεναν παράνομα στη χώρα. Στη βάση των σκέψεων αυτών, ο R. King κατασκεύασε ένα μοντέλο μετανάστευσης για τη Νότια Ευρώπη⁶². Το νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο μετανάστευσης διαφέρει σημαντικά από αυτό των μεταναστευτικών ρευμάτων προς τη Δύση των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Τα κύρια χαρακτηριστικά του νέου μοντέλου είναι ο παράνομος χαρακτήρας της μετανάστευσης, η πολλαπλότητα και η ετερογένεια των εθνικοτήτων που συρρέουν στη Νότια Ευρώπη, η ασυμμετρία μεταξύ ανδρικού και γυναικείου μεταναστευτικού πληθυσμού (που συνδέεται με την εθνικότητα, τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες στη χώρα προέλευσης και τους τομείς απασχόλησης στις χώρες υποδοχής) και η διαφοροποίηση της γεωγραφικής και κοινωνικής προέλευσης των μεταναστών. Η μετανάστευση στη Νότια Ευρώπη φαίνεται να συγκροτεί έναν παράνομο «οικονομικό τομέα» στον οποίο τα άτομα «πουλάνε» και «αγοράζουν» υπηρεσίες που συνδέονται με το «πέρασμα» τους στη Δύση. Σ' αυτό το μοντέλο οι Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη προσθέτουν ένα ακόμα χαρακτηριστικό, αυτό της συνύπαρξης της μετανάστευσης με την υψηλή ανεργία και την υποαπασχόληση στις χώρες υποδοχής⁶³. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη δεκαετία του 1990 η Ισπανία, η Ιταλία

⁶² King R., 2000, «Southern Europe in the Changing Global Map of Migration», στο King R., Lazaridis G. and Tsardanidis C. (eds), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London, MacMillan Press

⁶³ Λαμπριανίδης Α. και Λυμπεράκη Α., 2001, Αλβανοί στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητή

και η Ελλάδα, ενώ είχαν τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας στην Ευρώπη, αποτελούσαν ταυτόχρονα χώρες μαζικής υποδοχής μεταναστών. Έτσι η Νότια Ευρώπη συνιστά μια ιδιαίτερη περίπτωση ευρωπαϊκού καπιταλισμού που χαρακτηρίζεται από ύστερη εκβιομηχάνιση, διευρυμένο αγροτικό και τουριστικό τομέα, κερδοσκοπική αστική ανάπτυξη και εκτεταμένη παραοικονομία⁶⁴.

Στις αρχές του 21ου αιώνα, η Ελλάδα αναδείχθηκε σταδιακά σε χώρα υποδοχής μεταναστευτικών ρευμάτων από χώρες της Ασίας, κυρίως από το Πακιστάν, το Μπανγκλαντές και την Ινδία, καθώς και από περιοχές της Βόρειας και Υποσαχάριας Αφρικής. Οι πληθυσμοί αυτοί εντάχθηκαν κατά κύριο λόγο σε τμήματα της αγοράς εργασίας που χαρακτηρίζονται από χαμηλές αμοιβές, επισφαλείς συνθήκες και περιορισμένα εργασιακά δικαιώματα, όπως ο αγροτικός τομέας, η οικοδομή και οι υπηρεσίες χαμηλής εξειδίκευσης. Η παρουσία τους συνέβαλε καθοριστικά στη στήριξη συγκεκριμένων παραγωγικών κλάδων, αναδεικνύοντας παράλληλα τις κοινωνικές και θεσμικές ανισότητες που διαπερνούν τη μεταναστευτική εργασία στην Ελλάδα.⁶⁵ Η εργασιακή ένταξη των μεταναστών από χώρες της Ασίας και της Αφρικής στην Ελλάδα συνοδεύτηκε σε μεγάλο βαθμό από καθεστώτα άτυπης απασχόλησης και εργασιακής επισφάλειας. Η απουσία νομιμοποιητικών εγγράφων ή η ασταθής διοικητική τους κατάσταση λειτούργησε ως βασικός μηχανισμός κοινωνικού και εργασιακού αποκλεισμού, περιορίζοντας τη δυνατότητα διεκδίκησης δικαιωμάτων και ενισχύοντας σχέσεις εξάρτησης από εργοδότες και μεσάζοντες. Στο πλαίσιο αυτό, η μεταναστευτική εργασία συγκροτείται όχι μόνο ως οικονομική αναγκαιότητα, αλλά και ως πεδίο άσκησης άνισων κοινωνικών σχέσεων, όπου η εθνοτική καταγωγή, το φύλο και το νομικό καθεστώς διασταυρώνονται και παράγουν μορφές δομικής ευαλωτότητας.⁶⁶

Στη συνέχεια, η οικονομική κρίση που έπληξε την Ελλάδα από το 2010 και μετά οδήγησε σε ένα νέο κύμα εξερχόμενης μετανάστευσης, κυρίως νέων και εξειδικευμένων ατόμων, οι οποίοι αναζητούσαν καλύτερες προοπτικές εργασίας και διαβίωσης σε χώρες όπως η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, οι Σκανδιναβικές χώρες και οι ΗΠΑ. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίστηκε από το φαινόμενο του "brain drain"

⁶⁴ Χαράλαμπος Καοίμης*, Έρση Ζακοπονλόν**, Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγμάτων περιοχών, σελ 11-13

⁶⁵ Βρέλλης, Σ. (2003). *Η μετανάστευση στην Ελλάδα: Εξελίξεις και προοπτικές*. Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 92

⁶⁶ Παπαδοπούλου, Α. Γ. (2012). *Μετανάστευση και εργασία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική, σσ. 85-92· επίσης βλ. Triandafyllidou, A. & Maroukis, T. (2010). *Migration in Greece in the 21st Century*. Routledge, σσ. 112-118.

(διαρροής εγκεφάλων), καθώς οι περισσότεροι μετανάστες ήταν νέοι επιστήμονες και επαγγελματίες που εγκατέλειψαν την Ελλάδα λόγω της ανεργίας και της οικονομικής ύφεσης.⁶⁷

Παράλληλα, η προσφυγική κρίση του 2015 συνδέεται στενά με το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, καθώς χιλιάδες πρόσφυγες κα από τη Συρία, το Αφγανιστάν, το Ιράκ και άλλες χώρες που πλήττονται από πολέμους και βία προσπάθησαν να φτάσουν στην Ευρώπη μέσω της χώρας μας, η οποία αποτέλεσε βασικό σημείο εισόδου μέσω των φυσικών συνόρων των νησιών μας με την Τουρκία⁶⁸

Κατά την περίοδο αυτή, η Ελλάδα αντιμετώπισε σημαντικές προκλήσεις στη διαχείριση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών. Χιλιάδες άνθρωποι παρέμειναν εγκλωβισμένοι σε κέντρα φιλοξενίας, μεταξύ άλλων εξαιτίας των περιοριστικών πολιτικών μετεγκατάστασης στην Ευρώπη και των συμφωνιών που είχαν συναφθεί με χώρες και διεθνείς οργανισμούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η συμφωνία ΕΕ–Τουρκίας του 2016, η οποία στόχευε στη μείωση των προσφυγικών ροών μέσω της Ελλάδας και, παρά τα αποτελέσματά της, δεν κατόρθωσε να αντιμετωπίσει στο σύνολό τους τις σύνθετες προκλήσεις του προσφυγικού και μεταναστευτικού φαινομένου.⁶⁹

Συνοπτικά θα λέγαμε ότι η Ελλάδα έχει βιώσει μια σύνθετη μετανάστευση κατά τη διάρκεια της ιστορίας της και έχει εμπειρία καθώς έχουν υπάρξει περίοδοι μεγάλης εξόδου Ελλήνων προς το εξωτερικό και περίοδοι μαζικής εισόδου μεταναστών. Σήμερα, η χώρα αντιμετωπίζει μια διπλή πρόκληση. Από τη μία πλευρά, καλείται να ενσωματώσει τους μετανάστες και πρόσφυγες που έχουν εισέλθει στη χώρα τα τελευταία χρόνια, και από την άλλη πλευρά, να διαχειριστεί τις νέες εξερχόμενες μεταναστευτικές ροές, εξαιτίας της συνεχιζόμενης οικονομικής αβεβαιότητας που πλήττει την ελληνική κοινωνία και οικονομία⁷⁰.

Αν και σχεδόν κάθε μετακίνηση με σκοπό την εγκατάσταση, έστω και προσωρινά, σε έναν τόπο, καταγράφεται στην ιστορία ως κοινωνικό πρόβλημα και

⁶⁷ Τρουμπέτα, Χ. (2012). *Η ελληνική κρίση και οι κοινωνικές της συνέπειες*. Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 67.

⁶⁸ Kasimis, C., & Papadopoulos, A. (2005). *Migration and Refugee Crisis in Greece: Policy and Response*. Greek Journal of Social Policy, 15(3), 145-162

⁶⁹ Λυγερός, Ν. (2016). *Η συμφωνία ΕΕ-Τουρκίας και η προσφυγική κρίση*. Εκδόσεις Κριτική, σ. 112.

⁷⁰ Χαραλαμπίδης, Μ. (2020). *Μετανάστευση και κοινωνική ενσωμάτωση στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Παπαδόπουλος, σ. 78.

εγγράφεται στην συλλογική συνείδηση ως τραυματική εμπειρία, ο αποχωρισμός από την χώρα προέλευσης και η εγκατάστασή σε άλλο κράτος αποκτά το επιπλέον επιβαρυντικό στοιχείο της αποστέρησης της πατρίδας, της αποκοπής από τον κορμό του έθνους και την αναγκαστική ένταξη σε μια διαφορετική χώρα, σε ένα διαφορετικό έθνος εξ ορισμού με την ιδιότητα του εθνικά «άλλου», του ξένου. Τα στερεότυπα δε περι του ενιαίου και ομοιογενούς χαρακτήρα του έθνους καθιστούν την διαδικασία της ένταξης μια δύσκολη υπόθεση, καθώς θεωρείται απαραίτητη η αφομοίωση του μετανάστη, ώστε να ενσωματωθεί⁷¹.

Καταληκτικά, αξίζει να τονιστεί ότι η ανθρώπινη κινητικότητα αποτελεί διαχρονικό χαρακτηριστικό των κοινωνιών και όχι ένα περιστασιακό ή σύγχρονο φαινόμενο. Η μετανάστευση υπήρξε πάντοτε στενά συνδεδεμένη με τις ιστορικές μεταβολές και τη διαμόρφωση των κοινωνικών δομών, επηρεάζοντας και επηρεαζόμενη από αυτές. Αντί να θεωρείται μια κλειστή και στατική διαδικασία, οφείλει να ιδωθεί ως μια συνεχής και δυναμική αλληλεπίδραση ανάμεσα σε γεωγραφικές περιοχές και κοινωνικούς σχηματισμούς, η οποία οδηγεί είτε σε αναδιατάξεις, είτε σε μορφές επανασύνδεσης και ενοποίησης, αποδεικνύοντας πως πρόκειται για ένα φαινόμενο χωρίς οριστικό τέλος ή σταθερότητα⁷². Όπως αναφέρει και ο Nyers, «η μετανάστευση και η κινητικότητα λαμβάνουν χώρα καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της»⁷³. Αντί να δούμε τη μετανάστευση ως μια εξαίρεση, πρέπει να αναφερόμαστε σε αυτήν ως έναν κανόνα που τονίζει την κινητικότητα και την πράξη της μετανάστευσης. Συνεπώς, αυτό που είναι σημαντικό, είναι να αντιληφθούμε τη μετανάστευση ως πράξη και το μετανάστη/μετανάστρια ως φορέα αυτής της πράξης και ότι ο κυρίαρχος μεταναστευτικός λόγος διαρθρώνεται μέσα από κάτι που υπολείπεται⁷⁴. Η πλήρης κατανόηση της μετανάστευσης και των οικείων εθνικών πολιτικών απαιτεί την ταυτόχρονη απάντηση σε ομόκεντρες ερωτήσεις, όπως ιδίως γιατί αποδήμησαν οι μετανάστες, γιατί επέλεξαν τη συγκεκριμένη χώρα προορισμού, τι προσδοκούσαν κατά την είσοδο και εγκατάστασή τους σε αυτήν και γιατί παραμένουν επί μακράν σε αυτή τη χώρα. Η ερμηνεία της σύγχρονης μετανάστευσης προς την Ελλάδα ως αυθεντικά «οικονομικής μετανάστευσης» βασίζεται εν πολλοίς σε μια επιφανειακή ανάλυση, η οποία επικεντρώνει στο

⁷¹ Νιτσιάκος Β. Στο σύνορο, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2010, σελ.29

⁷² Τρουμπέτα Σ, Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ 45

⁷³ Nyers, P. (2010). No one is illegal Between city and Nation, *Studies in Social Justice*, 4: 127-143

⁷⁴ Τρουμπέτα Σ, Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ 46

τελευταίο στάδιο της διεθνικής μετακίνησης, παραγνωρίζοντας τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά όλων των προηγούμενων⁷⁵

1.3 Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις και λοιπά σχετικά ζητήματα

Η πλειοψηφία των θεωριών της μετανάστευσης εστιάζει στο φαινόμενο της εκούσιας μετανάστευσης, σημειώνοντας ταυτόχρονα την υπεροχή των οικονομικών παραγόντων ως προς την επιλογή. Ενώ αναπτύσσεται η υπόθεση ότι η μετανάστευση για οικονομικούς λόγους διαθέτει μια ορισμένη κανονικότητα, από την άλλη πλευρά, τα προσφυγικά ρεύματα ερμηνεύονται συχνά ως «αυθόρμητες και απρόβλεπτες μετακινήσεις». Ωστόσο, είναι εμφανές πως τα προσφυγικά κύματα δεν προκύπτουν αυθαίρετα, αλλά ακολουθούν συγκεκριμένα πρότυπα που συνδέονται με βαθιές πολιτικές αλλαγές, καθώς και με επιβαρυντικές περιβαλλοντικές συνθήκες που υπονομεύουν τη βιωσιμότητα των τοπικών κοινωνιών. Τέτοιες αλλαγές συχνά σχετίζονται με τη διάλυση παλαιών αποικιοκρατικών δομών και τη συγκρότηση νέων εθνικών κρατών, αλλά και με φαινόμενα περιβαλλοντικής υποβάθμισης, όπως η κλιματική αστάθεια και η εξάντληση φυσικών πόρων, γεγονός που ενεργοποιεί ή επιτείνει μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών.⁷⁶ Στο πλαίσιο αυτό, η διάκριση μεταξύ «εκούσιας» και «αναγκαστικής» μετανάστευσης καθίσταται συχνά δυσδιάκριτη στην εμπειρία των ίδιων των μετακινούμενων υποκειμένων, καθώς οι πολιτικές, περιβαλλοντικές και οικονομικές πιέσεις συνυπάρχουν και διαμορφώνουν τις συνθήκες ένταξής τους στην αγορά εργασίας των χωρών υποδοχής. Η προσέγγιση αυτή είναι ιδιαίτερα κρίσιμη για την κατανόηση της μεταναστευτικής εργασίας πληθυσμών όπως οι Πακιστανοί εργαζόμενοι στην Ελλάδα, των οποίων οι διαδρομές και οι εργασιακές εμπειρίες συγκροτούνται στο μεταίχμιο μεταξύ αναγκαστικής μετακίνησης και οικονομικής επιβίωσης.

Παρά την κρισιμότητα του φαινομένου της προσφυγικής μετανάστευσης δεν έχει διατυπωθεί έως σήμερα μια συγκεκριμένη θεωρία, κάτι που προφανώς σχετίζεται αφενός με το γεγονός ότι η ανίχνευση συγκεκριμένων παραγόντων προσφυγικής μετακίνησης δεν είναι απλή υπόθεση και αφετέρου, επειδή έχει επικρατήσει η ιδεοτυπική διαφοροποίηση από τις οικονομικά υποκινούμενες ερμηνείες, δηλαδή η θεωρητική τάση να αντιμετωπίζεται η προσφυγική μετανάστευση ως ποιοτικά

⁷⁵ Καψάλης, σελ 41

⁷⁶ Διαστάσεις της Κοινωνικής Ενσωμάτωσης των Προσφύγων και των Μεταναστών στην Ελλάδα, (2020), Εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, σελ 41

διακριτό φαινόμενο από την οικονομική μετανάστευση, βασισμένο κυρίως σε αναγκαστικούς παράγοντες φυγής, όπως οι διώξεις και οι συγκρούσεις⁷⁷ Αυτό έχει ως συνέπεια οι προσφυγικές μετακινήσεις να ερμηνεύονται συχνά ως εξαναγκαστική μετανάστευση ενώ μπορούν να ερμηνευτούν σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις και ως αποτέλεσμα περιορισμένων επιλογών του ατόμου. Σε αυτό το πλαίσιο το γεγονός της «φυγής» ερμηνεύεται ως μια απλή επιλογή μεταξύ πολλών άλλων, με την έννοια ότι η ένταξη για παράδειγμα σε ομάδες επαναστατών ή ακόμα και η παραμονή στην πατρίδα, παρά τον κίνδυνο βασανισμού ή θανάτου να θεωρούνται επιλογές.⁷⁸

Από τις αρχές του 21ου αιώνα, η Ελλάδα εισέρχεται σε μια νέα φάση ως χώρα υποδοχής μεταναστευτικών και προσφυγικών πληθυσμών, γεγονός που σηματοδοτεί μια ποιοτική και ποσοτική μεταβολή σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες. Η γεωγραφική της θέση στα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε συνδυασμό με τις πολιτικές και οικονομικές ανακατατάξεις σε γειτονικές και ευρύτερες περιοχές, καθιστούν τη χώρα κομβικό σημείο εισόδου, διέλευσης αλλά και εγκατάστασης μετακινούμενων πληθυσμών.⁷⁹

Κατά την πρώτη δεκαετία του 2000, τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα χαρακτηρίζονται κυρίως από την άφιξη οικονομικών μεταναστών από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, όπως η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Ρουμανία. Οι πληθυσμοί αυτοί εντάσσονται μαζικά στην ελληνική αγορά εργασίας, καλύπτοντας ανάγκες σε τομείς όπως η οικοδομή, η γεωργία, η οικιακή εργασία και οι υπηρεσίες χαμηλής εξειδίκευσης. Η παρουσία τους υπήρξε καθοριστική για τη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας, ενώ ταυτόχρονα ανέδειξε ζητήματα κοινωνικής ένταξης, αδήλωτης εργασίας και θεσμικής επισφάλειας.⁸⁰

Παράλληλα, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, καταγράφεται η αυξανόμενη παρουσία μεταναστών από χώρες της Ασίας, όπως το Πακιστάν, το Μπανγκλαντές και η Ινδία, καθώς και από χώρες της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής. Οι πληθυσμοί αυτοί απασχολούνται κυρίως σε επισφαλείς και άτυπες μορφές εργασίας, ιδιαίτερα στον αγροτικό τομέα, στη μεταποίηση και στις υπηρεσίες,

⁷⁷ Castles, S. (2003). *Towards a Sociology of Forced Migration*, Sociology, 37(1), σσ. 15–18

⁷⁸ Richmond, Migration. A. H (1988). Sociological Theories of International, The case of Refugees. Current Sociology, 338

⁷⁹ Κασσιμάτη, Κ. (2010), *Μετανάστευση και κοινωνική ένταξη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 45–47

⁸⁰ Baldwin-Edwards, M. (2004), *Immigration into Greece*, South-East European Migration Review, σσ. 11–15.

αντιμετωπίζοντας συχνά φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και περιορισμένης πρόσβασης σε κοινωνικά δικαιώματα.⁸¹

Η οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε μετά το 2009 επέδρασε καταλυτικά στο μεταναστευτικό τοπίο της χώρας. Από τη μία πλευρά, επιδεινώθηκαν οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών, ενώ από την άλλη, η Ελλάδα άρχισε να λειτουργεί ολοένα και περισσότερο ως χώρα διέλευσης. Ωστόσο, οι περιορισμοί της ευρωπαϊκής μεταναστευτικής πολιτικής εγκλώβισαν σημαντικό αριθμό μεταναστών και προσφύγων εντός της ελληνικής επικράτειας.⁸²

Η κορύφωση του προσφυγικού φαινομένου σημειώνεται μετά το 2015, με την άφιξη μεγάλων πληθυσμών προσφύγων από τη Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ, ως αποτέλεσμα πολεμικών συγκρούσεων, πολιτικής αστάθειας και ανθρωπιστικών κρίσεων. Οι πληθυσμοί αυτοί εισέρχονται κυρίως μέσω των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου και έρχονται αντιμέτωποι με παρατεταμένες περιόδους αναμονής σε δομές υποδοχής, ανεπαρκείς συνθήκες στέγασης και περιορισμένη πρόσβαση στην αγορά εργασίας.⁸³

Στο πλαίσιο αυτό, η αυστηρή διάκριση μεταξύ «προσφυγικής» και «οικονομικής» μετανάστευσης συχνά αποδεικνύεται ανεπαρκής για την κατανόηση των πραγματικών εμπειριών των μετακινούμενων πληθυσμών. Πολλοί πρόσφυγες αναγκάζονται να ενταχθούν άμεσα σε επισφαλείς μορφές εργασίας, ενώ αντίστοιχα οικονομικοί μετανάστες βιώνουν συνθήκες αναγκαστικής μετακίνησης λόγω πολιτικών, κοινωνικών ή περιβαλλοντικών πιέσεων στις χώρες προέλευσής τους. Το προσφυγικό και μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα μετά το 2000 συγκροτείται έτσι ως ένα σύνθετο και αλληλένδετο πεδίο κοινωνικών ανισοτήτων, εργασιακών σχέσεων και διαδικασιών ένταξης.⁸⁴

Στην ελληνική περίπτωση, ιδίως μετά το 2015, η διάκριση μεταξύ προσφυγικού και μεταναστευτικού φαινομένου καθίσταται ιδιαίτερα δυσδιάκριτη τόσο στον δημόσιο λόγο όσο και στις πρακτικές διαχείρισης. Η Ελλάδα, ως χώρα πρώτης υποδοχής και ταυτόχρονα χώρα διέλευσης, βρέθηκε αντιμέτωπη με μικτά

⁸¹ Παπαταξιάρχης, Ε. (2016), *Η ανθρωπιστική διακυβέρνηση της κρίσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 89–92.

⁸² Triandafyllidou, Α. (2013), *Irregular Migration in Europe*, Farnham: Ashgate, σσ. 132–135.

⁸³ UNHCR (2016), *Refugees/Migrants Emergency Response – Greece*, σσ. 18–22.

⁸⁴ Βαϊου, Ν. & Χατζημιχάλης, Κ. (2015), *Μετανάστευση, εργασία και κρίση*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 101–105.

μεταναστευτικά ρεύματα, στα οποία συνυπάρχουν πρόσφυγες πολέμου, αιτούντες άσυλο και οικονομικοί μετανάστες, οι οποίοι ακολουθούν κοινές διαδρομές και εντάσσονται στους ίδιους μηχανισμούς ελέγχου και φιλοξενίας⁸⁵. Παρότι η νομική κατηγοριοποίηση διαφοροποιεί θεωρητικά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των υποκειμένων, στην πράξη οι συνθήκες διαβίωσης, ο εγκλεισμός σε δομές υποδοχής και οι περιορισμοί κινητικότητας παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες⁸⁶. Η κοινή αυτή εμπειρία επισφάλειας και αβεβαιότητας οδηγεί στη συγκρότηση ενός ενιαίου πλαισίου κοινωνικού αποκλεισμού, εντός του οποίου οι διαφορές μεταξύ «προσφύγων» και «μεταναστών» αποδυναμώνονται σε βιωματικό επίπεδο.⁸⁷

Η σύγχυση αυτή γίνεται ακόμη πιο εμφανής στην περίπτωση μεταναστευτικών πληθυσμών όπως οι Πακιστανοί εργαζόμενοι στην Ελλάδα, οι οποίοι, παρότι δεν εντάσσονται θεσμικά στην κατηγορία των προσφύγων, βιώνουν αντίστοιχες συνθήκες αποκλεισμού και περιορισμένης πρόσβασης σε δικαιώματα. Πολλοί Πακιστανοί μετανάστες εισήλθαν στη χώρα μέσω των ίδιων μεταναστευτικών διαδρομών που χρησιμοποιήθηκαν από προσφυγικούς πληθυσμούς, ενώ η μακροχρόνια παραμονή τους σε καθεστώς ατυπίας ή επισφαλούς νομιμότητας τους εντάσσει στους ίδιους μηχανισμούς διοικητικού ελέγχου⁸⁸. Στο πεδίο της εργασίας, η συγκέντρωσή τους σε χαμηλά αμειβόμενους και κοινωνικά απαξιωμένους τομείς —όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία και η παροχή υπηρεσιών— ενισχύει τη συνθήκη αορατότητας και καθιστά την κοινωνική τους ένταξη ιδιαίτερα δυσχερή. Υπό αυτές τις συνθήκες, η εμπειρία της μετανάστευσης διαμορφώνεται όχι τόσο από την τυπική νομική κατηγορία, όσο από κοινές πρακτικές διαχείρισης, επισφάλειας και κοινωνικής περιθωριοποίησης, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι τα όρια μεταξύ προσφυγικού και μεταναστευτικού φαινομένου παραμένουν ρευστά στην καθημερινή ζωή των υποκειμένων.

Το μεταναστευτικό και προσφυγικό φαινόμενο στην Ελλάδα θέτει στο προσκήνιο σημαντικά κοινωνικά και ηθικά ζητήματα, που σχετίζονται αφενός με την ουσιαστική ενσωμάτωση των μεταναστών και προσφύγων στον κοινωνικό ιστό και αφετέρου με τη διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, στο πλαίσιο μιας

⁸⁵ Triandafyllidou, A. (2018), A “refugee crisis” unfolding, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, σσ. 3–6

⁸⁶ Παπαταξιάρχης, Ε. (2016), *Η ανθρωπιστική διακυβέρνηση της κρίσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 60–64.

⁸⁸ Kapsali, M. (2020), *Irregular migration and labour exploitation in Greece*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 41–44 Βαϊου, Ν. & Χατζημιχάλης, Κ. (2015), *Μετανάστευση, εργασία και κρίση*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 97–101.

κοινωνίας που μεταβάλλεται και αντιμετωπίζει προκλήσεις σε σχέση με την πολιτισμική ποικιλομορφία, τις κοινωνικές ανισότητες και τη διαχείριση της διαφορετικότητας⁸⁹

Ως προς τα κοινωνικά ζητήματα που προκύπτουν —και που ενδεχομένως αποτελούν τη σημαντικότερη πτυχή του μεταναστευτικού και προσφυγικού φαινομένου— ξεχωρίζουν εκείνα που σχετίζονται με την ενσωμάτωση, αναφέρεται κυρίως στη λειτουργική προσαρμογή των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, δηλαδή στη συμμετοχή τους σε βασικούς θεσμούς όπως η εργασία, η εκπαίδευση και οι υπηρεσίες πρόνοιας, και την κοινωνική ένταξη των εν λόγω πληθυσμών, αφορά μια ευρύτερη και αμφίδρομη διαδικασία, η οποία περιλαμβάνει την ισότιμη συμμετοχή, την κοινωνική αποδοχή και τη δυνατότητα των μεταναστών να διατηρούν στοιχεία της ταυτότητάς τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο⁹⁰. Οι προκλήσεις που αναδύονται αφορούν αφενός τη σχέση των μεταναστών και προσφύγων με τον ευρύτερο κοινωνικό ιστό και αφετέρου την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας, στο εκπαιδευτικό σύστημα, στις δημόσιες υπηρεσίες και στη διαμόρφωση της καθημερινής τους ζωής εντός της ελληνικής κοινωνίας⁹¹

Αρχικά, η ανεπαρκής γλωσσική κατάρτιση λειτουργεί ως βασικό εμπόδιο για την κοινωνική ένταξη των προσφύγων και μεταναστών, καθώς περιορίζει τη δυνατότητά τους να συμμετέχουν ενεργά σε κρίσιμους τομείς της κοινωνικής ζωής και της αγοράς εργασίας. Η αδυναμία αυτή μεταφέρεται αλυσιδωτά και σε ζητήματα στέγασης, δεδομένου ότι οι διαθέσιμες δομές φιλοξενίας, οι οποίες αφορούν μόνο τους αιτούντες διεθνή προστασία, είναι περιορισμένες, ενώ οι συνθήκες διαβίωσης στα κέντρα υποδοχής συχνά χαρακτηρίζονται ανεπαρκείς ή και προβληματικές. Αντίστοιχα, οι μετανάστες που διαμένουν εκτός θεσμοθετημένων πλαισίων φιλοξενίας αντιμετωπίζουν συχνά συνθήκες στεγαστικής επισφάλειας, όπως προσωρινή διαμονή, συγκατοίκηση υπό πίεση ή πρόσβαση σε χαμηλής ποιότητας κατοικία, γεγονός που επιβαρύνει την κοινωνική τους ένταξη. Στο ίδιο πλαίσιο, εξαιρετικά περιορισμένη παραμένει και η πρόσβαση των παιδιών προσφύγων και μεταναστών στο εκπαιδευτικό σύστημα, καθώς απουσιάζουν τα αναγκαία

⁸⁹ Chateau, J., & Raffaelli, R. (2016). *Immigration and Integration Policies in Europe: A Theoretical and Empirical Inquiry*. Palgrave Macmillan, p. 97

⁹⁰ Ager, A. & Strang, A. (2008). *Understanding Integration: A Conceptual Framework*, Journal of Refugee Studies, 21(2), σσ. 170–174

⁹¹ Triandafyllidou, A. (2010). *Immigration, Citizenship and the Welfare State in Europe: A European Dilemma*. Routledge, σ. 121.

προγράμματα ένταξης και οι απαραίτητοι πόροι για την ουσιαστική συμμετοχή τους στη σχολική διαδικασία⁹².

Επιπλέον, ζητήματα διακρίσεων και ρατσισμού αποτελούν μία ακόμη σημαντική κατηγορία κοινωνικών δυσχερειών που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες και οι μετανάστες στην Ελλάδα. Οι δυσκολίες αυτές εκδηλώνονται τόσο στην καθημερινή τους ζωή όσο και στο θεσμικό πλαίσιο που συχνά δεν επαρκεί για την προστασία τους. Σε περιόδους κοινωνικοοικονομικής κρίσης παρατηρείται όξυνση ρατσιστικών αντιδράσεων, ενώ δεν είναι σπάνιες οι ρατσιστικές επιθέσεις και η ξеноφοβική ρητορική που τους παρουσιάζει ως απειλή ή βάρος για την κοινωνία, αναπαράγοντας στερεότυπα που τους συνδέουν με την εγκληματικότητα, τη φτώχεια και την ανεργία⁹³.

Αναφορικά με τις κοινωνικές ανισότητες, οι πληθυσμοί αυτοί βρίσκονται συχνά σε ιδιαίτερα ευάλωτη θέση, καθώς περιορίζονται σε χαμηλά αμειβόμενες ή επισφαλείς θέσεις εργασίας, με περιορισμένη ή ανύπαρκτη ασφαλιστική κάλυψη. Παράλληλα, η πρόσβασή τους σε βασικά κοινωνικά αγαθά, όπως η υγεία και η παιδεία, είναι συχνά ανεπαρκής, γεγονός που ενισχύει τον κοινωνικό τους αποκλεισμό και διαιωνίζει τις ανισότητες⁹⁴.

Ως προς τις ηθικές και νομικές προεκτάσεις του φαινομένου, τίθενται σοβαρά ζητήματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς η χώρα υποδοχής καλείται να προστατεύσει άτομα που φεύγουν από εμπόλεμες ζώνες ή υφίστανται διώξεις. Το κράτος φέρει όχι μόνο νομική αλλά και ηθική υποχρέωση να τους εξασφαλίσει αξιοπρεπείς συνθήκες διαβίωσης και να εγγυηθεί την ασφάλειά τους. Ωστόσο, έχουν καταγραφεί επανειλημμένα προβλήματα στους προσφυγικούς καταυλισμούς, όπως ελλιπής υγειονομική φροντίδα, ανεπαρκής διατροφή, υπερπληθυσμός και γενικότερη παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων⁹⁵.

Στην ίδια κατηγορία συγκαταλέγονται και τα ζητήματα αλληλεγγύης προς τους πρόσφυγες και τους μετανάστες, τα οποία σχετίζονται με την ηθική υποχρέωση της ελληνικής κοινωνίας να στηρίξει άτομα που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις πατρίδες τους λόγω πολέμου, διώξεων ή ακραίων οικονομικών συνθηκών. Παρά τις

⁹² Green, P. (2004). *Children, Education and Refugees: The Challenge of Meaning and Identity*, London: Routledge, σελ. 112-114.

⁹³ Triandafyllidou, A. (2016). *Racism and Migration in Europe*. In: Triandafyllidou, A. (ed.), *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*. Routledge, σ. 187-189

⁹⁴ Papademetriou, D.G., & Gropas, R. (2006). *Europe and Its Immigrants in the 21st Century: A New Deal or a Continuing Dialogue of the Deaf?* Migration Policy Institute, σελ. 102-105

⁹⁵ Human Rights Watch (2018). *Greece: Dire Conditions for Asylum Seekers on Islands*. Διαθέσιμο στο: <https://www.hrw.org>, προσβάσιμο στις 6 Απριλίου 2025

ανησυχίες για θέματα ασφαλείας ή την ενδεχόμενη οικονομική επιβάρυνση των γηγενών πληθυσμών, η στάση υποδοχής και η παροχή στήριξης αποτελούν θεμέλιο της κοινωνικής συνοχής και του ανθρωπισμού⁹⁶

Ένα ακόμη κρίσιμο ηθικό ζήτημα αφορά τη δίκαιη κατανομή των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ζήτημα της αναλογικότητας στην επιμερισμένη ευθύνη, βάσει των διεθνών συμβάσεων και του ευρωπαϊκού δικαίου, παραμένει στο επίκεντρο του διαλόγου. Η άνιση κατανομή και οι περιορισμένες πολιτικές μετεγκατάστασης έχουν επιβαρύνει δυσανάλογα χώρες πρώτης υποδοχής, όπως η Ελλάδα και η Ιταλία⁹⁷. Επιπλέον, έχουν καταγραφεί σοβαρές καταγγελίες σχετικά με παράνομες επαναπροωθήσεις (push-backs) στα θαλάσσια και χερσαία σύνορα, πρακτικές που παραβιάζουν τις διεθνείς δεσμεύσεις περί προστασίας των αιτούντων άσυλο⁹⁸.

Η διαχείριση του μεταναστευτικού και προσφυγικού φαινομένου στην Ελλάδα εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο πολιτικών, το οποίο συγκροτείται μέσα από κανονισμούς, οδηγίες και μηχανισμούς κοινής ευθύνης των κρατών-μελών. Κεντρικό ρόλο διαδραματίζει το Κοινό Ευρωπαϊκό Σύστημα Ασύλου (CEAS), το οποίο περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τον Κανονισμό του Δουβλίνου, τις Οδηγίες για τις συνθήκες υποδοχής και τις διαδικασίες ασύλου, καθώς και πρόσφατα το Ευρωπαϊκό Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο⁹⁹. Παρότι οι πολιτικές αυτές στοχεύουν στη δημιουργία ενός ενιαίου πλαισίου διαχείρισης, στην πράξη η εφαρμογή τους παραμένει άνιση και παρουσιάζει σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των κρατών-μελών, με αποτέλεσμα χώρες πρώτης υποδοχής, όπως η Ελλάδα, να αναλαμβάνουν δυσανάλογο βάρος όσον αφορά την υποδοχή, τη φιλοξενία και την εξέταση αιτημάτων ασύλου¹⁰⁰

Σε εθνικό επίπεδο, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική μετά το 2015 επικεντρώνεται κυρίως στη διαχείριση των ροών και στη λειτουργία δομών υποδοχής και φιλοξενίας, όπως τα Κέντρα Υποδοχής και Ταυτοποίησης (ΚΥΤ) στα νησιά του ανατολικού

⁹⁶ Papademetriou, D.G. & Benton, M. (2016). *Rebuilding Community: The Role of Civil Society in Refugee Integration*, Migration Policy Institute, σελ. 19-20.

⁹⁷ Carrera, S., & Cortinovis, R. (2019). *The EU's Role in Implementing the Global Compact on Refugees: Contained Mobility vs. International Protection*, CEPS Paper in Liberty and Security in Europe, σελ. 8-10.

⁹⁸ Frouws, B., & Achilli, L. (2017). *Tracing the Journey: Mapping the Geography of Forced Displacement*, Mixed Migration Platform, σελ. 33-35.

⁹⁹ European Commission (2020), *A New Pact on Migration and Asylum*, Βρυξέλλες, σσ. 1–5.

¹⁰⁰ Triandafyllidou, A. (2018), *A "refugee crisis" unfolding*, Journal of Ethnic and Migration Studies, σσ. 3–7.

Αιγαίου και οι δομές φιλοξενίας στην ενδοχώρα¹⁰¹. Παράλληλα, έχουν αναπτυχθεί ορισμένες πολιτικές ένταξης, όπως το πρόγραμμα ESTIA για τη στέγαση αιτούντων άσυλο και το πρόγραμμα HELIOS για την υποστήριξη αναγνωρισμένων προσφύγων στην αυτόνομη διαβίωση και την πρόσβαση στην εργασία¹⁰². Ωστόσο, οι πολιτικές αυτές παρουσιάζουν περιορισμένη διάρκεια, αποσπασματική εφαρμογή και αδυναμία κάλυψης του συνόλου των μεταναστευτικών πληθυσμών, ιδίως των μακροχρόνια διαμενόντων οικονομικών μεταναστών, όπως οι εργαζόμενοι από τρίτες χώρες, η έλλειψη σταθερών μηχανισμών ένταξης οδηγεί συχνά σε καθεστώτα επισφαλούς απασχόλησης και κοινωνικής αορατότητας.

Η κοινωνική ένταξη μεταναστών και προσφύγων συνδέεται άμεσα με την πρόσβασή τους στην αγορά εργασίας, την εκπαίδευση, την υγειονομική περίθαλψη και τη στέγαση. Στην πράξη, όμως, η έλλειψη συντονισμένων πολιτικών επαγγελματικής ένταξης, η καθυστέρηση στην αναγνώριση προσόντων και τα γραφειοκρατικά εμπόδια στη νομιμοποίηση της διαμονής οδηγούν μεγάλο μέρος των μεταναστών σε καθεστώτα επισφαλούς και άτυπης εργασίας¹⁰³. Το φαινόμενο αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές σε τομείς όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία και οι υπηρεσίες, όπου απασχολούνται σε μεγάλο βαθμό μετανάστες από χώρες όπως το Πακιστάν, χωρίς σταθερή εργασιακή προστασία.

Η πρόσφατη προσφυγική κρίση ανέδειξε τα όρια τόσο των ευρωπαϊκών όσο και των εθνικών πολιτικών, επιβεβαιώνοντας ότι η έμφαση στην προσωρινή φιλοξενία και στον έλεγχο των συνόρων δεν επαρκεί για τη διαχείριση μακροχρόνιων μεταναστευτικών παρουσιών. Η περιορισμένη εφαρμογή μηχανισμών μετεγκατάστασης σε ευρωπαϊκό επίπεδο και η μετατόπιση της ευθύνης στα κράτη πρώτης γραμμής ενισχύουν τις πιέσεις σε χώρες όπως η Ελλάδα. Στο πλαίσιο αυτό, καθίσταται αναγκαία η σύνδεση των μεταναστευτικών πολιτικών με πολιτικές κοινωνικής και εργασιακής ένταξης, τόσο σε εθνικό όσο και σε τοπικό επίπεδο, προκειμένου η διαχείριση του φαινομένου να αποκτήσει πιο λειτουργικό και μακροπρόθεσμο χαρακτήρα.

¹⁰¹ Παπαταξιάρχης, Ε. (2016), *Η ανθρωπιστική διακυβέρνηση της κρίσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 61–66

¹⁰² UNHCR (2019), *ESTIA & HELIOS Programmes in Greece*, σσ. 8–12

¹⁰³ Βαΐου, Ν. & Χατζημιχάλης, Κ. (2015), *Μετανάστευση, εργασία και κρίση*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 95–101

Τέλος, η αποτελεσματικότητα των πολιτικών αυτών εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον βαθμό ευρωπαϊκής συνεργασίας και τον επιμερισμό των ευθυνών μεταξύ των κρατών-μελών. Η περιορισμένη εφαρμογή μηχανισμών μετεγκατάστασης και η έμφαση στον έλεγχο των συνόρων αντί της ένταξης ενισχύουν τις πιέσεις σε χώρες όπως η Ελλάδα, καθιστώντας αναγκαία μια περισσότερο συντονισμένη και λειτουργική προσέγγιση που να συνδέει τη μεταναστευτική διαχείριση με τις κοινωνικές και εργασιακές πολιτικές σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

Κεφάλαιο 2^ο

Μεταναστευτική/προσφυγική εργασία

2.1 Ορισμοί

Μετανάστευση και εργασία αποτελούν δύο έννοιες διαχρονικά συνυφασμένες με την ιστορία της ανθρωπότητας. Όλες οι μεταναστευτικές πολιτικές στον 20^ο αιώνα οικοδομήθηκαν πάνω σε μια κοινή αφετηριακή σύλληψη που ορίζει τη διεθνή μετακίνηση ως προνόμιο και όχι ως δικαίωμα.

Η εργασία των προσφύγων και των μεταναστών αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της διαδικασίας ένταξής τους στις κοινωνίες υποδοχής, καθώς συνδέεται αφενός με την κάλυψη βασικών αναγκών επιβίωσης και αφετέρου με τη συμβολή τους στην οικονομία και την κοινωνική συνοχή των χωρών όπου διαμένουν. Παράλληλα, δημιουργεί ένα πολυσύνθετο πλέγμα ζητημάτων που αφορούν τις συνθήκες απασχόλησης, τα εργασιακά τους δικαιώματα, τις νομικές προβλέψεις που καθορίζουν τη θέση τους στην αγορά εργασίας και τις προκλήσεις που συχνά καλούνται να αντιμετωπίσουν σε θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο¹⁰⁴

Η διάκριση μεταξύ μεταναστών και προσφύγων, μολονότι βασίζεται κυρίως στα αίτια μετακίνησης – είτε πρόκειται για οικονομικούς λόγους είτε για εξαναγκασμό λόγω διώξεων – έχει καθοριστική σημασία για την αναγνώριση δικαιωμάτων και την ένταξή τους στη χώρα υποδοχής. Ο τρόπος με τον οποίο η Πολιτεία υποδέχεται, καταγράφει και ταξινομεί αυτούς τους πληθυσμούς επηρεάζει καθοριστικά την πρόσβασή τους σε υπηρεσίες και την εν γένει συμμετοχή τους στον

¹⁰⁴ Gerstlé, J. (2014). *Immigration et travail: quelles politiques d'intégration?* Revue Européenne des Migrations Internationales, 30(3), 7-22

κοινωνικό και πολιτικό βίο της νέας χώρας, υπό την προϋπόθεση ότι διασφαλίζεται ένα σταθερό νομικό καθεστώς που προστατεύει τα δικαιώματά τους.¹⁰⁵

Το εργατικό δυναμικό που προέρχεται από τους μετανάστες αποτελεί κρίσιμο στοιχείο για την οικονομία πολλών χωρών, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η αναζήτηση εργασίας αποτελεί και το βασικό κίνητρο για τη μετανάστευση. Οι μετανάστες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα επαγγελματών, από ανειδίκευτες θέσεις σε χειρωνακτικά επαγγέλματα έως και εξειδικευμένες θέσεις σε τεχνολογικά αναπτυγμένους τομείς, ανάλογα τόσο με τις ικανότητες των ίδιων όσο και με τις ανάγκες της εκάστοτε χώρας υποδοχής¹⁰⁶

Η νόμιμη εργασία εξαρτάται κατ'αρχήν από τη χορήγηση αδειών εργασίας και την τακτοποίηση των εγγράφων, με αποτέλεσμα οι μετανάστες που βρίσκονται παράτυπα σε μια χώρα να είναι ευάλωτοι έναντι εκμετάλλευσης και να εργάζονται σε κακές συνθήκες χωρίς ασφάλιση ή νομική προστασία. Επιπλέον καλούνται να αντιμετωπίσουν χαμηλές αμοιβές, δύσκολες συνθήκες εργασίας και περιορισμένα εργασιακά δικαιώματα, ενώ δύναται να πέσουν και θύματα διακρίσεων από εργοδότες που επωφελούνται από τη δυσμενή τους θέση¹⁰⁷. Επιπλέον οι ασύμμετρες σχέσεις, οι νομικές και κοινωνικές διακρίσεις, η εκτεταμένη ζήτηση φτηνής αειδίκευτης εργασίας, καθώς και το περιορισμένο ανθρώπινο κεφάλαιο όσων προέρχονται από άλλες χώρες καθιλώνουν τους περισσότερους μετανάστες σε εργασιακές θέσεις οι οποίες χαρακτηρίζονται από χαμηλές αμοιβές, σκληρές συνθήκες εργασίας αλλά και μειωμένες πιθανότητες κοινωνικής ανόδου¹⁰⁸

Η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το αν αναγνωρίζονται τα επαγγελματικά τους προσόντα, καθώς και από την ικανότητά τους να έχουν πρόσβαση σε προγράμματα εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης. Καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία διαδραματίζει και η επάρκεια στη γλώσσα της χώρας υποδοχής, καθώς αποτελεί βασικό κριτήριο για την εύρεση απασχόλησης και την επαγγελματική τους αποκατάσταση¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Διαστάσεις της Κοινωνικής Ενσωμάτωσης των Προσφύγων και των Μεταναστών στην Ελλάδα, (2020), Εκδόσεις Σιδέρη, σσ. 48–49.

¹⁰⁶ Φίλης, Β. (2017). *Μεταναστευτικές Ροές και Πολιτικές Ένταξης: Η Εμπειρία της Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ 102

¹⁰⁷ Wells, J., Freudenberg, N., & Levander, A. (2019). The Impact of Precarious Employment on Migrants: Risks and Challenges. *Journal of Labor and Migration Studies*, 45(2), 110-125.

¹⁰⁸ Μπάγκαβος Χ- Παπαδοπούλου Δ.(2006). Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία., Βεντούρα Λ. Ευ'ρωπη και μετανάστευση κατά τον 20^ο αιώνα, Αθήνα, Gutenberg,σελ. 87

¹⁰⁹ Σαββάκης, Ι. (2012). *Μετανάστευση και Κοινωνική Πολιτική: Θεωρητικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός, σ. 88.

Από την άλλη πλευρά, παρόλο που οι πρόσφυγες εγκαταλείπουν τη χώρα τους υπό διαφορετικές συνθήκες σε σχέση με τους μετανάστες, η εργασία εξακολουθεί να αποτελεί πρωταρχικό μέσο επιβίωσης αλλά και βασικό παράγοντα κοινωνικής ενσωμάτωσης. Ωστόσο, συχνά αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην αγορά εργασίας, οι οποίες απορρέουν από τις ιδιαίτερες συνθήκες άφιξής τους και τα περιορισμένα δικαιώματα που τους αναγνωρίζονται στις πρώτες φάσεις της εγκατάστασής τους.¹¹⁰

Τα άτομα που έχουν αναγνωριστεί επίσημα ως πρόσφυγες και έχουν λάβει άσυλο απολαμβάνουν συγκεκριμένα νομικά δικαιώματα, όπως η πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, για όσους βρίσκονται ακόμα στο στάδιο αναμονής της απόφασης ασύλου, τα εργασιακά τους δικαιώματα είναι περιορισμένα και δεν εφαρμόζονται οριζόντια. Συχνά, οι τομείς απασχόλησης στους οποίους βρίσκουν εργασία περιορίζονται σε χαμηλά αμειβόμενες θέσεις, όπως η αγροτική εργασία, η καθαριότητα ή ο κατασκευαστικός τομέας, ακόμη κι αν διαθέτουν υψηλή ειδίκευση ή επαγγελματικά προσόντα από τις χώρες καταγωγής τους. Οι λόγοι για αυτή την αναντιστοιχία περιλαμβάνουν τη μη αναγνώριση των προσόντων τους, τα γλωσσικά εμπόδια, καθώς και θεσμικούς περιορισμούς.¹¹¹

Επιπλέον, η απουσία γλωσσικής επάρκειας και οι πολιτισμικές διαφορές δυσχεραίνουν περαιτέρω την πρόσβασή τους στην εργασία, καθιστώντας αναγκαία την ενίσχυση των προγραμμάτων εκμάθησης της γλώσσας και της επαγγελματικής κατάρτισης, ώστε να διευκολυνθεί η κοινωνική και οικονομική τους ένταξη¹¹²

Ιδιαίτερα ευάλωτη είναι η θέση των προσφύγων και μεταναστών χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα, οι οποίοι συχνά εργάζονται υπό εκμεταλλευτικές συνθήκες, χωρίς συμβάσεις ή ασφαλιστική κάλυψη. Η εργασιακή τους εμπειρία συνοδεύεται συχνά από διακρίσεις, είτε από τους εργοδότες είτε από το συναδελφικό περιβάλλον, γεγονός που παρεμποδίζει την επαγγελματική τους ανέλιξη. Ως εκ τούτου, κρίνεται απαραίτητη η πρόσβαση σε εκπαιδευτικές και υποστηρικτικές υπηρεσίες που να καλύπτουν τόσο τη γλωσσική όσο και την επαγγελματική τους ενδυνάμωση¹¹³

¹¹⁰ Νάσκου-Περάκη, Α., Ζάικου, Κ., Βάγια, Ε., Γραμματικά, Ε., Σαρηγιαννίδη, Α., & Πέρβου, Σ. (2016). *Μετανάστευση και Προσφυγικό: Ανθρώπινα Δικαιώματα και Πολιτικές Ένταξης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 137.

¹¹¹ Kasimis, C., & Papadopoulos, A. G. (2005). *The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(1), σ. 99.

¹¹² Heath, A. (2013). *Immigration: The economic and social aspects*. Oxford University Press, σελ. 112

¹¹³ Τριανταφυλλίδου, Α., & Δημητριάδης, Τ. (2011). *Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, σ. 146–147

2.2 Η περίπτωση της Ελλάδος

Αναφορικά με την Ελλάδα, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της αγοράς εργασίας, ιδίως σε τομείς όπως η γεωργία, οι κατασκευές, η καθαριότητα και ο τουρισμός. Παρά την επίδραση της οικονομικής κρίσης, η οποία έχει επιφέρει αβεβαιότητα και δύσκολες συνθήκες απασχόλησης, οι θέσεις αυτές συνεχίζουν να είναι οι πλέον συχνές επιλογές για τους εν λόγω πληθυσμούς και τα ζητήματα φαίνεται να έχουν σταθεροποιηθεί τα τελευταία χρόνια¹¹⁴

Η Ελλάδα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς προορισμούς για μετανάστες, κυρίως από γειτονικές βαλκανικές χώρες και την Ανατολική Ευρώπη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι μετανάστες να αποτελούν σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού της χώρας. Ιδιαίτερα από την Αλβανία, μεγάλο μέρος των μεταναστών απασχολείται στον γεωργικό τομέα, κυρίως στις αγροτικές περιοχές της Πελοποννήσου, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας. Η εποχιακή εργασία, όπως η συγκομιδή ελιάς, φρούτων και λαχανικών, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους μετανάστες εργάτες¹¹⁵. Η πρώτη μεγάλη μεταναστευτική κύματα της δεκαετίας του 1990, ήρθε σε μια περίοδο όπου οι κατακτημένες εθνικές ισορροπίες της χώρας, που είχαν διαμορφωθεί μετά τον εμφύλιο πόλεμο και τις δικτατορίες, ανατράπηκαν, επαναφέροντας στο προσκήνιο την εθνική και πολιτισμική ανομοιογένεια του διαθέσιμου εργατικού δυναμικού¹¹⁶. Τα δύσκολα φρουρούμενα και προσπελάσιμα από βουνά και θάλασσα σύνορα της Ελλάδας, η γεωπολιτική της θέση ως το νοτιοανατολικό σύνορο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και το πλάτος της παραοικονομίας¹¹⁷ καθιστούν την Ελλάδα ελκυστικό μεταναστευτικό προορισμό από την άποψη της απόστασης και της «παράνομης» εισόδου και παραμονής.

Καθοριστική υπήρξε η συμβολή των μεταναστών και στον τομέα των κατασκευών, ιδιαίτερα πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, όταν η οικοδομική δραστηριότητα στην Ελλάδα βρισκόταν σε άνθηση¹¹⁸. Σταδιακά,

¹¹⁴ Δαγτόγλου, Γ. (2012). *Η οικονομική ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 77.

¹¹⁵ Παπασιώπη-Πασιά, Α., Κούρτης, Α. (2015). *Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία: προκλήσεις και ευκαιρίες*. Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 111

¹¹⁶ Σακελλαρόπουλος, Ν. (1999). *Η μετανάστευση και οι κοινωνικές αλλαγές στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Κριτική, σ. 45.

¹¹⁷ Το μέγεθος της ελληνικής ανεπίσημης οικονομίας ισοδυναμεί περίπου με το ένα τρίτο του ΑΕΠ της χώρας

¹¹⁸ Λυγερός, Σ. *Η Ελλάδα στην εποχή της μετανάστευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016, σελ.88-89

αυξανόμενος αριθμός αλλοδαπών εργαζομένων – προερχόμενων κυρίως από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και τις Φιλιππίνες – απασχολήθηκε σε θέσεις οικιακής φροντίδας, όπως ο καθαρισμός και η φροντίδα ηλικιωμένων ή παιδιών, ενώ έντονη ήταν και η παρουσία μεταναστών στον τουριστικό κλάδο, κυρίως σε χαμηλόμισθες θέσεις εργασίας, όπως αυτές του προσωπικού καθαριότητας, της κουζίνας και της εξυπηρέτησης πελατών¹¹⁹.

Κατά την πρώτη φάση της μετανάστευσης από τα Βαλκάνια, μεγάλο ποσοστό μεταναστών εργαζόνταν υπό μη νόμιμες συνθήκες, χωρίς συμβάσεις και ασφαλιστική κάλυψη. Η πραγματικότητα αυτή οδήγησε στη θεσμοθέτηση προγραμμάτων νομιμοποίησης από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, τα οποία αποσκοπούσαν στην ένταξη των μεταναστών στο νομικό και κοινωνικό πλαίσιο της χώρας¹²⁰.

Σε ό,τι αφορά τις συνθήκες απασχόλησης, οι μετανάστες – κυρίως στον πρωτογενή τομέα και τις κατασκευές – εκτίθενται σε εργασίες υψηλής σωματικής καταπόνησης, που συχνά δεν αντανακλάται στις απολαβές τους. Οι αμοιβές παραμένουν χαμηλές, γεγονός που υπογραμμίζει τις ανισότητες που βιώνουν στον εργασιακό χώρο¹²¹.

Η εργασία των μεταναστών και των προσφύγων στην Ελλάδα αποτελεί ένα διαχρονικό και δομικό στοιχείο της ελληνικής αγοράς εργασίας, ήδη από τη δεκαετία του 1990. Η εργασία αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους μηχανισμούς μέσω των οποίων οι μετανάστες αποκτούν πρόσβαση στην κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας υποδοχής. Ωστόσο, η εργασιακή ένταξη δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και κοινωνική ένταξη, ιδιαίτερα όταν πραγματοποιείται σε συνθήκες επισφάλειας, χαμηλών αμοιβών και περιορισμένης πρόσβασης σε εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα. Οι εν λόγω πληθυσμοί εντάσσονται κυρίως σε κλάδους που χαρακτηρίζονται από χαμηλές αμοιβές, εντατική εργασία και επισφαλείς συνθήκες, όπως η γεωργία, η καθαριότητα, η οικοδομή και ο τουρισμός. Η συμμετοχή τους σε αυτούς τους τομείς δεν αποτέλεσε αντικείμενο ουσιαστικής ενσωμάτωσης από την πλευρά της πολιτείας, αλλά εντάχθηκε σε ένα καθεστώς λειτουργικά «ανεκτής» ημιπαρανομίας, που διαιωνίζει την εργασιακή τους ευαλωτότητα¹²².

¹¹⁹ Ο.π σελ 93-95

¹²⁰ Γ. Καλαβρός & Α. Γεωργόπουλος, *Μεταναστευτική πολιτική και ένταξη: Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2013, σ. 57–59..

¹²¹ Λ. Αλιπράντη – Μαράτου, «Labour Market Integration of Immigrants in Greece», *Institute of Social Policy Reports*, 2007, σ. 23–25.

¹²² Απόστολος Καψάλης, *Μετανάστες Εργάτες στην Ελλάδα: Εργασιακές Σχέσεις και Μεταναστευτική Πολιτική στην Εποχή των Μνημονίων*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2018, σ. 31

Κατά την περίοδο 2000–2010, η Ελλάδα αναδείχθηκε σε ελκυστικό προορισμό για μετανάστες από μια ευρεία γεωγραφική κλίμακα, πέραν των πρώην σοσιαλιστικών χωρών. Το ποσοστό των υπηκόων τρίτων χωρών έφτασε περίπου στο 7% του πληθυσμού της χώρας¹²³. Η μαζική είσοδος μεταναστών, πρωτοφανής για τα ελληνικά κοινωνικά δεδομένα, προκάλεσε ποικίλες πολιτικές αντιδράσεις, με τις προτάσεις των κομμάτων να αποκλίνουν σημαντικά ως προς τον τρόπο διαχείρισής της¹²⁴.

Ενδεικτικά, το 2010, σύμφωνα με τη FRONTEX, το 90% των παράτυπων μεταναστών που εισήλθαν στην Ε.Ε. πέρασαν μέσω Ελλάδας, ενώ το 2011 ο αριθμός αυξήθηκε περαιτέρω, με 112.844 καταγεγραμμένες διελεύσεις μέσα στους πρώτους εννέα μήνες του έτους¹²⁵. Παρά την οικονομική κρίση που ξέσπασε τη διετία 2010–2012, η Ελλάδα παρέμεινε βασική δίοδος για τις μεταναστευτικές ροές προς την Ευρώπη

Μετά τα ισχυρά μεταναστευτικά ρεύματα των δεκαετιών του 1990 και 2000–2010, κατά τις οποίες μεγάλος αριθμός μεταναστών – ιδίως Αλβανικής καταγωγής – απασχολήθηκε σε γεωργικές και οικοδομικές δραστηριότητες στην Ελλάδα, το νέο προσφυγικό κύμα του 2015 έφερε μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα. Χιλιάδες άτομα από χώρες όπως η Συρία, το Αφγανιστάν και το Ιράκ κατέφθασαν μαζικά στη χώρα, με αποτέλεσμα να καταγραφούν σοβαρές προκλήσεις ως προς την επαγγελματική τους ένταξη. Τα εμπόδια ήταν πολλαπλά, με κυριότερα τη δυσκολία επικοινωνίας λόγω γλώσσας, καθώς και τη μη αντιστοιχία μεταξύ των επαγγελματικών προσόντων των προσφύγων και των απαιτήσεων της ελληνικής αγοράς εργασίας¹²⁶.

Η ένταξη των προσφύγων στο εργατικό δυναμικό της χώρας σχετίζεται άμεσα με τις αυξημένες προσφυγικές ροές από περιοχές της Μέσης Ανατολής, της Ασίας και της Αφρικής. Παρότι οι αναγνωρισμένοι πρόσφυγες αποκτούν νομικά το δικαίωμα πρόσβασης στην εργασία, η χρονοβόρα διαδικασία εξέτασης των αιτήσεων ασύλου παρατείνει την παραμονή τους σε συνθήκες αβεβαιότητας. Κατά τη διάρκεια αυτής της αναμονής, οι αιτούντες άσυλο συχνά αποκλείονται από σταθερή εργασία, με

¹²³ Ν. Καλοφωλιάς, *Το μεταναστευτικό στην Ελλάδα: Ροές, πολιτικές και συνέπειες*, Αθήνα: Gutenberg, 2011, σ. 112..

¹²⁴ Ο.π. 1117-119

¹²⁵ FRONTEX, *Annual Risk Analysis*, 2011, όπως παρατίθεται στον Καλοφωλιάς, 2011 ο.π σελ. 130

¹²⁶ Αφουξενίδης, Α., Σαρρής, Α., & Τσακηρίδης, Χ., *Η κοινωνική και επαγγελματική ένταξη μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 2012, σ. 44.

αποτέλεσμα να βρίσκουν απασχόληση – κυρίως αδήλωτη – σε χαμηλόμισθες και χειρωνακτικές θέσεις, χωρίς ουσιαστικά περιθώρια επαγγελματικής ανέλιξης¹²⁷.

Όπως και στην περίπτωση των μεταναστών, έτσι και πολλοί πρόσφυγες εντάσσονται κυρίως σε εποχιακές εργασίες στον πρωτογενή τομέα, συμμετέχοντας κυρίως σε γεωργικές καλλιέργειες. Οι θέσεις αυτές δεν απαιτούν εξειδικευμένα προσόντα, γεγονός που διευκολύνει την πρόσβαση ατόμων που αντιμετωπίζουν θεσμικά και κοινωνικά εμπόδια, όπως η μη αναγνώριση επαγγελματικών τίτλων και δεξιοτήτων από τις χώρες προέλευσής τους¹²⁸. Ωστόσο, αυτό το κομμάτι του εργατικού δυναμικού παραμένει ιδιαιτέρως ευάλωτο σε φαινόμενα εκμετάλλευσης, είτε με τη μορφή της ανασφάλιστης εργασίας είτε μέσω εξαιρετικά χαμηλών αμοιβών και επιβαρυνμένων συνθηκών εργασίας¹²⁹.

Η έλλειψη γλωσσικής επάρκειας αποτελεί έναν από τους βασικότερους παράγοντες που περιορίζουν την πρόσβαση των προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας. Όπως και στην περίπτωση των μεταναστών, η μη γνώση της ελληνικής γλώσσας δυσχεραίνει την εύρεση σταθερής και αξιοπρεπούς απασχόλησης, ενώ ενισχύει την κοινωνική απομόνωση. Παρότι υφίστανται προγράμματα εκμάθησης γλώσσας και επαγγελματικής κατάρτισης, η πρόσβαση σε αυτά δεν είναι πάντοτε εφικτή, είτε λόγω ελλιπούς πληροφόρησης είτε εξαιτίας διοικητικών και θεσμικών φραγμών¹³⁰.

Υπάρχουν περιπτώσεις προσφύγων που διαθέτουν σημαντικά προσόντα από τη χώρα καταγωγής τους, τα οποία ωστόσο δεν αναγνωρίζονται στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να αναγκάζονται να απασχολούνται σε θέσεις εργασίας που δεν αντιστοιχούν στις ικανότητες και τις γνώσεις τους. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν εξαιρέσεις, όπως οι πρόσφυγες από χώρες με ισχυρές παραδόσεις επιχειρηματικότητας, όπως η Συρία, οι οποίοι, με την απόκτηση του ασύλου, ιδρύουν μικρές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, κυρίως στον τομέα του εμπορίου και των υπηρεσιών¹³¹.

Στην χώρα μας λειτουργούν πολλά προγράμματα στήριξης και ένταξης προσφύγων και μεταναστών, τόσο σε συγχρηματοδότηση με την Ευρωπαϊκή Ένωση,

¹²⁷ Μαρούδα, Μ., & Σαράντη, Ε., *Η πρόσβαση προσφύγων στην εργασία στην Ελλάδα μετά την κρίση του 2015*, Αθήνα: Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, 2016, σ. 58.

¹²⁸ Green, S., *The Politics of Exclusion: Institutions and Immigration Policy in Contemporary Germany*, Manchester University Press, 2004, σ. 102–103.

¹²⁹ Ο.π., σ. 105.

¹³⁰ Βάϊου, Δ., Πετράκη, Ζ., & Στρατηγάκη, Μ., *Προσφυγική ένταξη και φύλο: Πολιτικές, εμπόδια και πρακτικές στην Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, 2021, σ. 65–67.

¹³¹ Βρέλλης, Α. (2003). *Μετανάστευση και ανάπτυξη: Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ 45

όσο και με εγχώριες πρωτοβουλίες της κυβέρνησης και ποικίλων Μη Κυβερνητικών Οργανισμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών που έχουν εφαρμόσει προγράμματα στήριξης των προσφύγων, τα οποία περιλαμβάνουν γλωσσικά μαθήματα, επαγγελματική κατάρτιση και βοήθεια στην ένταξή τους στην αγορά εργασίας, επιπλέον η συνεργασία με έτερους ευρωπαϊκούς φορείς για την υποστήριξη απασχόλησης έχει ενισχύσει τις προσπάθειες για την ένταξή τους¹³².

2.3 Προκλήσεις

Εάν επιχειρήσουμε να αποδελτιώσουμε τις πτυχές της παρουσίας μεταναστών και προσφύγων στην ελληνική αγορά εργασίας, παρατηρούμε ότι αυτή σχετίζεται τόσο με θετικές όσο και με αρνητικές συνέπειες που αλληλεπιδρούν με την εγχώρια αγορά. Αναλυτικότερα, τόσο οι μετανάστες όσο και οι πρόσφυγες έχουν συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη τομέων όπως η γεωργία και η οικοδομή, ενώ τείνουν να καλύπτουν θέσεις εργασίας που συχνά δεν επιλέγονται από τον τοπικό πληθυσμό¹³³

Παρά τη συμβολή τους, οι προκλήσεις ένταξης στην αγορά εργασίας παραμένουν σημαντικές, κυρίως λόγω των διακρίσεων, των εμποδίων πρόσβασης σε εκπαίδευση και κατάρτιση, καθώς και των νομικών περιορισμών που αντιμετωπίζουν. Η εργασία αποτελεί βασικό εργαλείο για την κοινωνική ένταξή τους, ωστόσο απαιτούνται περισσότερες δράσεις για την εξάλειψη αυτών των εμποδίων και την προώθηση της ισότητας στην αγορά εργασίας, τουλάχιστον στην ελληνική πραγματικότητα¹³⁴

Είναι καθολικά αποδεκτό πως η εργασία αποτελεί βασικό ζήτημα για τη ζωή όλων των ανθρώπων, καθώς προσφέρει πολυεπίπεδα κοινωνικά, οικονομικά και ψυχολογικά οφέλη. Έτσι, και στη ζωή των μεταναστών και των προσφύγων, πέραν του ότι αποτελεί το κύριο μέσο επιβίωσης και κοινωνικής ενσωμάτωσης, δύναται να προσφέρει πλήθος εργαλείων που θα βελτιώσουν τη θέση τους, αλλά και την εικόνα τους στο γενικότερο κοινωνικό σύνολο. Ωστόσο, τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν σε

¹³² Ροντιέ, Ε. (2016). Ο ρόλος των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών στην ένταξη των προσφύγων στην αγορά εργασίας. *Κοινωνικές Μελέτες*, 8(2), 34-45.

¹³³ Καλοφωλιάς, Γ. (2011). *Μετανάστευση και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Σαββάλας., σελ 124

¹³⁴ Chateau, J., & Raffaelli, R. (2016). *Migration and Integration: Policies and Challenges in Europe*. Routledge, σελ 88

θέματα νομικού καθεστώτος, γλώσσας και δικαιωμάτων καθιστούν μέχρι και σήμερα δύσκολη την πλήρη ένταξή τους στις κοινωνίες υποδοχής¹³⁵

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι η μεταναστευτική και η προσφυγική εργασία στην Ελλάδα αποτελούν σημαντικό κομμάτι της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας, καθώς οι εν λόγω πληθυσμοί έχουν συμβάλει σε πληθώρα τομέων της ελληνικής οικονομίας, παρά τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν, όπως για παράδειγμα η νομιμοποίηση, η ένταξη στην αγορά εργασίας και οι δύσκολες συνθήκες απασχόλησης¹³⁶.

Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης και της επιβολής των μνημονιακών πολιτικών, το φαινόμενο της απορρύθμισης των εργασιακών σχέσεων επιτάχθηκε, επηρεάζοντας αρνητικά τον μεταναστευτικό πληθυσμό. Χιλιάδες μετανάστες έχασαν τη δυνατότητα ανανέωσης των αδειών διαμονής λόγω της απώλειας ενσήμων, ενώ καταγράφηκε σημαντική αύξηση της αδήλωτης εργασίας. Ταυτόχρονα, περιορίστηκε η πρόσβασή τους σε κοινωνικά και ασφαλιστικά δικαιώματα¹³⁷.

Παράλληλα, η παραοικονομία λειτούργησε ως μηχανισμός ένταξης, με τη μαζική εκμετάλλευση μεταναστών εργαζομένων να εμφανίζεται όχι ως εξαίρεση, αλλά ως δομικό χαρακτηριστικό του παραγωγικού μοντέλου της χώρας. Η εργασία χωρίς συμβάσεις, χωρίς ασφάλιση και με περιορισμένη ή ανύπαρκτη συνδικαλιστική εκπροσώπηση, κυριάρχησε ειδικά στη γεωργία, την οικιακή φροντίδα και τις μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις¹³⁸.

Η πολιτική αντιμετώπιση αυτής της πραγματικότητας υπήρξε αποσπασματική και συχνά κατασταλτική, επικεντρωμένη περισσότερο στην «παρατυπία» των μεταναστών παρά στη θεσμική τους ενσωμάτωση. Το Υπουργείο Εργασίας σπάνια συμμετείχε ουσιαστικά στη χάραξη μεταναστευτικής πολιτικής, ενώ η εργασία των

¹³⁵ Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2013). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations* (6th ed.). Oxford University Press., σελ 159

¹³⁶ Ο.π σελ 202

¹³⁷ Ο.π., σ. 42–45

¹³⁸ Ο.π., σ. 48–51

αλλοδαπών αντιμετωπιζόταν περισσότερο ως πρόβλημα προς διαχείριση, παρά ως αναπτυξιακή ευκαιρία.¹³⁹.

2.4 Νομικό πλαίσιο προσφύγων

Η προστασία των προσφύγων αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους άξονες του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η θεμελιώδης διεθνής πράξη για την προστασία των προσφύγων είναι η Σύμβαση της Γενεύης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων, η οποία υπογράφηκε στις 28 Ιουλίου 1951 στη Γενεύη της Ελβετίας και κυρώθηκε από την Ελλάδα με το Ν.Δ. 3989/1959¹⁴⁰. Η Σύμβαση καθορίζει τον ορισμό του πρόσφυγα, καθώς και το εύρος της νομικής προστασίας και των κοινωνικών δικαιωμάτων που οφείλουν να παρέχουν τα συμβαλλόμενα κράτη.

Ειδικότερα, η Σύμβαση προβλέπει βασικά δικαιώματα και ελευθερίες των προσφύγων, όπως η ελευθερία της θρησκείας, η ελευθερία μετακίνησης, η πρόσβαση στην εκπαίδευση και στην εργασία, καθώς και η δυνατότητα κατοχής ταξιδιωτικών εγγράφων¹⁴¹. Παράλληλα, προσδιορίζει και τις υποχρεώσεις των προσφύγων απέναντι στη χώρα υποδοχής. Ιδιαίτερη σημασία έχει η αρχή της μη επαναπροώθησης (non-refoulement), σύμφωνα με την οποία απαγορεύεται η επιστροφή προσώπου σε χώρα όπου απειλείται η ζωή ή η ελευθερία του λόγω δίωξης. Επιπλέον, η Σύμβαση καθορίζει τις περιπτώσεις ατόμων ή ομάδων που δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της.

Η Σύμβαση συμπληρώθηκε με το Πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης του 1967, το οποίο κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Α.Ν. 389/1968. Το Πρωτόκολλο κατήργησε τους χρονικούς και γεωγραφικούς περιορισμούς της αρχικής Σύμβασης, σύμφωνα με τους οποίους προστατεύονταν μόνο τα πρόσωπα που επηρεάστηκαν από γεγονότα στην Ευρώπη πριν την 1η Ιανουαρίου 1951. Με τον τρόπο αυτό, το διεθνές προσφυγικό δίκαιο απέκτησε παγκόσμια εφαρμογή.

Σημαντικό σταθμό στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής ασύλου αποτέλεσε η Συμφωνία Σένγκεν του 1985, μέσω της οποίας δημιουργήθηκε ο χώρος ελεύθερης κυκλοφορίας προσώπων εντός της Ευρώπης. Τα κράτη που συμμετέχουν στον χώρο

¹³⁹ Ο.π., σ. 61–63.

¹⁴⁰ Σύμβαση της Γενεύης περί του Καθεστώτος των Προσφύγων, 1951, κυρωτικός Ν.Δ. 3989/1959

¹⁴¹ UNHCR, *Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees*, Geneva, 2010, σ. 14-22.

Σένγκεν κατήργησαν τους ελέγχους στα εσωτερικά σύνορα και υιοθέτησαν κοινές πολιτικές σχετικά με τις θεωρήσεις εισόδου, τους συνοριακούς ελέγχους και τις διαδικασίες ασύλου. Η Ελλάδα υπέγραψε τη συμφωνία το 1992 και ενσωμάτωσε πλήρως το κεκτημένο Σένγκεν το 2000.

Στο πλαίσιο της κοινής ευρωπαϊκής πολιτικής ασύλου, ιδιαίτερη σημασία έχει το Σύστημα του Δουβλίνου, το οποίο θεσπίστηκε με τη Σύμβαση του Δουβλίνου το 1990 και στη συνέχεια εξελίχθηκε μέσω των Κανονισμών Δουβλίνο II και Δουβλίνο III. Σκοπός του συστήματος είναι ο προσδιορισμός του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση μιας αίτησης ασύλου, προκειμένου να αποφεύγονται η πολλαπλή υποβολή αιτήσεων και το φαινόμενο του «πρόσφυγα σε τροχιά».

Ο Κανονισμός Δουβλίνο II (Κανονισμός 343/2003) καθόρισε σαφή κριτήρια για τον προσδιορισμό του υπεύθυνου κράτους μέλους, δίνοντας έμφαση στην οικογενειακή ενότητα, στην έκδοση αδειών διαμονής ή θεωρήσεων, καθώς και στην πρώτη παράνομη είσοδο του αιτούντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παράλληλα, ρύθμιζε ζητήματα μεταφοράς αιτούντων άσυλο μεταξύ κρατών-μελών και διοικητικής συνεργασίας.

Η μεταγενέστερη αναδιατύπωση του συστήματος μέσω του Κανονισμού Δουβλίνο III (Κανονισμός 604/2013) επιδίωξε την ενίσχυση του Κοινού Ευρωπαϊκού Συστήματος Ασύλου (ΚΕΣΑ) και τη βελτίωση της προστασίας των αιτούντων άσυλο. Μεταξύ των σημαντικότερων καινοτομιών περιλαμβάνονται η καθιέρωση μηχανισμού έγκαιρης προειδοποίησης σε περιπτώσεις πίεσης των εθνικών συστημάτων ασύλου, η ενίσχυση της προστασίας των ασυνόδευτων ανηλίκων, η υποχρεωτική προσωπική συνέντευξη, η δωρεάν νομική συνδρομή και η δυνατότητα αναστολής μεταφοράς του αιτούντος μέχρι την εκδίκαση της προσφυγής του.

Το ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο προστασίας των προσφύγων αποτελεί μέχρι σήμερα τη βασική θεσμική βάση αντιμετώπισης του προσφυγικού ζητήματος. Ωστόσο, οι αυξημένες προσφυγικές ροές των τελευταίων ετών ανέδειξαν σημαντικές αδυναμίες τόσο στην εφαρμογή των ευρωπαϊκών πολιτικών όσο και στην αποτελεσματική κατανομή ευθυνών μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

2.5.Μεταναστευτική πολιτική Ελλάδας

Ουκ ολίγες οι κεντρικές νομοθετικές παρεμβάσεις της Πολιτείας στο ζήτημα της μετανάστευσης από το 1990 έως το 2015 και ακόμη περισσότερες οι τροποποιήσεις και οι συμπληρώσεις που τις συνοδεύουν κάθε φορά, κυρίως λόγω της ανεπάρκειας των ρυθμίσεων και της ακαταλληλότητας των διοικητικής φύσης μέτρων που υιοθετούνται. Διαχρονικά, οι κρατικές πρωτοβουλίες, ιδίως μετά το 2001, αφορούν σε τρεις θεμελιώδεις άξονες.

Πρώτον, στην αποτροπή της αρρύθμιστης εισόδου αλλοδαπών πολιτών στην Επικράτεια, με την οργάνωση ενός συστήματος νόμιμης εργατικής μετανάστευσης (διαδικασία της μετάκλησης), με την ενίσχυση των μηχανισμών φύλαξης των συνόρων και με τη διαμόρφωση ενός αποτρεπτικού/κατασταλτικού πλαισίου για την εγκατάσταση και τη διαμονή ανεπίσημων μεταναστών στην Επικράτεια

Δεύτερον, στην προώθηση της κοινωνικής ένταξης των μεταναστών, η οποία δεν περιλαμβάνει απαραίτητα ειδικά προσαρμοσμένες και συγκεκριμένες δράσεις και παρεμβάσεις, αλλά νοείται μάλλον σαν το αποτέλεσμα των συνολικών ρυθμίσεων σε πολλαπλά πεδία του κοινωνικού και εργασιακού βίου των μεταναστών. Τρίτον, στην προσωρινή -ως επί πλείστον- και υπό αυστηρές νομικές προϋποθέσεις τακτοποίηση του καθεστώτος διαμονής των εγκατεστημένων μεταναστών, είτε αυτή αφορά στην απόκτηση νομιμοποιητικών τίτλων είτε στην ανανέωσή τους¹⁴².

Η μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας από τη δεκαετία του 1990 έως και σήμερα χαρακτηρίζεται από διαδοχικές νομοθετικές παρεμβάσεις, τροποποιήσεις και συμπληρώσεις, γεγονός που αντανακλά τόσο τη δυναμική του μεταναστευτικού φαινομένου όσο και τις δυσκολίες αποτελεσματικής διαχείρισής του. Οι κρατικές πρωτοβουλίες, ιδίως μετά το 2001, επικεντρώθηκαν σε τρεις βασικούς άξονες: στον έλεγχο της παράτυπης εισόδου αλλοδαπών, στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών και στη νομιμοποίηση της διαμονής όσων βρίσκονταν ήδη εγκατεστημένοι στην ελληνική επικράτεια¹⁴³.

¹⁴² Καψάλης σελ43-44

¹⁴³ Τριανταφυλλίδου Α., *Η Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2010, σ. 45-47.

Η πρώτη ουσιαστική προσπάθεια διαμόρφωσης συγκροτημένης μεταναστευτικής πολιτικής πραγματοποιήθηκε με τον Ν. 1975/1991¹⁴⁴. Μέχρι τότε, το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο βασιζόταν κυρίως στον Ν. 4310/1929, ο οποίος είχε θεσπιστεί σε εντελώς διαφορετικές ιστορικές συνθήκες, με στόχο κυρίως τη ρύθμιση ζητημάτων που προέκυψαν μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.

Σημαντική τομή αποτέλεσε ο Ν. 2910/2001, ο οποίος επιχείρησε να προσαρμόσει την ελληνική μεταναστευτική πολιτική στις σύγχρονες ευρωπαϊκές αντιλήψεις περί προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και κράτους δικαίου¹⁴⁵. Ο νόμος αυτός ρύθμιζε ζητήματα σχετικά με τη νόμιμη είσοδο, τη διαμονή και την εργασία των μεταναστών στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα αναγνώρισε βασικά δικαιώματα στους μόνιμα διαμένοντες αλλοδαπούς. Ωστόσο, οι δυσλειτουργίες της δημόσιας διοίκησης και η έντονη γραφειοκρατία περιόρισαν την αποτελεσματικότητά του¹⁴⁶.

Ακολούθησε ο Ν. 3386/2005, με τον οποίο επιχειρήθηκε η καλύτερη οργάνωση της μεταναστευτικής πολιτικής μέσω της δημιουργίας Διευπουργικού Οργάνου και της ενεργοποίησης των Περιφερειακών Επιτροπών Μετανάστευσης¹⁴⁷. Παράλληλα, οι αυξημένες μεταναστευτικές ροές και η οικονομική κρίση που ακολούθησε κατέστησαν ιδιαίτερα σημαντικό το ζήτημα της ιθαγένειας και της κοινωνικής ένταξης.

Στο πλαίσιο αυτό θεσπίστηκε ο Ν. 3838/2010 («Νόμος Ραγκούση»), ο οποίος διευκόλυνε την απόκτηση ελληνικής ιθαγένειας από τα τέκνα αλλοδαπών που γεννήθηκαν ή φοίτησαν στην Ελλάδα. Στη συνέχεια, ο Ν. 3907/2011 προέβλεψε την ίδρυση αυτοτελούς Υπηρεσίας Ασύλου και Υπηρεσίας Πρώτης Υποδοχής, με σκοπό την αποτελεσματικότερη διαχείριση των αιτήσεων ασύλου και την εναρμόνιση της ελληνικής νομοθεσίας με το ευρωπαϊκό δίκαιο¹⁴⁸.

Παράλληλα, ο Ν. 4018/2011 καθιέρωσε την ηλεκτρονική άδεια διαμονής, με στόχο τη διευκόλυνση της κινητικότητας των πολιτών τρίτων χωρών εντός του χώρου

¹⁴⁴ Ν. 1975/1991 «Είσοδος – Έξοδος, παραμονή, εργασία και απέλαση αλλοδαπών

¹⁴⁵ Ν. 2910/2001 «Είσοδος και παραμονή αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια».

¹⁴⁶ Μαρίνος Θ., *Μεταναστευτική Πολιτική και Διοικητική Οργάνωση στην Ελλάδα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2008, σ. 112-118.

¹⁴⁷ Ν. 3386/2005 «Είσοδος, διαμονή και κοινωνική ένταξη υπηκόων τρίτων χωρών».

¹⁴⁸ Ν. 3838/2010 «Σύγχρονες διατάξεις για την ελληνική ιθαγένεια».

Σένγκεν¹⁴⁹. Επιπλέον, με τον Ν. 4071/2012 εισήχθη η «Μπλε Κάρτα» για εργαζόμενους υψηλής ειδίκευσης από τρίτες χώρες, στο πλαίσιο εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας με την ευρωπαϊκή πολιτική προσέλκυσης εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού¹⁵⁰.

Ιδιαίτερα σημαντικός υπήρξε ο Ν. 4251/2014, γνωστός ως Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης, ο οποίος αποτέλεσε μια συστηματική κωδικοποίηση της κατακερματισμένης μεταναστευτικής νομοθεσίας¹⁵¹. Ο Κώδικας καθορίζει βασικές έννοιες, όπως ο «πολίτης τρίτης χώρας», η «άδεια διαμονής», η «προσωρινή διαμονή» και η «μετάκληση» εργαζομένων. Παράλληλα, προβλέπει τις κατηγορίες αδειών διαμονής που σχετίζονται με εργασία, επενδυτική δραστηριότητα, σπουδές, ανθρωπιστικούς λόγους, οικογενειακή επανένωση και άλλες ειδικές περιπτώσεις.

Ακολούθως, ο Ν. 4332/2015 τροποποίησε τον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, εισάγοντας ευνοϊκότερες ρυθμίσεις σχετικά με την πολιτογράφηση και την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας¹⁵². Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνει τη σταδιακή μετατόπιση της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής από τον αυστηρό έλεγχο της εισόδου και διαμονής προς την ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης και της μακροχρόνιας εγκατάστασης των μεταναστών.

Συνολικά, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική επηρεάζεται άμεσα από τις ευρωπαϊκές εξελίξεις και την ανάγκη εναρμόνισης με το ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παρά τις σημαντικές θεσμικές παρεμβάσεις, εξακολουθούν να υφίστανται προκλήσεις που αφορούν τη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών, την κοινωνική ένταξη των μεταναστών και τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.

Έτσι οι βασικές διατάξεις που ρυθμίζουν την πρόσληψη μεταναστών βρίσκονται στον Κώδικα Μετανάστευσης (ν. 4251/2014, όπως τροποποιήθηκε και ισχύει σήμερα).

¹⁴⁹ Ν. 4018/2011 «Αναδιοργάνωση συστήματος αδειών διαμονής αλλοδαπών».

¹⁵⁰ . 4071/2012 και Οδηγία 2009/50/EK σχετικά με τη «Μπλε Κάρτα ΕΕ».

¹⁵¹ Ν. 4251/2014 «Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης».

¹⁵² Ν. 4332/2015 «Τροποποίηση διατάξεων Ελληνικής Ιθαγένειας».

Πολίτης τρίτης χώρας είναι το φυσικό πρόσωπο που δεν έχει την ελληνική ιθαγένεια ούτε την ιθαγένεια άλλου κράτους— μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Άδεια διαμονής (οριστικός τίτλος διαμονής): Κάθε είδους πιστοποίηση που παρέχεται από τις αρμόδιες ελληνικές αρχές, σύμφωνα με το ισχύον νομοθετικό πλαίσιο και βάσει της οποίας επιτρέπεται σε πολίτη τρίτης χώρας να διαμένει νόμιμα στην Ελληνική Επικράτεια.

Άδεια για προσωρινή διαμονή: κάθε είδους πιστοποίηση που παρέχεται από τις ελληνικές αρχές και με βάση την οποία επιτρέπεται σε πολίτη τρίτης χώρας να διαμένει νόμιμα στην ελληνική επικράτεια, για συγκεκριμένο σκοπό και συγκεκριμένο χρονικό διάστημα που συναρτάται με την ολοκλήρωση αυτού του σκοπού.

Μετάκληση: Διαδικασία, με την οποία καθίσταται δυνατή η είσοδος και διαμονή πολίτη τρίτης χώρας για παροχή εξαρτημένης εργασίας στην Ελλάδα, σε συγκεκριμένο εργοδότη και για ορισμένο είδος απασχόλησης.

Εργαζόμενοι ειδικού σκοπού: Πολίτες τρίτων χωρών που εισέρχονται και διαμένουν στην Ελλάδα, βάσει ειδικής νομοθεσίας, ειδικών διακρατικών συμφωνιών ή προς εξυπηρέτηση του συμφέροντος της εθνικής οικονομίας.

Μέλη οικογένειας πολίτη τρίτης χώρας: α. Ο έτερος των συζύγων, εφόσον έχει συμπληρώσει το 18ο έτος της ηλικίας του, καθώς και τα κάτω των 18 ετών άγαμα κοινά τέκνα τους, και β. τα λοιπά, κάτω των 18 ετών, άγαμα τέκνα του συντηρούντος ή του ετέρου των συζύγων.

Θεώρηση εισόδου: Πολίτης τρίτης χώρας, ο οποίος εισέρχεται στο ελληνικό έδαφος οφείλει να κατέχει έγκυρο ταξιδιωτικό έγγραφο, αναγνωρισμένο από τη χώρα μας, που πληροί τα ακόλουθα κριτήρια: α) η ισχύς του εκτείνεται τουλάχιστον τρεις μήνες μετά την προβλεπόμενη ημερομηνία αναχώρησης από την επικράτεια των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή, σε περίπτωση περισσότερων επισκέψεων, μετά την τελευταία προβλεπόμενη ημερομηνία αναχώρησης από την επικράτεια των κρατών μελών ωστόσο, σε αιτιολογημένη επείγουσα περίπτωση, η υποχρέωση αυτή δύναται να αίρεται β) περιέχει τουλάχιστον δύο κενές σελίδες γ) εκδόθηκε εντός της προηγούμενης δεκαετίας.

Οι κατηγορίες αδειών διαμονής, καθώς και οι τύποι αδειών που περιλαμβάνονται σε αυτές είναι οι εξής (άρθρο 7 Κ.Μ.):

Α) Άδεια διαμονής για εργασία και επαγγελματικούς λόγους- Α1. Εργαζόμενοι με εξαρτημένη εργασία- παροχή υπηρεσιών ή έργου Α2. Εργαζόμενοι ειδικού σκοπού Α3. Επενδυτική δραστηριότητα Α4. Απασχόληση υψηλής ειδίκευσης- «Μπλε Κάρτα».

Β) Προσωρινή διαμονή- Β1. Εποχική εργασία Β2. Αλιεργάτες Β3. Μέλη καλλιτεχνικών συγκροτημάτων Β4. Πολίτες τρίτων χωρών που μετακινούνται από επιχείρηση εγκατεστημένη σε κράτος- μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου, με σκοπό την παροχή υπηρεσίας Β5. Πολίτες τρίτων χωρών που μετακινούνται από επιχείρηση εγκατεστημένη σε τρίτη χώρα με σκοπό την παροχή υπηρεσίας Β6. Αρχηγοί οργανωμένων ομάδων τουρισμού.

Γ) Άδεια διαμονής για ανθρωπιστικούς, εξαιρετικούς και άλλους λόγους

Δ) Λοιπές άδειες: άδεια διαμονής για σπουδές, εθελοντική εργασία, έρευνα και επαγγελματική κατάρτιση, άδεια διαμονής για θύματα εμπορίας ανθρώπων και παράνομης διακίνησης μεταναστών, άδεια διαμονής για οικογενειακή επανένωση

Μετά το 2015, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική επηρεάστηκε καθοριστικά από την ένταση των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη, καθώς και από την ανάγκη εναρμόνισης της ελληνικής νομοθεσίας με το ευρωπαϊκό δίκαιο. Οι νομοθετικές παρεμβάσεις της περιόδου αυτής επικεντρώθηκαν κυρίως στην αναδιοργάνωση του συστήματος ασύλου, στη διαχείριση των αυξημένων μεταναστευτικών ροών, στην επιτάχυνση των διαδικασιών διεθνούς προστασίας και στην ενίσχυση των μηχανισμών επιστροφών και ελέγχου των συνόρων.

Σημαντικό σταθμό αποτέλεσε ο Ν. 4375/2016, με τον οποίο αναδιοργανώθηκε το σύστημα υποδοχής και ταυτοποίησης προσφύγων και μεταναστών, ενώ παράλληλα ενσωματώθηκαν ευρωπαϊκές οδηγίες σχετικά με τις διαδικασίες ασύλου και τις

συνθήκες υποδοχής¹⁵³. Ο νόμος αυτός συνδέθηκε άμεσα με τη διαχείριση της προσφυγικής κρίσης του 2015 και τη Συμφωνία Ευρωπαϊκής Ένωσης – Τουρκίας.

Ακολούθως, ο Ν. 4636/2019 («Περί Διεθνούς Προστασίας») επιχείρησε τη συνολική αναμόρφωση του πλαισίου ασύλου στην Ελλάδα¹⁵⁴. Βασικός στόχος του νόμου ήταν η επιτάχυνση της εξέτασης των αιτήσεων διεθνούς προστασίας, η αυστηροποίηση ορισμένων διαδικασιών και η αποτελεσματικότερη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών. Παράλληλα, θεσπίστηκαν νέες ρυθμίσεις για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των αιτούντων άσυλο.

Στη συνέχεια, ο Ν. 4686/2020 τροποποίησε διατάξεις των νόμων 4636/2019, 4375/2016 και 4251/2014, επιδιώκοντας τη βελτίωση της λειτουργίας του μεταναστευτικού συστήματος και των διαδικασιών διεθνούς προστασίας¹⁵⁵. Την ίδια περίοδο, με τον Ν. 4674/2020 θεσπίστηκαν ειδικές ρυθμίσεις για την προστασία ασυνόδευτων ανηλίκων και την αναδιοργάνωση υπηρεσιών του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου¹⁵⁶.

Ιδιαίτερη σημασία είχε επίσης ο Ν. 4825/2021, ο οποίος προχώρησε σε αναμόρφωση των διαδικασιών επιστροφών και απελάσεων πολιτών τρίτων χωρών, ενώ παράλληλα ρύθμιζε ζητήματα αδειών διαμονής, διεθνούς προστασίας και προσέλκυσης επενδυτών και ψηφιακών νομάδων¹⁵⁷. Ο νόμος αυτός αποτυπώνει τη σύνδεση της μεταναστευτικής πολιτικής με τις ανάγκες της οικονομίας και της αγοράς εργασίας.

Ακολούθως, ο Ν. 4939/2022 προχώρησε στην κωδικοποίηση της νομοθεσίας σχετικά με την υποδοχή, τη διεθνή προστασία πολιτών τρίτων χωρών και την προσωρινή προστασία σε περιπτώσεις μαζικής εισροής εκτοπισμένων πληθυσμών¹⁵⁸. Στόχος του ήταν η συστηματοποίηση του υφιστάμενου νομοθετικού πλαισίου και η αποτελεσματικότερη εφαρμογή του.

¹⁵³ Ν. 4375/2016 «Οργάνωση και λειτουργία Υπηρεσίας Ασύλου, Υπηρεσίας Προσφυγών και Υπηρεσίας Υποδοχής και Ταυτοποίησης».

¹⁵⁴ Ν. 4636/2019 «Περί Διεθνούς Προστασίας και άλλες διατάξεις».

¹⁵⁵ Ν. 4674/2020 «Ρυθμίσεις για την προστασία ασυνόδευτων ανηλίκων». Ν. 4686/2020 «Βελτίωση της μεταναστευτικής νομοθεσίας».

¹⁵⁶

¹⁵⁷ Ν. 4825/2021 «Αναμόρφωση διαδικασιών απελάσεων και επιστροφών πολιτών τρίτων χωρών».

¹⁵⁸ Ν. 4939/2022 «Κύρωση Κώδικα Νομοθεσίας για την υποδοχή και διεθνή προστασία πολιτών τρίτων χωρών».

Τέλος, κατά τα τελευταία έτη, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική συνδέεται ολοένα και περισσότερο με ζητήματα νόμιμης εργασιακής μετανάστευσης, κάλυψης αναγκών της αγοράς εργασίας και ψηφιοποίησης των διαδικασιών αδειοδότησης και διαμονής αλλοδαπών, όπως αποτυπώνεται και στις νεότερες ρυθμίσεις του Ν. 5078/2023¹⁵⁹.

Συνολικά, η μεταναστευτική πολιτική της Ελλάδας μετά το 2015 χαρακτηρίζεται από τη συνεχή προσπάθεια εξισορρόπησης μεταξύ της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της αποτελεσματικής διαχείρισης των μεταναστευτικών ροών και της διατήρησης της κοινωνικής και οικονομικής σταθερότητας της χώρας.

Όσον αφορά το καθεστώς που διέπει τα μέλη των κοινοτήτων που έρχονται στην Ελλάδα και την νομική τους θέση, υπάρχει μια διττή προσέγγιση και σχετίζεται με τον τρόπο που οι πρόσφυγες και οι μετανάστες δύναται να αποκτήσουν νόμιμο καθεστώς. Αναλυτικότερα, όσον αφορά τους μετανάστες, αυτοί μπορούν να διεκδικήσουν νόμιμα δικαιώματα μέσα από διάφορες διαδικασίες, που εμπεριέχουν μεταξύ άλλων: 1) Άδειες διαμονής για εργασία, οικογενειακή επανένωση ή εκπαίδευση, 2) Προγράμματα νομιμοποίησης που έχουν γίνει σε διάφορα στάδια από τη δεκαετία του 1990 και επέτρεψαν σε χιλιάδες μετανάστες να αποκτήσουν νομικό καθεστώς, 3) Κάρτα επί μακρόν διαμένοντος για μετανάστες που έχουν μακρά παραμονή στη χώρα και πληρούν συγκεκριμένες προϋποθέσεις¹⁶⁰.

Οι πρόσφυγες απο την άλλη έχουν δικαίωμα να υποβάλουν αίτηση για άσυλο, με βάση τα όσα προβλέπει η Σύμβαση της Γενεύης και το ευρωπαϊκό δίκαιο. Το καθεστώς ασύλου επιτρέπει στους πρόσφυγες να διαμένουν και να εργάζονται νόμιμα στην χώρα, ωστόσο η διαδικασία είναι χρονοβόρα και περίπλοκη, γεγονός που προκαλεί προβλήματα στη γρήγορη ένταξη των εν λόγω ατόμων και δυσκολεύει τις συνθήκες διαβίωσής τους¹⁶¹.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3η

¹⁵⁹ Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, νομοθετικές ρυθμίσεις Ν. 5078/2023 σχετικά με τη νόμιμη μετανάστευση και τις άδειες διαμονή

¹⁶⁰ Heath, S. (2013). The Legal Status of Migrants in Greece: Policies and Challenges. *Journal of Migration and Law*, 22(1), 101-118.

¹⁶¹ Bogdan, S., & Fratzke, S. (2015). The Challenges of Refugee Integration in Europe: Legal and Social Implications. *European Migration Review*, 10(2), 45-60

Κοινότητες ΝΑ Ασίας- Πακιστανική

3.1 Προσφυγικές και μεταναστευτικές κοινότητες

Οι μεταναστευτικές και προσφυγικές κοινότητες στην Ελλάδα αποτελούν σημαντικό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα μετά τις μαζικές μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές των τελευταίων δεκαετιών, μάλιστα οι εν λόγω κοινότητες αναπτύχθηκαν σταδιακά και συνεχίζουν να εξελίσσονται, επηρεάζοντας την κοινωνική και πολιτιστική ζωή της χώρας, σε πολλαπλά επίπεδα, όπως διαφαίνεται και στο υποκεφάλαιο που ακολουθεί¹⁶².

Οι κοινότητες των προσφύγων και των μεταναστών στην χώρα μας έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά ανάλογα με το ιστορικό τους, την προέλευση και τον τρόπο που οργανώθηκαν στα πλαίσια πάντα της ελληνικής κοινωνίας. Όσον αφορά την ίδρυσή τους, οι πρώτες κοινότητες άρχισαν να δημιουργούνται μετά την κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ τη δεκαετία του 1990, με τις αφίξεις από χώρες των Βαλκανίων και κυρίως από την Αλβανία, ενώ ακολούθησαν ροές από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπως η Βουλγαρία, η Ρουμανία και η Πολωνία, αλλά και από την Ασία και την Αφρική. Εν συνεχεία, η προσφυγική κρίση του 2015 έφερε νέες μαζικές αφίξεις από τη Συρία, το Ιράκ, το Αφγανιστάν και άλλες χώρες που βίωναν πόλεμο ή πολιτική αστάθεια, με αποτέλεσμα την αναδημιουργία νέων κοινοτήτων.¹⁶³

Οι πιο παλαιές μεταναστευτικές κοινότητες, όπως εκείνες με άτομα από την Αλβανία, έχουν πλέον οργανώσει τις δικές τους κοινωνικές δομές και έχουν ενσωματωθεί σε μεγάλο βαθμό στην ελληνική κοινωνία, παρόλο που εξακολουθούν να διατηρούν τη γλώσσα και τις πολιτιστικές τους παραδόσεις, ενώ και άλλες κοινότητες, όπως για παράδειγμα οι Ρουμάνοι, οι Βούλγαροι και οι Φιλιππινέζοι, έχουν επίσης αναπτύξει ενεργούς οργανισμούς και συλλόγους¹⁶⁴.

Οι προσφυγικές κοινότητες από την άλλη, αποτελούνται κυρίως από άτομα που ήρθαν στην Ελλάδα ως αποτέλεσμα των πολέμων της Μέσης Ανατολής και της Ασίας, που έχουν αρχίσει να οργανώνονται σε κοινότητες, με τη βοήθεια

¹⁶² Gerstlé, J. (2014). Migration and Integration: The Impact of Refugee and Immigrant Communities on Greek Society. *Journal of Migration Studies*, 22(3), 78-94

¹⁶³ Kasimis, C., & Papadopoulos, A. (2005). The Formation of Migrant Communities in Greece: Social and Economic Dynamics. *Journal of Migration and Society*, 15(2), 42-58.

¹⁶⁴ Alipranti, M., & Maratou, M. (2007). Integration and Social Structures of Immigrant Communities in Greece: The Case of Albanians and Other Ethnic Groups. *Greek Journal of Sociology*, 12(1), 58-73.

οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών και άλλων διεθνών φορέων, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι κοινότητες των Ιρακινών και των Αφγανών προσφύγων¹⁶⁵.

Οι μεταναστευτικές και προσφυγικές κοινότητες στην Ελλάδα συγκροτούνται και λειτουργούν μέσα από ένα πλέγμα επίσημων και άτυπων μηχανισμών κοινωνικής οργάνωσης, οι οποίοι καλύπτουν ανάγκες κοινωνικής στήριξης, επιβίωσης και ένταξης. Ένας βασικός άξονας λειτουργίας τους είναι οι κοινωνικοί και πολιτιστικοί σύλλογοι, οι οποίοι αξιοποιούνται ως χώροι κοινωνικής συνεύρεσης και συλλογικής έκφρασης. Μέσω αυτών, τα μέλη των κοινοτήτων διατηρούν και αναπαράγουν πολιτισμικές πρακτικές, θρησκευτικά έθιμα και συλλογικές ταυτότητες, ενώ παράλληλα ενισχύεται η αίσθηση του «ανήκειν» σε ένα περιβάλλον συχνά χαρακτηριζόμενο από κοινωνική αβεβαιότητα και επισφάλεια

Παράλληλα, ιδιαίτερη σημασία έχουν τα υποστηρικτικά δίκτυα αλληλοβοήθειας, τα οποία συγκροτούνται κυρίως σε άτυπη βάση. Τα δίκτυα αυτά ενεργοποιούνται σε ζητήματα καθημερινής επιβίωσης, όπως η εύρεση εργασίας, η πρόσβαση σε στέγη, η διαχείριση γραφειοκρατικών διαδικασιών και η υποστήριξη νεοαφιχθέντων μελών. Συχνά βασίζονται σε δεσμούς συγγένειας, κοινής εθνικής ή θρησκευτικής καταγωγής και λειτουργούν ως κρίσιμοι μηχανισμοί κοινωνικής ένταξης, ιδίως σε περιβάλλοντα όπου η θεσμική κοινωνική πολιτική εμφανίζει περιορισμένη εμβέλεια¹⁶⁶.

Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν επίσης οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις και οι διεθνείς οργανισμοί, με τους οποίους ιδίως οι προσφυγικές κοινότητες αναπτύσσουν σχέσεις συνεργασίας. Οι φορείς αυτοί παρέχουν υποστήριξη σε τομείς όπως η στέγαση, η υγειονομική περίθαλψη, η εκπαίδευση και η νομική συνδρομή, λειτουργώντας συχνά ως διαμεσολαβητές μεταξύ των κοινοτήτων και του κρατικού μηχανισμού. Ωστόσο, η πρόσβαση στις υπηρεσίες αυτές δεν είναι πάντοτε ισότιμη ή σταθερή, καθώς εξαρτάται από χρηματοδοτικά προγράμματα, γεωγραφικούς περιορισμούς και διοικητικές προϋποθέσεις¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Φίλης, Κ. (2017). Προσφυγικές Κοινότητες και Διαδικασίες Ένταξης στην Ελλάδα: Ιρακινές και Αφγανικές Κοινότητες. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Μελετών*, 18(3), 34-50.

¹⁶⁶ Βαϊ Παπαταξιάρχης, Ε. (2016), *Η ανθρωπιστική διακυβέρνηση της κρίσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 45-49ου, Ν. & Χατζημιχάλης, Κ. (2015), *Μετανάστευση, εργασία και κρίση*, Αθήνα: Νήσος, σσ. 83-88

¹⁶⁷ asimis, C. (2013). Greece, migration 1830s to present. In *The Encyclopedia of Global Human Migration*, I. Ness (Ed.)

Πέραν των παραπάνω, οι μεταναστευτικές και προσφυγικές κοινότητες λειτουργούν και μέσω λιγότερο ορατών αλλά εξίσου σημαντικών μηχανισμών, όπως τα άτυπα εργασιακά δίκτυα, οι θρησκευτικοί χώροι (π.χ. τεμένη, άτυποι χώροι λατρείας), οι διαπροσωπικές σχέσεις με μέλη της κοινωνίας υποδοχής, καθώς και οι ψηφιακές πλατφόρμες επικοινωνίας. Οι μηχανισμοί αυτοί συμβάλλουν καθοριστικά στη συγκρότηση καθημερινών πρακτικών ένταξης και επιβίωσης, αποδεικνύοντας ότι η λειτουργία των κοινοτήτων δεν περιορίζεται αποκλειστικά σε θεσμοθετημένες δομές, αλλά εκτείνεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό πεδίο άτυπων σχέσεων και πρακτικών¹⁶⁸.

Στην ελληνική περίπτωση, οι τρόποι εισόδου προσφύγων και μεταναστών διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό από τη γεωγραφική θέση της χώρας ως εξωτερικού συνόρου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.¹⁶⁹ Η είσοδος μέσω θαλάσσιων και χερσαίων συνόρων, συχνά υπό καθεστώς παράτυπης μετακίνησης, επηρεάζει άμεσα το νομικό καθεστώς των μετακινούμενων πληθυσμών και τις δυνατότητές τους για κοινωνική και επαγγελματική ένταξη. Οι χρονοβόρες και σύνθετες διαδικασίες ασύλου και νομιμοποίησης που προβλέπονται από το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο οδηγούν συχνά σε παρατεταμένες περιόδους διοικητικής αβεβαιότητας¹⁷⁰. Κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων, η πρόσβαση στην επίσημη αγορά εργασίας παραμένει περιορισμένη, με αποτέλεσμα πολλοί πρόσφυγες και μετανάστες να εντάσσονται σε άτυπες μορφές απασχόλησης, χωρίς συμβατική ή ασφαλιστική κατοχύρωση, γεγονός που ενισχύει τη δομική εργασιακή επισφάλεια.

Παράλληλα με τις άτυπες ή παράτυπες διαδρομές εισόδου, ένας θεσμικά αναγνωρισμένος τρόπος μετακίνησης αποτελεί η εργασιακή μετανάστευση μέσω διακρατικών συμφωνιών. Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, η Ελλάδα μετασχηματίστηκε σταδιακά από χώρα αποκλειστικής εξαγωγής μεταναστών σε χώρα υποδοχής και εγκατάστασης μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού¹⁷¹. Η οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του 1980, ως αποτέλεσμα της ένταξης της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, σε συνδυασμό με τη βελτίωση του μορφωτικού και βιοτικού επιπέδου του γηγενούς πληθυσμού, οδήγησε σε αυξημένη ζήτηση

¹⁶⁸ Τριανταφυλλίδου, Ε., & Δημητριάδη, Σ. (2011). Κοινωνική ένταξη μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα: Δομές, δίκτυα και προκλήσεις. *Ελληνική Εφημερίδα Κοινωνιολογίας*, 22(3), 102-120.

¹⁶⁹ Triandafyllidou, Anna. *Migration in Greece*. Sussex Academic Press, 2013.

¹⁷⁰ Ν. 4636/2019· Ν. 4251/2014

¹⁷¹ Baldwin-Edwards, Martin. "Migration in Greece." *South European Society and Politics* 9(3), 2004.

εργατικού δυναμικού σε τομείς χαμηλής ειδίκευσης¹⁷². Καθώς οι Έλληνες εργαζόμενοι άρχισαν να απομακρύνονται από εποχικές και χειρωνακτικές θέσεις, δημιουργήθηκαν κενά στο κατώτερο τμήμα της επαγγελματικής ιεραρχίας, κυρίως στη γεωργία, την αλιεία και τις κατασκευές.

Η πρόωπη φάση της μεταναστευτικής εγκατάστασης ανταποκρίθηκε τόσο στις ανάγκες της ελληνικής οικονομίας όσο και στη δημογραφική αποδυνάμωση των αγροτικών περιοχών, η οποία συνδέθηκε με την αστυφιλία και τη μετανάστευση Ελλήνων προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες¹⁷³. Εμπειρικές μελέτες δείχνουν ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1990 οι μετανάστες απορροφήθηκαν κυρίως στον αγροτικό τομέα και στην ανειδίκευτη εργασία, ιδίως στη Βόρεια Ελλάδα. Η εποχικότητα της απασχόλησης προσέλκυσε κυρίως εργαζόμενους από γειτονικές χώρες, όπως η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Πολωνία.

Σε θεσμικό επίπεδο, η Ελλάδα ανέπτυξε περιορισμένο αριθμό διμερών συμφωνιών κινητικότητας εργατικού δυναμικού, κυρίως με γειτονικές ή περιφερειακές χώρες, όπως η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Αίγυπτος. Οι συμφωνίες αυτές αντιμετώπισαν τη μετανάστευση όχι μόνο ως μηχανισμό κάλυψης αναγκών της αγοράς εργασίας, αλλά και ως εργαλείο ενίσχυσης της διακρατικής συνεργασίας. Η μεταναστευτική πολιτική παρέμεινε για μεγάλο διάστημα ενταγμένη στο πεδίο της εσωτερικής ασφάλειας, με αρμοδιότητα κυρίως του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και του Υπουργείου Εσωτερικών.

Ο πρώτος μεταναστευτικός νόμος (Ν. 1975/1991) καθιέρωσε το σύστημα της μετάκλησης εργατών τρίτων χωρών για απασχόληση σε συγκεκριμένους τομείς. Η διαδικασία αυτή, ιδιαίτερα χρονοβόρα και γραφειοκρατική, αποδείχθηκε συχνά ασύμβατη με τις πραγματικές ανάγκες της αγοράς εργασίας, οδηγώντας τόσο εργοδότες όσο και εργαζόμενους σε άτυπες πρακτικές. Παρά τις μεταρρυθμίσεις του 2005 και τη θεσμοθέτηση του Κώδικα Μετανάστευσης το 2014, τα βασικά διαρθρωτικά προβλήματα διατηρήθηκαν, καθιστώντας τη μετάκληση μη λειτουργική για μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις.

¹⁷² Kasimis, Christos. "Agricultural Migration and Labour Shortages." *Population, Space and Place*, 2018

¹⁷³ Lianos, Theodore. *Illegal Migration to Greece*. 2001

Η οικονομική κρίση του 2009 και η πανδημία COVID-19 επιδείνωσαν περαιτέρω τις ελλείψεις εργατικού δυναμικού, ενώ τα αυξημένα μέτρα ελέγχου και αστυνόμευσης μετά το 2020 περιόρισαν την επιστροφή εποχικών εργατών γης. Στη μεταπανδημική περίοδο, η ελληνική αγορά εργασίας χαρακτηρίζεται από έντονες αντιφάσεις: αφενός υπάρχει αυξημένη γνώση των αναγκών, αφετέρου αδυναμία αποτελεσματικής αντιστοίχισης θέσεων και εργατικού δυναμικού. Παρά τις πρόσφατες μεταρρυθμίσεις και την εισαγωγή νέου Μεταναστευτικού Κώδικα από το 2024, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική εξακολουθεί να κινείται μεταξύ αποτροπής της παράτυπης μετανάστευσης και επιλεκτικής προσέλευσης εργατικού δυναμικού περιορισμένης διάρκειας¹⁷⁴.

Οι διακρατικές συμφωνίες μεταφοράς εργατικού δυναμικού έχουν χρησιμοποιηθεί από το ελληνικό κράτος ως εργαλείο κάλυψης αναγκών της εγχώριας αγοράς εργασίας, κυρίως σε τομείς χαμηλής ειδίκευσης και εποχικής απασχόλησης. Ήδη από τη δεκαετία του 1990, η Ελλάδα ανέπτυξε μηχανισμούς διμερούς συνεργασίας με τρίτες χώρες για την είσοδο αλλοδαπών εργατών, ενώ το πλαίσιο αυτό θεσμοθετήθηκε συστηματικότερα με τον Κώδικα Μετανάστευσης¹⁷⁵. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η διμερής συμφωνία με την Αίγυπτο για την απασχόληση Αιγύπτιων αλιεργατών, η οποία ρυθμίζει τη νόμιμη είσοδο και εργασία τους υπό αυστηρά καθορισμένους όρους και χρονικούς περιορισμούς¹⁷⁶. Αντίστοιχα, τα τελευταία χρόνια έχουν συναφθεί ή ενεργοποιηθεί συμφωνίες με χώρες όπως το Μπαγκλαντές και η Γεωργία για την κάλυψη αναγκών στον αγροτικό τομέα, κυρίως μέσω καθεστώτων εποχικής εργασίας

Στο πλαίσιο αυτό, η άδεια παραμονής των μεταναστών εργατών συνδέεται άμεσα με συγκεκριμένο εργοδότη και τύπο απασχόλησης, γεγονός που περιορίζει την εργασιακή κινητικότητα και ενισχύει σχέσεις εξάρτησης. Η απώλεια της θέσης εργασίας ή η λήξη της σύμβασης συχνά συνεπάγεται και απώλεια του νόμιμου καθεστώτος παραμονής, ωθώντας τους εργαζόμενους σε άτυπες μορφές

¹⁷⁴ Ν. 4251/2014· Ν. 4825/2021· Νέος Μεταναστευτικός Κώδικας 2024· βλ. επίσης Καψάλης, Α. (2021), «Μετανάστευση και αγορά εργασίας μετά την πανδημία», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, σ. 34–38.

¹⁷⁵ Νόμος 4251/2014, *Κώδικας Μετανάστευσης και Κοινωνικής Ένταξης*, ΦΕΚ Α' 80/1.4.2014, όπως ισχύει.

¹⁷⁶ Βλ. διμερή συμφωνία Ελλάδας–Αιγύπτου για την απασχόληση Αιγύπτιων εργατών αλιείας· βλ. επίσης Anna Triandafyllidou και Maria Maroufouf, *Labour Migration Governance in Greece* (Farnham: Ashgate, 2017).

απασχόλησης¹⁷⁷. Στην περίπτωση των Πακιστανών μεταναστών εργατών, οι οποίοι δεν εντάσσονται συστηματικά σε θεσμοθετημένα καθεστώτα διακρατικής μετάκλησης, η εργασιακή ένταξη πραγματοποιείται συχνά μέσω άτυπων δικτύων και ευέλικτων μορφών απασχόλησης, γεγονός που εντείνει την επισφάλεια και περιορίζει τις δυνατότητες μακροπρόθεσμης κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξης¹⁷⁸. Παρά το γεγονός ότι οι διακρατικές συμφωνίες προβάλλονται ως μηχανισμοί «νόμιμης» και ελεγχόμενης μετανάστευσης, στην πράξη παράγουν καθεστώτα προσωρινότητας, τα οποία ευνοούν την κυκλική εργασία και την αναπαραγωγή κοινωνικών ανισοτήτων⁶.

3.2 Κοινότητες Νοτιοανατολικής Ασίας

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αυξηθεί σημαντικά οι μεταναστευτικές και προσφυγικές κοινότητες από τη Νοτιοανατολική Ασία στην Ελλάδα, και εξαιτίας των πληθυσμιακών τους μεγεθών. Αλλά και για πολλούς άλλους λόγους (χαμηλό επίπεδο οικονομικής και βιοτικής ανάπτυξης, πολεμικές συγκρούσεις και θεομηνίες που δημιουργούν ανθρωπιστικές κρίσεις, περιβαλλοντικοί λόγοι, πολιτικοί διωγμοί κλπ). Ως παράγοντες που ελκύουν τους μετανάστες- πρόσφυγες από τις χώρες αυτές είναι η συγκριτική ευμάρεια και σταθερότητα, τα συγκεκριμένα μακροοικονομικά χαρακτηριστικά της Ελλάδας αλλά και η γεωγραφική θέση της χώρας που κατά πολλούς αποτελεί «ενδιάμεσος σταθμός» για πολλούς Ασιάτες μετανάστες στις μετακινήσεις τους προς την Ευρώπη. Μάλιστα, έχει παρατηρηθεί η σταδιακή εδραίωση ασιατικών μεταναστευτικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο, οι οποίες λειτουργούν ως σημεία αναφοράς και υποδοχής για νεοαφιχθέντες συμπατριώτες τους. Οι κοινότητες αυτές, μέσω άτυπων κοινωνικών και εργασιακών δικτύων, διευκολύνουν τη διαδικασία εγκατάστασης, παρέχοντας πληροφορίες, στήριξη και διαμεσολάβηση σε ζητήματα όπως η εύρεση εργασίας και στέγης. Με τον τρόπο αυτό, η παρουσία προϋπαρχόντων μεταναστευτικών πληθυσμών μειώνει τους κινδύνους και το κόστος της μετανάστευσης, ενισχύοντας τη συνέχιση και αναπαραγωγή των μεταναστευτικών ροών.¹⁷⁹

¹⁷⁷ nna Triandafyllidou, *Migration in Greece: People, Policies and Practices* (Brighton: Sussex Academic Press, 201

¹⁷⁸ Maria Marouf and Hara Kouki, "Migrating from Pakistan to Greece: Re-visiting Agency in Times of Crisis," *European Journal of Migration and Law* 19, no. 1 (2017): 77–100.

¹⁷⁹ Massey, D. et al. (1993), «Theories of International Migration: A Review and Appraisal», *Population and Development Review*, 19(3), σσ. 448–451.

Οι μεταναστευτικές κοινότητες που έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα περιλαμβάνουν, σε μεγάλο βαθμό, άτομα προερχόμενα από χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας, όπως οι Φιλιππίνες, το Πακιστάν, το Μπανγκλαντές, η Σρι Λάνκα και η Ινδία, καθώς και σε μικρότερο βαθμό από άλλες χώρες της ίδιας περιοχής. Οι κοινότητες αυτές έχουν συγκροτήσει ιδιαίτερες κοινωνικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές δομές, ενώ η παρουσία τους έχει διαδραματίσει ουσιαστικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας¹⁸⁰.

Οι μετανάστες από το Πακιστάν, το Μπανγκλαντές και την Ινδία αποτελούν μία από τις πλέον πολυπληθείς και διαρκώς αυξανόμενες ομάδες μεταναστών στη σύγχρονη Ελλάδα. Το προφίλ τους χαρακτηρίζεται από νεαρή ηλικία, ανδρική υπεροχή στη σύνθεση, περιορισμένο μορφωτικό υπόβαθρο και προέλευση κυρίως από αγροτικές ή ημιαστικές περιοχές. Σε αντίθεση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες, οι πληθυσμοί αυτοί εγκαθίστανται στην Ελλάδα με πρόθεση μακροχρόνιας ή μόνιμης παραμονής και όχι αποκλειστικά ως χώρα διέλευσης, αξιοποιώντας κυρίως την ένταξή τους στην αγορά εργασίας και την ύπαρξη προϋπαρχόντων κοινοτικών δικτύων¹⁸¹. Οι εν λόγω κοινότητες εντάσσονται κυρίως σε τομείς της άτυπης και επισφαλούς εργασίας, όπως η γεωργία, οι εργασίες καθαριότητας, τα τεχνικά επαγγέλματα χαμηλής εξειδίκευσης, αλλά και οι οικιακές υπηρεσίες. Οι εργασιακές συνθήκες στις οποίες απασχολούνται είναι κατά κύριο λόγο αδήλωτες, χωρίς ασφαλιστική κάλυψη ή συμβατική σχέση, γεγονός που τους καθιστά ευάλωτους σε εργοδοτική αυθαιρεσία, υπερεκμετάλλευση και απουσία νομικής προστασίας¹⁸². Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ευρύτερη περιοχή της Μανωλάδας, όπου μετανάστες από το Μπανγκλαντές έχουν συνδεθεί με τη μαζική και οργανωμένη εκμετάλλευση στην καλλιέργεια φράουλας, υπό συνθήκες που έχουν προκαλέσει ακόμα και διεθνή κατακραυγή¹⁸³.

Παρά την εργασιακή τους παρουσία, οι κοινότητες αυτές παραμένουν δομικά περιθωριοποιημένες. Τα βασικότερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν σχετίζονται με τη γλωσσική αδυναμία, την έλλειψη πρόσβασης σε μηχανισμούς πληροφόρησης, τη δυσκολία νομιμοποίησης της παραμονής τους, καθώς και την απουσία θεσμικής

¹⁸⁰ Βάιου, Δ., Πετράκη, Ζ., & Στρατηγάκη, Μ. *Μετανάστες στην Αθήνα: Ζητήματα φύλου στην ένταξη στην αγορά εργασίας*. Αθήνα: ΚΕΘΙ, 2021, σ. 45.

¹⁸¹ Triandafyllidou, A. & Maroukis, T. (2010), *Μετανάστευση στην Ελλάδα τον 21ο αιώνα*, Αθήνα: Κριτική, σσ. 87–92· βλ. επίσης Καψάλης, Α. – Κουζής, Γ. (2018), *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Τόπος, σσ. 65–70..

¹⁸² Ο.π., σ. 107–108

¹⁸³ Ο.π., σ. 113.

πολιτικής υποστήριξης. Οι πολιτισμικές διαφορές, η θρησκευτική ταυτότητα και το χρώμα του δέρματος τους καθιστούν συχνά στόχο ρατσιστικής βίας και κοινωνικού στιγματισμού¹⁸⁴.

Παρόλα αυτά, οι κοινότητες αυτές έχουν επιδείξει έντονα στοιχεία αυτοοργάνωσης, κυρίως μέσα από άτυπα δίκτυα υποστήριξης, κοινοτικές ενώσεις και θρησκευτικούς χώρους. Η ύπαρξη αυτών των δικτύων καλύπτει βασικές ανάγκες καθημερινής επιβίωσης, παρέχοντας ταυτόχρονα ένα πλαίσιο αλληλεγγύης και συνοχής σε ένα περιβάλλον κοινωνικής απομόνωσης¹⁸⁵.

Οι μετανάστες από τις Φιλιππίνες συγκροτούν μία από τις παλαιότερες και πλέον θεσμικά οργανωμένες κοινότητες αλλοδαπών στην Ελλάδα. Η εγκατάστασή τους ξεκίνησε δυναμικά κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, με κύρια επαγγελματική ενασχόληση την οικιακή εργασία – ιδίως στον τομέα της φροντίδας ηλικιωμένων και της καθαριότητας. Η κοινότητα αυτή έχει επιδείξει αξιοσημείωτο βαθμό εσωτερικής συνοχής, έχοντας αναπτύξει συλλόγους και θρησκευτικές ενώσεις που λειτουργούν ως μηχανισμοί κοινωνικής υποστήριξης και πολιτισμικής αναπαραγωγής. Η Καθολική Εκκλησία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην πνευματική και κοινοτική ζωή των μελών της, καθώς αποτελεί σημείο αναφοράς για την τέλεση θρησκευτικών λειτουργιών και τελετών, αλλά και για την κοινωνική τους συσπείρωση μέσα από πολιτιστικά και φιλανθρωπικά δίκτυα¹⁸⁶. Η μετανάστευσή τους εντάσσεται σε ένα ευρύτερο διεθνές πλαίσιο εξαγωγής γυναικείου εργατικού δυναμικού από τις Φιλιππίνες, στο πλαίσιο κρατικών πολιτικών που στοχεύουν στη στήριξη της εθνικής οικονομίας μέσω των εμβασμάτων. Στην Ελλάδα, οι Φιλιππινέζες απασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά στον τομέα της έμμισθης οικιακής εργασίας (εσωτερικής και εξωτερικής), γεγονός που έχει οδηγήσει στην ισχυρή ταύτιση της εθνοτικής τους ταυτότητας με συγκεκριμένες μορφές φροντίδας και υπηρεσιών⁽¹⁾.

Σε αντίθεση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες, η κοινωνική τους κατασκευή δεν βασίζεται κυρίως στην απειλή ή την επικινδυνότητα, αλλά σε στερεοτυπικές αναπαραστάσεις παθητικότητας, πειθαρχίας και «φυσικής» καταλληλότητας για

¹⁸⁴ Ο.π., σ. 114

¹⁸⁵ Ο.π., σ. 115–116.

¹⁸⁶ Σπυροπούλου, Μ. & Χριστόπουλος, Δ. (2016). *Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 93.

οικιακή εργασία. Ο όρος «φιλιππινέζα» λειτουργεί στον δημόσιο λόγο όχι μόνο ως εθνοτικός προσδιορισμός, αλλά και ως μεταφορά που υποδηλώνει υποτέλεια, υπακοή και έλλειψη διεκδικητικότητας, αναπαράγοντας έμφυλες και εθνοτικές ιεραρχίες. Παράλληλα, η σχετική εργασιακή σταθερότητα, η γνώση της αγγλικής γλώσσας και η σταδιακή νομιμοποίηση μέρους του πληθυσμού οδήγησαν σε μορφές περιορισμένης ενσωμάτωσης, κυρίως μέσα από προσωποποιημένες εργασιακές σχέσεις. Ωστόσο, η ενσωμάτωση αυτή παραμένει δομικά άνιση, καθώς δεν συνοδεύεται από ουσιαστική κοινωνική κινητικότητα ή πλήρη αναγνώριση εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Έτσι, οι Φιλιππινέζες μετανάστριες καταλαμβάνουν μια ιδιότυπη θέση στην ελληνική κοινωνία: είναι ταυτόχρονα «αόρατες» ως πολιτικά υποκείμενα και ιδιαίτερα «ορατές» ως αναντικατάστατο εργατικό δυναμικό στον ιδιωτικό χώρο¹⁸⁷.

Η κοινότητα των Φιλιππινέζων μεταναστών στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται σε σημαντικό βαθμό από νομιμότητα και σταθερότητα ως προς το καθεστώς διαμονής, γεγονός που διευκόλυνε τη διαδικασία κοινωνικής και επαγγελματικής ένταξής τους. Η μακροχρόνια παρουσία τους στον χώρο των οικιακών υπηρεσιών, καθώς και η σταδιακή κοινωνική αποδοχή τους από τον τοπικό πληθυσμό, συνέβαλαν στη συγκρότηση ενός προφίλ «ομαλής ενσωμάτωσης», σε σύγκριση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες. Πολλοί εξ αυτών διαθέτουν πλέον άδειες παραμονής και σταθερή απασχόληση, κυρίως στον τομέα της φροντίδας ηλικιωμένων και της οικιακής καθαριότητας¹⁸⁸.

Αντίστοιχα, η πακιστανική κοινότητα στην Ελλάδα συγκαταλέγεται μεταξύ των πολυπληθέστερων μεταναστευτικών ομάδων από τη Νότια Ασία. Οι περισσότεροι Πακιστανοί απασχολούνται σε τομείς που απαιτούν χειρωνακτική εργασία, όπως η γεωργία, οι κατασκευές και οι μεταφορές. Παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, έχουν καταφέρει να δημιουργήσουν κοινοτικούς και πολιτιστικούς φορείς υποστήριξης, οι οποίοι ενισχύουν τη συνοχή της κοινότητας και διευκολύνουν

¹⁸⁷ Τοπάλη, Π. (2008), *Οι Φιλιππινέζες μετανάστριες και η εκκρεμότητα της ετερότητας*, στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Πολιτικές της καθημερινότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 345–350

¹⁸⁸ Νάσκου-Περάκη, Α. κ.ά. (2016). *Μετανάστευση και Προσφυγικό: Ανθρώπινα Δικαιώματα και Πολιτικές Ένταξης*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 134–135.

την προσαρμογή των νέων μελών. Ταυτόχρονα, διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με τη χώρα καταγωγής τους, στοιχείο που ενισχύει την πολιτισμική τους ταυτότητα¹⁸⁹.

Βασικό ρόλο και σε αυτή την κοινότητα επιτελεί το θρησκευτικό τους αίσθημα, καθώς το Ισλάμ αποτελεί βασικό στοιχείο της ζωής τους, με την ύπαρξη αρκετών ανεπίσημων τζαμιών και χώρων λατρείας σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, ώστε να συγκεντρώνονται για προσευχές και αντίστοιχες θρησκευτικές εκδηλώσεις¹⁹⁰.

Το καθεστώς διαμονής τους χαρακτηρίζεται συχνά ως ακανόνιστο, γεγονός που συνεπάγεται πολλαπλούς αποκλεισμούς από βασικά κοινωνικά και θεσμικά δικαιώματα, όπως η πλήρης πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, την εκπαίδευση και την κοινωνική ασφάλιση. Η αδυναμία νομιμοποίησης ή η επισφαλής ανανέωση των αδειών διαμονής τους τοποθετεί σε καθεστώς θεσμικής αορατότητας, ενισχύοντας την εργασιακή τους ευαλωτότητα και την εξάρτησή τους από άτυπα δίκτυα απασχόλησης. Παρά ταύτα, οι Πακιστανοί μετανάστες ενσωματώνονται *de facto* στην ελληνική αγορά εργασίας, κυρίως σε τομείς με υψηλή ζήτηση ανειδίκευτης και χαμηλά αμειβόμενης εργασίας, όπου η έλλειψη εγχώριου εργατικού δυναμικού και η ανοχή της παραοικονομίας λειτουργούν ως μηχανισμοί απορρόφησής τους, ανεξαρτήτως του νομικού τους καθεστώτος.¹⁹¹

Τα τελευταία χρόνια, η παρουσία της κοινότητας μεταναστών από το Μπανγκλαντές έχει ενισχυθεί σημαντικά, αποτελώντας μία από τις πλέον αναπτυσσόμενες ασιατικές μεταναστευτικές ομάδες στη χώρα. Οι περισσότεροι εργαζόμενοι προέρχονται από χαμηλού μορφωτικού επιπέδου αγροτικές περιοχές και δραστηριοποιούνται κυρίως στον πρωτογενή και δευτερογενή τομέα, εργαζόμενοι σε γεωργικές καλλιέργειες, βιομηχανίες τροφίμων, καθώς και σε μικρές εμπορικές επιχειρήσεις. Η κοινότητα αυτή έχει επιδείξει υψηλό βαθμό εσωτερικής οργάνωσης, με τη δημιουργία άτυπων δικτύων που παρέχουν πληροφόρηση σχετικά με τη διαμονή και την εργασία στην Ελλάδα, αλλά και στήριξη σε ζητήματα καθημερινότητας, όπως στέγαση και νομική υποστήριξη. Παράλληλα, η θρησκεία

¹⁸⁹ Σαββάκης, Ι. (2012). *Μετανάστευση και Κοινωνική Πολιτική: Θεωρητικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός, σ. 88.

¹⁹⁰ Νάσκου-Περάκη, Α., Ζάικου, Κ., Βάγια, Σ., Γραμματικά, Ε., Σαρηγιαννίδη, Ε., & Πέρβου, Μ. (2016). *Θρησκεία και Μετανάστευση στην Ελλάδα: Τόποι, Πρακτικές, Αναπαραστάσεις*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σ. 67.

¹⁹¹ Βρέλλης, Σ. (2003). *Μετανάστες και δικαιώματα στην Ελλάδα: Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές πρακτικές*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 112. Π. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Μετανάστευση και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 41–48

διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη συλλογική τους ταυτότητα, με τη λειτουργία άτυπων τζαμιών και χώρων προσευχής να αποτελεί θεμέλιο της κοινοτικής συνοχής¹⁹².

Ωστόσο, η υψηλή εργασιακή κινητικότητα και οι συχνές αλλαγές θέσεων απασχόλησης αποτελούν παράγοντες που δυσχεραίνουν την απόκτηση σταθερού νομικού καθεστώτος για τους εργαζόμενους. Με τον όρο «νομικό καθεστώς» αναφερόμαστε στη θεσμική κατοχύρωση της εργασιακής σχέσης, η οποία περιλαμβάνει συμβατική προστασία, ασφαλιστική κάλυψη και κατοχύρωση εργασιακών δικαιωμάτων. Η έλλειψη αυτής της σταθερότητας περιορίζει την κοινωνική και επαγγελματική ένταξη των εργαζομένων, καθώς δυσχεραίνεται η συμμετοχή τους σε θεσμικές και κοινωνικές διαδικασίες και μειώνονται οι δυνατότητές τους για επαγγελματική ανέλιξη. Ως αποτέλεσμα, η επισφαλής εργασία καθίσταται μια μόνιμη συνθήκη, συχνά χωρίς ασφαλιστική προστασία ή νομικά κατοχυρωμένους όρους εργασίας, ενισχύοντας την κοινωνική αβεβαιότητα και την οικονομική επισφάλεια.¹⁹³

Μεταξύ των μεταναστευτικών ομάδων από τη Νοτιοανατολική Ασία, η κοινότητα της Σρι Λάνκα κατέχει ιδιαίτερη θέση, καθώς παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο και τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Πρόκειται κυρίως για γυναίκες μετανάστριες, οι οποίες εργάζονται σε οικιακές υπηρεσίες, ενώ σε μικρότερο ποσοστό απασχολούνται και άνδρες, κυρίως στους τομείς των κατασκευών και της γεωργίας. Η παρουσία της κοινότητας είναι οργανωμένη μέσω πολιτιστικών συλλόγων και θρησκευτικών πυρήνων, οι οποίοι λειτουργούν ως μηχανισμοί κοινωνικής στήριξης και διατήρησης της πολιτισμικής ταυτότητας. Οι βουδιστικές και ινδουιστικές τελετουργίες αποτελούν μέρος της καθημερινής ζωής των μελών, συμβάλλοντας στην ενίσχυση της συλλογικής συνοχής¹⁹⁴.

Η ένταξή τους, ωστόσο, παραμένει περιορισμένη, κυρίως λόγω των χαμηλών μισθών και της εργασιακής επισφάλειας που συνοδεύουν τις επαγγελματικές τους

¹⁹² Καλαβρός, Γ. & Γεωργόπουλος, Ν. (2013). *Μεταναστευτικές Κοινότητες και Θρησκεία στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 89–90.

¹⁹³ Συρίγος, Α. (2015). *Μεταναστευτική Πολιτική και Ένταξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, σ. 104.

¹⁹⁴ UNHCR / UNFPA / WRC (2015). *Initial Assessment Report: Protection Risks for Women and Girls in the European Refugee and Migrant Crisis – Greece and the Former Yugoslav Republic of Macedonia*, σ. 47–48

δραστηριότητες. Παρά τις δυσκολίες αυτές, πολλές γυναίκες από τη Σρι Λάνκα επιλέγουν να παραμείνουν μακροχρόνια στην Ελλάδα, στηρίζοντας οικονομικά τις οικογένειές τους στη χώρα καταγωγής μέσω εμβασμάτων¹⁹⁵.

Η μετακίνηση πληθυσμών από τη Νοτιοανατολική Ασία προς την Ελλάδα συνδέεται άμεσα τόσο με τις διεθνείς μεταναστευτικές πολιτικές όσο και με τις ευρύτερες γεωπολιτικές εξελίξεις στην περιοχή της Ασίας και της Μέσης Ανατολής. Οι μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές από χώρες όπως το Πακιστάν, το Μπανγκλαντές, η Ινδία, η Σρι Λάνκα και οι Φιλιππίνες πραγματοποιούνται μέσω σύνθετων διαδρομών, οι οποίες συχνά περιλαμβάνουν ενδιάμεσους σταθμούς σε χώρες της Τουρκίας και της Μέσης Ανατολής, πριν την είσοδο στην ελληνική επικράτεια¹⁹⁶.

Η Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής της θέσης στα εξωτερικά σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελεί βασική πύλη εισόδου προς την Ευρώπη για σημαντικό αριθμό μεταναστών και προσφύγων από την Ασία. Ιδιαίτερα μετά το 2015, η λεγόμενη «ανατολική μεσογειακή οδός» χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα από πληθυσμούς που επιδίωκαν να μετακινηθούν προς χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης¹⁹⁷. Πολλοί από αυτούς παρέμειναν τελικά στην Ελλάδα, είτε λόγω των περιορισμών που επέβαλε το ευρωπαϊκό σύστημα ασύλου είτε λόγω των κοινωνικών και εργασιακών δικτύων που είχαν ήδη αναπτυχθεί από προϋπάρχουσες κοινότητες.

Παράλληλα, σημαντικό ρόλο στη διαχείριση των μεταναστευτικών ροών διαδραμάτισαν οι διακρατικές συμφωνίες μεταξύ της Ελλάδας, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τρίτων χωρών. Κομβικής σημασίας υπήρξε η Συμφωνία Ευρωπαϊκής Ένωσης – Τουρκίας του 2016, η οποία αποσκοπούσε στον περιορισμό των παράτυπων μεταναστευτικών ροών μέσω του Αιγαίου και στην επιστροφή μεταναστών που δεν δικαιούνταν διεθνή προστασία¹⁹⁸. Η συμφωνία αυτή επηρέασε άμεσα τις ασιατικές μεταναστευτικές κοινότητες στην Ελλάδα, καθώς οδήγησε σε παρατεταμένη παραμονή μεγάλου αριθμού αιτούντων άσυλο στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και στην ενδοχώρα.

¹⁹⁵ Μαρούδα, Κ. & Σαράντη, Ε. (2016). *Φύλο και μετανάστευση: Έμφυλες διαστάσεις της κινητικότητας*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, σ. 122

¹⁹⁶ Castles S., de Haas H., Miller M., *The Age of Migration*, Palgrave Macmillan, London, 2020, σ. 145-152.

¹⁹⁷ Frontex, *Eastern Mediterranean Route Report*, European Border and Coast Guard Agency, 2023

¹⁹⁸ Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, *EU-Turkey Statement*, 18 March 2016

Επιπλέον, η Ελλάδα έχει συνάψει διμερείς συμφωνίες εργασιακής μετανάστευσης με ορισμένες τρίτες χώρες, κυρίως για την κάλυψη αναγκών σε αγροτικές και εποχικές εργασίες. Χαρακτηριστική είναι η συμφωνία Ελλάδας – Μπανγκλαντές του 2022 για τη νόμιμη μετάκληση εργαζομένων γης, η οποία επιχειρεί να ρυθμίσει μέρος της ήδη υπάρχουσας άτυπης εργασίας μεταναστών στον πρωτογενή τομέα¹⁹⁹

Συνολικά, οι μεταναστευτικές και προσφυγικές διαδρομές από τη Νοτιοανατολική Ασία προς την Ελλάδα διαμορφώνονται μέσα από ένα πλέγμα διεθνών συγκρούσεων, οικονομικών ανισοτήτων, διακρατικών συμφωνιών και ευρωπαϊκών πολιτικών διαχείρισης της μετανάστευσης. Οι πολιτικές αυτές επηρεάζουν καθοριστικά τόσο το καθεστώς παραμονής όσο και τις συνθήκες κοινωνικής και εργασιακής ένταξης των ασιατικών κοινοτήτων στην ελληνική κοινωνία.

Σε γενικότερο επίπεδο, οι μεταναστευτικές κοινότητες από τη Νοτιοανατολική Ασία έχουν αποκτήσει σταθερή παρουσία στην ελληνική κοινωνία, συμβάλλοντας σημαντικά κυρίως σε τομείς χαμηλά αμειβόμενης εργασίας και κάλυψης βασικών αναγκών της αγοράς εργασίας. Παράλληλα, μέσα από τα κοινοτικά και θρησκευτικά τους δίκτυα έχουν αναπτύξει μηχανισμούς αλληλεγγύης και υποστήριξης που διευκολύνουν την προσαρμογή και επιβίωσή τους. Ωστόσο, η εργασιακή επισφάλεια, οι δυσκολίες νομιμοποίησης, τα γλωσσικά εμπόδια και τα κοινωνικά στερεότυπα εξακολουθούν να περιορίζουν την ουσιαστική κοινωνική τους ένταξη και να ενισχύουν φαινόμενα περιθωριοποίησης, απαιτητική²⁰⁰.

3.3 Η Πακισταντική κοινότητα

Η πακιστανική κοινότητα συγκαταλέγεται ανάμεσα στις μεγαλύτερες και περισσότερο οργανωμένες μεταναστευτικές ομάδες στην Ελλάδα. Η παρουσία Πακιστανών μεταναστών στη χώρα ξεκινά από τη δεκαετία του 1970, όταν τέθηκε σε εφαρμογή μια διακρατική συμφωνία για την προσωρινή εργασία Πακιστανών πολιτών στα ελληνικά ναυπηγεία, συγκεκριμένα στα ναυπηγεία Σκαραμαγκά²⁰¹. Ακολούθησε η εμπορική συμφωνία του Συνδέσμου Επιχειρήσεων και Βιομηχανιών

¹⁹⁹ Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου, Διακρατική Συμφωνία Ελλάδας – Μπανγκλαντές για Εποχική Εργασία, 2022.

²⁰⁰ Δαγτόγλου, Γ. (2012). *Μετανάστευση και Ένταξη: Θεσμικά Εμπόδια και Κοινωνική Πολιτική*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 88–90

²⁰¹ Leghari, S. (2009). *Pakistani Migration to Greece: A Gender Perspective*. Αθήνα: Κοινότητα Πακιστανών Ελλάδας, σελ. 23.

Ελλάδας με το Πακιστάν για απασχόληση εξειδικευμένων Πακιστανών μεταναστών στην ελληνική υφαντουργία²⁰². Η μετανάστευση από το Πακιστάν συνεχίστηκε αδιάλειπτα και τις επόμενες δεκαετίες, με σημαντική αύξηση των ροών κυρίως κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000²⁰³. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, ήδη από το 2006 η πακιστανική κοινότητα θεωρούνταν η πολυπληθέστερη ασιατική κοινότητα στην Ελλάδα, αριθμώντας περίπου 40.000 έως 50.000 μέλη²⁰⁴. Το γεγονός αυτό όμως έρχεται σε αντίθεση με τα επίσημα στοιχεία της εποχής, τα οποία καταγράφουν σημαντικά μικρότερο αριθμό, με μόλις 15.478 καταγεγραμμένους Πακιστανούς μετανάστες²⁰⁵. Η ύπαρξη αυτής της εδραιωμένης κοινότητας λειτούργησε ως σημαντικός παράγοντας υποστήριξης για τη συνέχιση και ενίσχυση των μεταναστευτικών ροών από το Πακιστάν προς την Ελλάδα²⁰⁶. Οι μετακινήσεις αυτές ήταν νόμιμες και έγιναν με τη μορφή της «μετάκλησης», δηλαδή, το σύστημα εποχικής εργασίας αλλοδαπών με τη μορφή της διμερούς συμφωνίας μεταξύ της χώρας προέλευσης και της χώρας προορισμού και πρόσκλησης των αλλοδαπών από τους φορείς της τελευταίας. Κατά την επόμενη δεκαετία (του 80), έφτασε στην Ελλάδα ένα δεύτερο κύμα Πακιστανών, πιθανώς, κατά τον Tonchev (2007), λόγω της εγκαθίδρυσης της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς την εποχή εκείνη και της προσδοκίας των μεταναστών για εύκολη μετακίνηση εντός της τότε Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ)

Η απόφαση των Πακιστανών να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα επηρεάστηκε από μια σειρά παραμέτρων. Εκτός από την γεωγραφική θέση της Ελλάδας, που διευκολύνει τη μετάβαση σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η ελληνική πολιτική για τη μετανάστευση και το άσυλο αποτέλεσε επίσης έναν σημαντικό παράγοντα. Οι πολιτικές νομιμοποίησης, ιδίως κατά τη διάρκεια των προγραμμάτων του 1998, 2001 και 2005, αποτέλεσαν ευκαιρία για την καταγραφή και νομιμοποίηση των μεταναστών που διέμεναν παράτυπα στην Ελλάδα. Η επιτυχία αυτών των προγραμμάτων, παρά την ποικιλία των διαδικασιών και των αντιφάσεων, ενίσχυσε την πακιστανική διασπορά μέσω κοινωνικών δικτύων που περιλάμβαναν συγγενείς και φίλους στην Ελλάδα,

²⁰² (Δερμεντζόπουλος, 2009:5)

²⁰³ Τριανταφυλλίδου, Α. & Μαρούκης, Θ. (2010). *Η μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Κέντρο Μελετών Μετανάστευσης.

²⁰⁴ Tonchev, P. (2007). *Asian Migrants in Europe: Comparative Study of the Situation of the Pakistani Communities in Greece and the UK*. Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, σελ. 45.

²⁰⁵ Ο.π., σελ. 14.

²⁰⁶ Salvanou, E., Baldoumas, A., & Christopoulos, D. (2009). *Migration and Integration: A Local and Transnational Perspective*. Αθήνα: ΕΚΚΕ, σελ. 67.

στην Ευρώπη, αλλά και στο Πακιστάν²⁰⁷. Τα παραπάνω κοινωνικά δίκτυα δεν περιορίζονταν μόνο στην υποστήριξη και την πληροφόρηση των νέων μεταναστών, αλλά είχαν και οικονομική διάσταση μέσω των εμβασμάτων, ενισχύοντας οικονομικά την πατρίδα τους και δημιουργώντας έναν κύκλο αλληλοστήριξης²⁰⁸.

Η κοινωνική δικτύωση έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφαση των Πακιστανών να επιλέξουν την Ελλάδα ως προορισμό. Τα δίκτυα αυτά αποτελούσαν βασική πηγή πληροφόρησης για τις μεταναστευτικές διαδικασίες και τις συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα και στην Ε.Ε. Παράλληλα, τα δίκτυα αυτά ήταν ουσιαστικά στην ηθική υποστήριξη και ενθάρρυνση των ατόμων που σκέφτονταν να μεταναστεύσουν²⁰⁹.

Ένα μέρος των Πακιστανών μεταναστών που επιλέγουν την Ελλάδα ως τόπο εγκατάστασης δεν βασίζεται απαραίτητα σε προϋπάρχουσες κοινωνικές δικτυώσεις στην Ευρώπη. Πρόκειται για άτομα που στοχεύουν γενικά σε μια ευρωπαϊκή χώρα που μπορεί να τους προσφέρει ευκαιρίες απασχόλησης, χωρίς συγκεκριμένη προτίμηση ή δίκτυο υποστήριξης²¹⁰. Η Ελλάδα αποτέλεσε για πολλούς τέτοιους μετανάστες έναν σταθμό εγκατάστασης, καθώς προσέφερε δυνατότητες απασχόλησης στον άτυπο οικονομικό τομέα, που αποτελεί σημαντικό κομμάτι της εγχώριας οικονομίας²¹¹. Η παραμονή αυτών των μεταναστών στη χώρα τους παρείχε τη δυνατότητα να αποκτήσουν καλύτερη και πιο άμεση πληροφόρηση σχετικά με τη μετανάστευση προς την Ευρώπη. Αυτή η πληροφόρηση προερχόταν τόσο από τα κοινωνικά τους δίκτυα στην Ελλάδα (φίλους, συγγενείς, γνωστούς) όσο και από τα κυκλώματα διακινητών, που διαδραμάτιζαν καθοριστικό ρόλο στον σχεδιασμό και στην πραγμάτωση της μετακίνησης²¹². Τα κοινωνικά δίκτυα συνεπώς δεν λειτουργούσαν μόνο υποστηρικτικά αλλά συχνά καθόριζαν την τελική απόφαση του μετανάστη σχετικά με τη διέλευση ή παραμονή στη χώρα²¹³.

²⁰⁷ Leghari, S. (2009). *Pakistani Migration to Greece: A Gender Perspective*. Αθήνα: Κοινότητα Πακιστανών Ελλάδας, σελ. 15.

²⁰⁸ Salvanou, E., et al. (2009). *Migration, Networks and Social Capital: The Role of the Pakistani Diaspora in Greece*. Αθήνα: Εκδόσεις Στρατηγικής, σελ. 214.

²⁰⁹ Tonchev, P. (2007). *Asian Migrants in Europe: Comparative Study of the Situation of the Pakistani Communities in Greece and the UK*. Ινστιτούτο Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων, σελ. 72.

²¹⁰ Παπαδοπούλου, Δ. (2004). *Η ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία: προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ, σ. 9

²¹¹ Lazarescu, D., & Broersma, M. (2010). "Migration and Informal Labour Market in Southern Europe." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(3), p. 413.

²¹² Antonopoulos, G. A., & Winterdyk, J. (2006). "The Smuggling of Migrants in Greece: An Examination of its Social Organization." *European Journal of Criminology*, 3(4), p. 452

²¹³ Triandafyllidou, A., & Maroukis, T. (2010). *Irregular Migration in Europe: Myths and Realities*. Ashgate, σ. 112–113..

Η μετακίνηση Πακιστανών προς την Ελλάδα πραγματοποιείται μέσω ποικίλων διαδρομών, όπως τεκμηριώνεται στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Συνήθως, οι μετανάστες ξεκινούν από περιοχές του Πακιστάν, όπως η πόλη Quetta στο Μπελουτισιστάν, προχωρώντας μέσω Ιράν και στη συνέχεια μέσω Τουρκίας προς την Ελλάδα. Η διέλευση των ελληνο-τουρκικών συνόρων μπορεί να γίνει είτε χερσαία, στην περιοχή του Έβρου, από την επαρχία Edirne, είτε μέσω θαλάσσης, από τα παράλια της Σμύρνης προς τα ελληνικά νησιά (Μυτιλήνη, Σάμο, Χίο). Η επιλογή της διαδρομής εξαρτάται από διάφορους παράγοντες, όπως η παρουσία στρατιωτικών και συνοριοφυλακής, η δραστηριότητα του λιμενικού, το κόστος μετακίνησης και η διαθεσιμότητα διακινητών²¹⁴.

Το οικονομικό κόστος της μετακίνησης επηρεάζεται από την απόσταση, το μέσο μεταφοράς, την παροχή ή μη επίσημων εγγράφων (διαβατήριο ή τουριστική βίζα), τον αριθμό των διακινητών και τον έλεγχο των συνόρων²¹⁵. Στην περίπτωση των Πακιστανών, συνήθως το μισό ποσό καταβάλλεται πριν την αναχώρηση, ενώ η υπόλοιπη αμοιβή εξοφλείται με την επιτυχή ολοκλήρωση του ταξιδιού, συχνά μέσω ενδιάμεσων φορέων, συγγενών ή φίλων τόσο στο Πακιστάν όσο και στην Ελλάδα²¹⁶. Παρατηρείται μείωση του κόστους μετακίνησης από περίπου 8.000 ευρώ σε 3.500 ευρώ το 2011 και σε 2.000 ευρώ το 2012, με τη μείωση να σχετίζεται με τη μείωση της ζήτησης και την πληροφόρηση που διακινείται μέσω κοινωνικών δικτύων των Πακιστανών στην Ελλάδα²¹⁷. Σημειώνεται ότι η τιμή των 2.000 ευρώ αφορά μετακίνηση κυρίως με τα πόδια, ενώ μέχρι το 2010 υπήρχαν περιπτώσεις χρήσης αεροπλάνου και τουριστικής βίζα²¹⁸.

Η οργάνωση της μετακίνησης στηρίζεται σε ομάδες διακινητών που περιλαμβάνουν «αρχηγούς», τοπικούς διακινητές και οδηγούς. Όσο μεγαλύτερη η διαδρομή, τόσο μεγαλύτερος ο αριθμός των εμπλεκόμενων, συχνά διαφορετικών εθνικοτήτων. Η μετακίνηση συχνά βασίζεται στην “αλυσιδωτή συνεργασία διακινητή με διακινητή” (chain smuggling), με κινδύνους όπως απαγωγή ή θάνατος σε ενδιάμεσους σταθμούς. Στοιχεία της ελληνικής αστυνομίας και του λιμενικού δείχνουν ότι το 2012

²¹⁴ Antonopoulos, G. & Winterdyk, J. (2006), “Organized Crime and Migrant Smuggling,” *European Journal on Criminal Policy and Research*, 12(4), σ. 452–454.

²¹⁵ Antonopoulos & Winterdyk, 2006, σ. 452–453.

²¹⁶ Triandafyllidou, A. & Maroukis, T. (2012), *Migrant Smuggling: Irregular Migration from Asia and Africa to Europe*, London: Palgrave, σ. 85–87.

²¹⁷ Triandafyllidou & Maroukis, 2012, σ. 86–88

²¹⁸ Kanellopoulos, C., et al. (2006), *Migration and Trafficking in Greece*, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σ. 31–32.

συνελήφθησαν 726 διακινητές, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και όσοι παρέχουν πλαστά έγγραφα, συχνά δημόσιοι υπάλληλοι ή μέλη των τοπικών αρχών, ακόμα και της αστυνομίας ή του λιμενικού, οι οποίοι παραλείπουν εσκεμμένα να ελέγξουν την εγκυρότητα των εγγράφων²¹⁹.

Τα τελευταία έτη, δηλαδή από την οικονομική κρίση του 2009–2010 έως και την αρχή της πανδημίας το 2020, η Ελλάδα παρουσίασε μειωμένη ελκυστικότητα ως χώρα τελικού προορισμού για τους Πακιστανούς μετανάστες²²⁰. Η οικονομική ύφεση οδήγησε σε δραματική αύξηση της ανεργίας και σε περιορισμό των διαθέσιμων θέσεων εργασίας στον αγροτικό και στον τομέα των υπηρεσιών, που παραδοσιακά απορροφούσαν μεγάλο ποσοστό μεταναστών²²¹. Παράλληλα, η αύξηση του κόστους διαβίωσης, η στεγαστική κρίση και η εντατικοποίηση των ελέγχων στα χερσαία και θαλάσσια σύνορα, ιδίως μετά το 2015 στον Έβρο, συνέβαλαν στη μείωση της ροής μεταναστών³ λειτουργούν πλέον αποτρεπτικά²²². Παρά ταύτα, η ροή Πακιστανών μεταναστών συνεχίζεται, με κύριες διαδρομές τόσο χερσαίες όσο και θαλάσσιες, παρά την παρουσία αποτρεπτικών μέτρων όπως συνοριακός έλεγχος, στρατός και λιμενικό σώμα²²³. Αυτό γιατί στην περίπτωση της Ελλάδας και του Πακιστάν, δεν υπάρχει μέχρι σήμερα υπογεγραμμένη διακρατική συμφωνία μεταφοράς εργατικού δυναμικού που να επιτρέπει την οργανωμένη και νομικά κατοχυρωμένη είσοδο Πακιστανών εργαζομένων στην ελληνική αγορά εργασίας. Αν και κατά καιρούς έχουν καταγραφεί δημόσιες δηλώσεις και συναντήσεις αξιωματούχων των δύο κρατών, που εξέφραζαν την πρόθεση να διερευνηθούν δυνατότητες συνεργασίας και «νόμιμες οδοί» εισόδου Πακιστανών εργαζομένων²²⁴, αυτές οι πρωτοβουλίες δεν μετατράπηκαν σε δεσμευτικά διμερή κείμενα²²⁵. Παράλληλα, αναφορές περί συμφωνιών για μαζική εισαγωγή Πακιστανών εργατών διαψεύστηκαν δημόσια τόσο από ελληνικές όσο και από πακιστανικές αρχές. Ως αποτέλεσμα, η Ελλάδα παραμένει χώρα εισόδου για Πακιστανούς μετανάστες κυρίως μέσω παράτυπων ή

²¹⁹ Antonopoulos, G. (2012), *Smuggling Networks and Law Enforcement*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 115–118

²²⁰ Kasimis, C. & Papadopoulos, A. (2013), “Migrants in Rural Greece: Patterns and Implications,” *Population, Space and Place*, 19(3), σ. 282–285.

²²¹ Papadopoulos, T. (2016), *Economic Crisis and Migration in Greece*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 47–52

²²² Leghari, I. (2009). *Pakistani Diaspora in Greece: Migration, Integration and Transnational Ties*. Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP), σ. 5–6.

²²³ Fotiadis, A. (2012). “Border Controls and the Greek-Turkish Frontier.” In *Mediterranean Politics*, 17(1), pp. 24–25.

²²⁴ Ministry of Interior of Pakistan (MOIB) (2023), “Exploring Labour Migration Opportunities with Greece,” σ. 2–3, <https://www.moib.gov.pk/News/49960>

²²⁵ Greek City Times (2022), “Greek Government and Pakistan: Labour Talks Not Finalized,” σ. 1–2, <https://greekcitytimes.com/2022/03/10/greek-government-pakistani>

ατομικών διαδικασιών (π.χ. τουριστική βίζα, άτυπη μετανάστευση) και όχι μέσω οργανωμένων προγραμμάτων εργασίας, σε αντίθεση με άλλες χώρες όπως η Αίγυπτος, η Γεωργία ή το Μπαγκλαντές, με τις οποίες έχουν συναφθεί διμερείς συμφωνίες για εποχικούς και χαμηλής ειδίκευσης εργαζομένους²²⁶. Η έλλειψη τέτοιων διακρατικών πλαισίων συμβάλλει στην παραμονή των Πακιστανών εργαζομένων σε επισφαλείς μορφές εργασίας και περιορίζει τη δυνατότητα νόμιμης και μακροχρόνιας εργασιακής ένταξης στην ελληνική κοινωνία.

Η παράτυπη είσοδος συνοδεύεται και από σημαντικό οικονομικό κόστος για τους ίδιους τους μετανάστες. Αναγκάζονται να καταβάλουν μεγάλα ποσά σε διακινητές για να διασφαλίσουν την είσοδό τους στη χώρα, αλλά και για την απόκτηση απαραίτητων εγγράφων που θα τους επιτρέψουν είτε τη νόμιμη παραμονή στην Ελλάδα είτε τη συνέχιση του ταξιδιού τους προς άλλες χώρες της Ευρώπης²²⁷.

3.3.1 Δημογραφικά χαρακτηριστικά των Πακιστανών

Αναφορικά τώρα, με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των Πακιστανών μεταναστών στην Ελλάδα, κυριαρχεί η παρουσία ανδρών, γεγονός το οποίο είναι αναμενόμενο δεδομένων των κοινωνικοπολιτισμικών προτύπων που επικρατούν στο Πακιστάν. Πρόκειται κατά βάση για άτομα μουσουλμανικού θρησκευματος και περιορισμένου μορφωτικού επιπέδου, χαρακτηριστικό που επηρεάζει και την επιλογή της χώρας μετανάστευσης, η οποία συχνά καθορίζεται από την ύπαρξη συγγενικών ή κοινοτικών δικτύων στον προορισμό²²⁸.

Ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια που αντιμετωπίζουν κατά την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία είναι η αδυναμία επικοινωνίας λόγω της περιορισμένης γνώσης της ελληνικής γλώσσας, καθώς πολλοί εξ αυτών είναι αναλφάβητοι ή έχουν παρακολουθήσει μόνο τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου²²⁹. Αυτή η γλωσσική ανεπάρκεια επιδρά αρνητικά τόσο στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας,

²²⁶ riandafyllidou, A. & Maroukis, T. (2012), *Migrant Smuggling: Irregular Migration from Asia and Africa to Europe*, Palgrave, σ. 90–95

²²⁷ Antonopoulos, G. A., & Winterdyk, J. (2006). "The Smuggling of Migrants in Greece: An Examination of its Social Organization." *European Journal of Criminology*, 3(4), p. 452.

²²⁸ Salvanou, A., Petrascou, E., & Baltiotis, L. (2009). *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα: Σύγχρονες Τάσεις και Προκλήσεις*. Αθήνα: ΚΕΜΟ, σ. 6.

²²⁹ Tonchev, P. (2007). *Muslim Communities in the Balkans and Their Links with Turkey*. Athens: Institute of International Economic Relations, σ. 21.

λόγω των αντικειμενικών απαιτήσεων επικοινωνίας, όσο και στη δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνικών σχέσεων με τον ντόπιο πληθυσμό²³⁰.

Πέραν αυτών των πρακτικών δυσκολιών, οι Πακιστανοί μετανάστες βιώνουν καθημερινά την επισφάλεια της διαμονής τους, καθώς ο φόβος της απώλειας του νομικού καθεστώτος τους είναι διαρκής. Η δυνατότητα κατοχύρωσης σταθερής και νόμιμης παραμονής, όπως αυτή προβλέπεται από τη ρύθμιση για τους "επί μακρόν διαμένοντες", απαιτεί δέκα έτη συνεχούς και νόμιμης παρουσίας στην Ελλάδα — κάτι που είναι δύσκολο επιτεύξιμο δεδομένων των γραφειοκρατικών εμποδίων και της ασταθούς νομιμοποιητικής πολιτικής της χώρας²³¹.

Η πακιστανική κοινότητα στην Ελλάδα έχει, μέσα από τις δεκαετίες, αναπτύξει ένα πλέγμα κοινωνικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών δομών, κυρίως ανεπίσημων, που ενισχύουν τη συνοχή της και παρέχουν στήριξη στα μέλη της. Οι δομές αυτές περιλαμβάνουν κοινότητες, συλλόγους, τζαμιά και εθνοπολιτιστικές ομάδες, οι οποίες, δεν διαθέτουν επίσημη θεσμική αναγνώριση από το ελληνικό κράτος. Μέσω αυτών των δικτύων, τα μέλη της κοινότητας εξασφαλίζουν αμοιβαία βοήθεια, πρόσβαση σε πληροφορίες, κοινωνική στήριξη και διατήρηση πολιτιστικών και θρησκευτικών πρακτικών. Η πακιστανική κοινότητα στην Ελλάδα διαθέτει οργανωμένη και θεσμική παρουσία μέσω συλλόγων και κοινοτικών φορέων, οι οποίοι λειτουργούν ως μηχανισμοί εκπροσώπησης, αλληλεγγύης και υποστήριξης των μεταναστών. Οι φορείς αυτοί συμβάλλουν στην κοινωνική συνοχή της κοινότητας, στην υπεράσπιση εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και στη διαμεσολάβηση μεταξύ των μεταναστών και των ελληνικών θεσμών. Παράλληλα, συμμετέχουν σε δράσεις κοινωνικής ένταξης και αντιρατσιστικής προστασίας, ενισχύοντας την ορατότητα της κοινότητας στον δημόσιο χώρο.

Η τάση αυτή ενισχύθηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες, κυρίως από άνδρες μετανάστες που εισέρχονταν με σκοπό την ένταξη στην αγορά εργασίας σε τομείς όπως η γεωργία, οι οικοδομικές εργασίες και οι χαμηλόβαθμες υπηρεσίες²³².

Η οργάνωση της κοινότητας επιτυγχάνεται μέσω πολιτιστικών και θρησκευτικών συλλόγων, οι οποίοι λειτουργούν ως φορείς υποστήριξης και διατήρησης της πολιτιστικής τους ταυτότητας. Οι φορείς αυτοί παρέχουν

²³⁰ ριανταφυλλίδου, Α., & Μαρούκης, Θ. (2010). *Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Κέντρο Ερευνών ΕΚΚΕ, σ. 113.

²³¹ Lazarescu, D., & Broersma, M. (2010). "Migration and Informal Labour Market in Southern Europe." *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(3), σ. 413.

²³² Τρουμπέτα, Σ. (2012). *Μετανάστευση και κοινωνικές μεταβολές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, σ. 104.

πληροφόρηση σε νεοαφιχθέντες μετανάστες αναφορικά με θέματα διαμονής, ένταξης, εκπαίδευσης και νομικής βοήθειας, ενώ παράλληλα ενισχύουν τους κοινωνικούς δεσμούς στο εσωτερικό της κοινότητας²³³.

Κομβικής σημασίας είναι και ο ρόλος της θρησκείας στην καθημερινότητα της πακιστανικής διασποράς, δεδομένου ότι πρόκειται ως επί το πλείστον για μουσουλμάνους. Παρότι η απουσία επίσημου τεμένους στην Αθήνα και αλλού, ήταν δεδομένη για μεγάλο χρονικό διάστημα, έχουν αναπτυχθεί ανεπίσημοι χώροι λατρείας (informal mosques), οι οποίοι λειτουργούν ως τόποι προσευχής και συμμετοχής στις ιερές τελετές, όπως το Ραμαζάνι²³⁴.

Η πακιστανική κοινότητα στην Ελλάδα περιλαμβάνει υψηλό αριθμό νόμιμων όσο και παράνομων μεταναστών. Νόμιμοι Πακιστανοί μετανάστες είναι όσοι ήρθαν στη χώρα τη δεκαετία του 1970 με τη μορφή της μετάκλησης για εργασία στους τομείς της ναυπηγικής και της υφαντουργίας. Επιπλέον, όσοι ήρθαν για λόγους οικογενειακής επανένωσης, κυρίως γυναίκες και παιδιά, βάσει του Ν. 3386/2005, που επιτρέπει την αίτηση για οικογενειακή επανένωση μετά από δύο έτη νόμιμης παραμονής του μετανάστη στη χώρα²³⁵. Οι προϋποθέσεις για την οικογενειακή επανένωση γίνονται ολοένα και πιο δύσκολες λόγω των οικονομικών και διοικητικών απαιτήσεων, κατά τα λεγόμενα των εκπροσώπων των πακιστανικών φορέων. Επιπλέον, η είσοδος στη χώρα με τουριστικές θεωρήσεις ή θεωρήσεις σπουδών δίνει στους μετανάστες τη δυνατότητα μιας περιορισμένου χρόνου νόμιμης παραμονής.

Σε γενικές γραμμές, οι Πακιστανοί που βρίσκονται στην Ελλάδα, αν και εισήλθαν παράνομα, είχαν τη δυνατότητα της νομιμοποίησης μέχρι το 2005. Τα τρία προγράμματα νομιμοποίησης του 1998, 2001 και 2005, δημιουργήθηκαν με απώτερο στόχο τη μείωση του αριθμού των παράνομων μεταναστών. Ας σημειωθεί ότι «παράνομοι» μετανάστες είναι τόσο εκείνοι που εισήλθαν παράτυπα στη χώρα όσο και όλοι οι άλλοι που παρέμειναν μετά τη λήξη των νόμιμων εγγράφων. Η νομιμοποίηση αντιμετώπισε εξαιρετικές δυσκολίες. Η πλειονότητα των μεταναστών ήταν εποχικοί εργάτες, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να συγκεντρώσουν τα

²³³ Green, S. F. (2004). *The Politics of Exclusion in the EU: The Case of Migrant Communities*. London: Palgrave Macmillan, σ. 97

²³⁴ Αφουξενίδης, Α., Σαρής, Α., & Τσακηρίδης, Χ. (2012). *Η Μουσουλμανική παρουσία στην Ελλάδα: Τόποι λατρείας και πολιτισμικές εκφάνσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, σ. 66–68

²³⁵ (Μαρούκης, 2008:10).

απαραίτητα δικαιολογητικά. Υπήρχαν και ορισμένοι ακόμη οι οποίοι δεν απέβλεπαν καν στη νομιμοποίηση, καθώς στόχευαν σε άλλους προορισμού²³⁶.

Η νομιμοποίηση όμως δεν εξασφαλίζεται μακροπρόθεσμα μέσω των προγραμμάτων καθώς περνούν πάλι σε καθεστώς παρατυπίας όταν αδυνατούν να ανανεώσουν τις άδειες παραμονής τους. Συγκεκριμένα, υπάρχει ο κίνδυνος απονομιμοποίησης των αλλοδαπών που έπειτα από μακροχρόνια παραμονή στη χώρα, είτε έρχονται αντιμέτωποι με διοικητικές δυσκολίες κατά το στάδιο της αίτησης αδειών παραμονής, είτε δεν μπορούν να αποδείξουν τον απαιτούμενο αριθμό ενσήμων, είτε είναι άνεργοι, κ.α. Τα τελευταία κοστίζουν ακριβά και οι εποχικοί τομείς εργασίας, όπου συνήθως απασχολούνται οι Πακιστανοί, δεν τους τα προμηθεύουν.²³⁷

Μόνο μετά από δέκα συνεχή έτη νόμιμης παραμονής μπορεί κάποιος να υποβάλει αίτηση για την άδεια του «επί μακρόν διαμένοντος». Τέλος, η αίτηση ασύλου είναι μια εναλλακτική δυνατότητα για την απόκτηση νόμιμης παραμονής των Πακιστανών μεταναστών. Αποτελεί τακτική των Πακιστανών για να “αγοράσουν χρόνο” χωρίς να είναι πάντοτε αποτελεσματική, καθώς, τις περισσότερες φορές, οι Πακιστανοί απορρίπτονται ως «οικονομικοί μετανάστες»²³⁸. Είναι εμφανείς λοιπόν οι θεσμικές και διοικητικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι Πακιστανοί μετανάστες στην προσπάθειά τους να νομιμοποιηθούν στη χώρα. Προσωρινή διέξοδο στη γραφειοκρατία και την ανελαστικότητα των κρατικών πολιτικών προσφέρουν τακτικές όπως η πλαστογράφηση των αναγκαίων εγγράφων.

Τέλος ένα σημαντικό ποσοστό των Πακιστανών διαμένει στη χώρα υπό επισφαλές νομικό καθεστώς, χωρίς επίσημα έγγραφα. Η απουσία νομιμοποίησης συνεπάγεται περιορισμένη πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά, όπως η υγειονομική περίθαλψη, η εκπαίδευση και η κοινωνική ασφάλιση. Παρά τις αυστηρότερες μεταναστευτικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ελλάδας, ιδίως κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, αρκετοί μετανάστες μπόρεσαν να αποκτήσουν καθεστώς νόμιμης διαμονής μέσα από κύματα νομιμοποιήσεων, κυρίως τη δεκαετία του 2000, ή με την έκδοση αδειών διαμονής για λόγους εργασίας²³⁹.

²³⁶ Lăzărescu, R. & Broersma, M. (2010). *Migration and regularization policies in Southern Europe*, σ. 402

²³⁷ Μαρούκης, Θ. (2008). *Μετανάστευση και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*: Lăzărescu, R. & Broersma, M. (2010), ό.π.

²³⁸ Δερμεντζόπουλος, Χ. (2009). *Αιτήματα ασύλου και μεταναστευτικές στρατηγικές στην Ελλάδα*: Lăzărescu & Broersma (2010), ό.π.

²³⁹ Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2013). *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*. Oxford: Oxford University Press, σ. 484.

3.3.2 Τομείς απασχόλησης

Οι Πακιστανοί μετανάστες στην Ελλάδα απασχολούνται κυρίως σε κλάδους που χαρακτηρίζονται από χαμηλή εξειδίκευση και απαιτούν σωματική εργασία. Σημαντικά ποσοστά εντοπίζονται στη γεωργία, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους συγκομιδής σε αγροτικές περιοχές, στον κατασκευαστικό τομέα, όπου αποτελούν μέρος του ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, καθώς και στις υπηρεσίες διανομών και μεταφορών²⁴⁰. Παρά τη συνεισφορά τους στους εν λόγω τομείς, αντιμετωπίζουν περιορισμένη προστασία των εργασιακών τους δικαιωμάτων, με χαμηλές αποδοχές και συνθήκες εργασιακής επισφάλειας, που συχνά περιλαμβάνουν την απουσία συμβάσεων εργασίας και κοινωνικής ασφάλισης²⁴¹.

Η κοινωνική ένταξη της πακιστανικής κοινότητας παραμένει ιδιαίτερα προβληματική, με βασικά εμπόδια να συνίστανται στις δυσκολίες επικοινωνίας λόγω περιορισμένων γλωσσικών δεξιοτήτων, στη συστηματική εμπειρία διακρίσεων και ρατσιστικών συμπεριφορών, καθώς και στην απουσία θεσμικής υποστήριξης²⁴².

Η συνολική κατάσταση της πακιστανικής κοινότητας αναδεικνύει τα δομικά ελλείμματα της ελληνικής μεταναστευτικής πολιτικής, η οποία εστιάζει κυρίως στον έλεγχο της νομιμότητας και όχι στην ένταξη. Η αδυναμία αναγνώρισης της πραγματικής οικονομικής συμβολής των Πακιστανών μεταναστών και η διατήρηση της νομικής τους επισφάλειας αναπαράγει έναν φαύλο κύκλο κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος λειτουργεί σε βάρος τόσο των ίδιων όσο και της ελληνικής κοινωνίας συνολικά²⁴³.

Η διεθνής και ελληνική βιβλιογραφία έχει αναδείξει πλήθος παραγόντων που επηρεάζουν την κοινωνική και εργασιακή ένταξη των Πακιστανών μεταναστών στις χώρες υποδοχής και ειδικότερα στην Ελλάδα. Κεντρική θέση στις σχετικές μελέτες κατέχουν τα ζητήματα της γλωσσικής επάρκειας, των πολιτισμικών και θρησκευτικών διαφορών, καθώς και του νομικού καθεστώτος παραμονής.

²⁴⁰ Νάσκου-Περάκη, Α., Ζάικου, Κ., Βάγια, Ε., Γραμματικά, Ε., Σαρηγιαννίδη, Ε., & Πέρβου, Ι. (2016). *Κοινωνιολογικές και νομικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ, σ. 71–73.

²⁴¹ Chateau, J., & Raffaelli, A. (2016). *Migrant Labour and Precarious Employment Conditions in Southern Europe*. *Journal of Migration Studies*, 12(3), σ. 204–206.

²⁴² Παπασιώπη-Πασιά, Α., & Κούρτης, Ν. (2015). *Μεταναστευτικές πολιτικές και ένταξη στην ελληνική κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, σ. 43–45.

²⁴³ Ο.π., σ. 116–117.

Ειδικότερα, η μελέτη του Halkias²⁴⁴ καταδεικνύει ότι οι πολιτισμικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις, σε συνδυασμό με την έλλειψη γνώσης της γλώσσας της χώρας υποδοχής, συνιστούν βασικά εμπόδια τόσο για την ένταξη των Πακιστανών μεταναστών στην αγορά εργασίας όσο και για την ανάπτυξη επιχειρηματικής δραστηριότητας. Τα εμπόδια αυτά επιτείνονται από τα νομικά κωλύματα και τις σύνθετες διοικητικές διαδικασίες που καλούνται να αντιμετωπίσουν. Αντίστοιχα ευρήματα προκύπτουν και από την έρευνα των Androulakis et al.²⁴⁵ σύμφωνα με την οποία η εκμάθηση της γλώσσας θεωρείται από τους ίδιους τους μετανάστες καθοριστικός παράγοντας για την εύρεση εργασίας, τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης και την κοινωνική τους ένταξη.

Παράλληλα, ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη νομιμοποίηση και κανονικοποίηση της παραμονής των μεταναστών. Όπως επισημαίνει η Fokas²⁴⁶, η ύπαρξη σταθερού νομικού καθεστώτος αποτελεί βασική προϋπόθεση για την πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές και την ένταξη στην αγορά εργασίας. Η σημασία του καθεστώτος παραμονής επιβεβαιώνεται και από την έρευνα των Naveed et al²⁴⁷, η οποία αναδεικνύει ότι η διάρκεια παραμονής στη χώρα υποδοχής, σε συνδυασμό με τους κοινωνικούς δεσμούς, τις δεξιότητες και το εκπαιδευτικό υπόβαθρο, επηρεάζουν ουσιαστικά τις δυνατότητες επαγγελματικής κινητικότητας των μεταναστών.

Μπροστά στα εμπόδια που σχετίζονται με την εργασία και τη γλώσσα, αρκετοί Πακιστανοί μετανάστες στρέφονται στην αυτοαπασχόληση. Σύμφωνα με τη μελέτη των Balourdos και Petraki²⁴⁸, η δημιουργία μικρών επιχειρήσεων λειτουργεί ως στρατηγική υπέρβασης των αποκλεισμών από την τυπική αγορά εργασίας, με τη χρηματοδότηση να προέρχεται κυρίως από προσωπικές αποταμιεύσεις ή δανεισμό από συγγενικά και φιλικά δίκτυα, ενώ η πρόσβαση σε τραπεζικό δανεισμό παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη.

²⁴⁴ Halkias, D. (2013:270), μελέτη για Πακιστανούς μετανάστες και επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα.

²⁴⁵ Androulakis, G. et al. (2017:184), για τον ρόλο της γλώσσας στην εργασιακή και κοινωνική ένταξη μεταναστών.

²⁴⁶ Fokas, E. (2013:589–590), για τη σημασία του νομικού καθεστώτος και της πρόσβασης σε κοινωνικά δικαιώματα.

²⁴⁷ Naveed, T. A. et al. (2017), για τη σχέση διάρκειας παραμονής, δικτύων και επαγγελματικής κινητικότητας.

²⁴⁸ Balourdos, D. & Petraki, K. (2020:67–68), για την αυτοαπασχόληση μεταναστών ως στρατηγική ένταξης

Τα κοινωνικά δίκτυα αναδεικνύονται ως κρίσιμος μηχανισμός στήριξης των μεταναστών. Η μελέτη της Maroufouf²⁴⁹ υπογραμμίζει τον καθοριστικό ρόλο των δικτύων στην ανεύρεση εργασίας και στέγασης για τους νεοεισερχόμενους μετανάστες, επισημαίνοντας ότι η αποτυχία πρόσβασης στους τομείς αυτούς οδηγεί συχνά τους Πακιστανούς, ανεξαρτήτως νομικού καθεστώτος, στην απόφαση επιστροφής στη χώρα καταγωγής. Αντίστοιχα, η Triantafyllidou²⁵⁰ τονίζει τη σημασία των δικτύων τόσο για την εξασφάλιση και διατήρηση της εργασίας όσο και για τη λήψη αποφάσεων επιστροφής, ιδίως σε περιπτώσεις σύλληψης.

Σημαντικές είναι επίσης οι διαστάσεις της υγείας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Ο Fouskas²⁵¹ επισημαίνει ότι οι μετανάστες αντιμετωπίζουν σοβαρά εμπόδια πρόσβασης στις δομές υγείας λόγω κόστους, έλλειψης πληροφόρησης, γλωσσικών δυσκολιών, στερεοτύπων και φόβου. Η επισφαλής εργασιακή τους κατάσταση τους οδηγεί συχνά στην υποβάθμιση της υγείας τους, καθώς προτεραιοποιούν τη διατήρηση της εργασίας έναντι της φροντίδας της υγείας, δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο κοινωνικού και εργασιακού αποκλεισμού.

Η σημασία του νομικού καθεστώτος αναδεικνύεται και σε επιμέρους εμπειρικές έρευνες. Η Γώγου²⁵² και ο Σωτηρόπουλος επιβεβαιώνουν ότι η γνώση της ελληνικής γλώσσας και η κτήση ιθαγένειας θεωρούνται από τους μετανάστες καθοριστικές για την πρόσβαση στην εργασία, την υγεία και την πρόνοια. Αντίστοιχα, η Παπαγεωργίου και η Παπατζανή²⁵³ καταδεικνύουν ότι η άτυπη και επισφαλής εργασία των Πακιστανών συνδέεται άμεσα με το παράτυπο καθεστώς παραμονής και την αδυναμία διεκδίκησης εργασιακών δικαιωμάτων.

Τέλος, σειρά ερευνών (Yousef, 2013:15· Koser & Kuschminder, 2015:41· Koser & Kuschminder, 2016:18) αναδεικνύουν την αποτυχία της εργασιακής ένταξης ως τον σημαντικότερο παράγοντα λήψης της απόφασης επιστροφής στη χώρα καταγωγής. Η αδυναμία των κρατικών δομών να εξασφαλίσουν επαρκή πρόσβαση σε κοινωνικές

²⁴⁹ Maroufouf, M. (2015:14), για τον ρόλο των κοινωνικών δικτύων στην εργασία και στέγαση.

²⁵⁰ Triantafyllidou, A. (2015b:38), για δίκτυα και αποφάσεις επιστροφής μεταναστών.

²⁵¹ Fouskas, T. (2018:306–308), για εμπόδια πρόσβασης μεταναστών στην υγεία.

²⁵² Γώγου B. (2012:14) και Sotiropoulos, D. (2018:61), για γλώσσα, ιθαγένεια και ένταξη

²⁵³ Papageorgiou, M. (2016:64), για άτυπη εργασία και καθεστώς παραμονής και Papatzani, E. (2015:92–93), για παράτυπο καθεστώς και εργασιακά δικαιώματα.

παροχές και μηχανισμούς νομιμοποίησης, όπως επισημαίνει η Yousef (2013:22), εντείνει περαιτέρω τις συνθήκες επισφάλειας και αποκλεισμού.

Η ελληνική εμπειρική έρευνα σε τοπικό επίπεδο επιβεβαιώνει τον καθοριστικό ρόλο του νομικού καθεστώτος και της γλωσσικής επάρκειας στη διαδικασία ένταξης των μεταναστών. Η διπλωματική εργασία της Γώγου (2012:14), εξετάζοντας την περίπτωση της Πάτρας, ανέδειξε τη στενή διασύνδεση μεταξύ της γνώσης της ελληνικής γλώσσας και του καθεστώτος παραμονής με την πρόσβαση τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στις υπηρεσίες υγείας. Αντίστοιχα, η έρευνα του Σωτηρόπουλου (2018:61), μέσα από τις περιπτώσεις της Αργολίδας και της Αρκαδίας, κατέδειξε ότι η κτήση της ελληνικής ιθαγένειας προσλαμβάνεται από τους ίδιους τους μετανάστες ως κομβικό στοιχείο ένταξης, καθώς διασφαλίζει ουσιαστική πρόσβαση στους τομείς της εργασίας, της υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας. Εστιάζοντας ειδικά στους Πακιστανούς μετανάστες, η μελέτη της Παπαγεωργίου (2016:64) στην Αλίαρτο Βοιωτίας ανέδειξε ότι η επισφαλής και άτυπη εργασία αποτελεί κυρίως συνέπεια του άτυπου καθεστώτος παραμονής και της άγνοιας της ελληνικής γλώσσας. Συμπληρωματικά, η διπλωματική εργασία της Παπατζανή (2015:92–93) καταδεικνύει ότι το παράτυπο καθεστώς παραμονής στερεί από τους μετανάστες τη δυνατότητα διεκδίκησης εργασιακών δικαιωμάτων, καθιστώντας ταυτόχρονα δυσχερή τον εντοπισμό και τη διατήρηση της εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, η πολύωρη απασχόληση καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της καθημερινής τους ζωής, περιορίζοντας περαιτέρω τις δυνατότητες κοινωνικής ένταξης.

Παρά το γεγονός ότι οι επίσημες στατιστικές πηγές δεν καταγράφουν πλήρως και μεμονωμένα όλους τους Πακιστανούς μετανάστες (ιδιαίτερα αυτούς σε παράτυπη κατάσταση), τα διαθέσιμα στοιχεία δίνουν μια ενδεικτική εικόνα της παρουσίας τους στην Ελλάδα. Σύμφωνα με πρόσφατη καταμέτρηση, η Ελλάδα φιλοξενεί περίπου 901.536 νόμιμους μετανάστες, εκ των οποίων μεγάλο μέρος αφορά πολίτες τρίτων χωρών· ανάμεσα σε αυτές τις ομάδες οι Πακιστανοί εμφανίζονται ανάμεσα στις σημαντικότερες κοινότητες μετά τους Αλβανούς και τους Κινέζους²⁵⁴. Αν και οι ακριβείς απόλυτοι αριθμοί για τους Πακιστανούς δεν αναφέρονται σε όλους τους

²⁵⁴ Σύμφωνα με στοιχεία αναφοράς για τον Ιούλιο του 2025, στην Ελλάδα διαμένουν συνολικά **901.536 νόμιμοι μετανάστες**, με σημαντική εκπροσώπηση πολιτών τρίτων χωρών· ανάμεσα σε αυτούς, οι Πακιστανοί κατατάσσονται μετά τους Αλβανούς και τους Κινέζους ως μία από τις πολυπληθέστερες ομάδες – *Protothema English*, «How many legal migrants and how many Golden Visa holders are in Greece?», *en.protothema.gr*,

πίνακες, η σειρά κατανομής δείχνει ότι αποτελούν σταθερά σημαντικό ποσοστό · σε παλαιότερα στοιχεία της Eurostat (2020) εμφανίζονται με περίπου 19.568 κατοίκους με άδεια διαμονής. Αυτή η καταγραφή αφορά άδειες διαμονής που έχουν εκδοθεί σε τρίτους υπηκόους και αντιπροσωπεύει την παρουσία νομικά διαμενόντων μεταναστών στην Ελλάδα. Σε πιο εξειδικευμένα στοιχεία ασύλου, οι υπήκοοι Πακιστάν αποτελούν ένα από τα κύρια σύνολα αιτούντων διεθνούς προστασίας, με περίπου 3.400 αιτήσεις το 2021 στους συνολικούς πρώτους αιτούντες²⁵⁵. Τα δεδομένα αυτά, αν και δεν αποτυπώνουν πλήρως όλους τους Πακιστανούς (ιδίως όσους βρίσκονται σε άτυπη ή παρατυπη κατάσταση), υποδηλώνουν τη σημασία της κοινότητας και το μέγεθος της παρουσίας της στις δομές νόμιμης παραμονής και προστασίας στην Ελλάδα, στοιχεία τα οποία μπορούν να συνδεθούν με τις αναλύσεις ένταξης, πρόσβασης στην αγορά εργασίας και κοινωνικής συμμετοχής στην υπόλοιπη εργασία. Σε στοιχεία για το 2023 από στοιχεία κράτησης (pre-removal detention), η πλειονότητα των κρατούμενων μετά την παράνομη είσοδο ήταν Πακιστανοί (4.390 άτομα) — δείγμα της παρουσίας τους στις μη τυπικές ροές.

Παρά τη σημαντική πρόοδο της βιβλιογραφίας γύρω από τη μετανάστευση και την εργασιακή ένταξη των Πακιστανών στην Ελλάδα, τα υφιστάμενα ερευνητικά σχήματα παρουσιάζουν σαφή χωρικά και αναλυτικά όρια. Οι περισσότερες μελέτες εστιάζουν είτε σε μητροπολιτικά κέντρα είτε σε αγροτικές περιοχές υψηλής έντασης μεταναστευτικής εργασίας, αντιμετωπίζοντας συχνά τη μεταναστευτική εμπειρία ως σχετικά ομοιογενή. Ωστόσο, η διεθνής συζήτηση γύρω από τα *local migration regimes* αναδεικνύει ότι οι διαδικασίες ένταξης διαμορφώνονται σε μεγάλο βαθμό από τοπικούς θεσμούς, αγορές εργασίας, κοινωνικά δίκτυα και άτυπες πρακτικές, τα οποία διαφοροποιούνται σημαντικά από περιοχή σε περιοχή. Στο πλαίσιο αυτό, η περίπτωση των Πακιστανών μεταναστών στα Ιωάννινα παραμένει ουσιαστικά αχαρτογράφητη, καθώς δεν εντοπίζονται συστηματικές εμπειρικές έρευνες που να εξετάζουν τις εμπειρίες τους σε μια μεσαίου μεγέθους περιφερειακή πόλη, όπου η αγορά εργασίας, οι δομές υποστήριξης και οι σχέσεις με την τοπική κοινωνία ακολουθούν διαφορετικές λογικές από εκείνες των μεγάλων αστικών κέντρων. Επιπλέον, η περιορισμένη αξιοποίηση ποιοτικών προσεγγίσεων στη μελέτη των Πακιστανών μεταναστών στερεί από τη βιβλιογραφία τη δυνατότητα κατανόησης των

²⁵⁵ Σε στατιστικά για αιτήσεις διεθνούς προστασίας, οι υπήκοοι Πακιστάν βρίσκονται σταθερά στις κύριες χώρες προέλευσης αιτούντων ασύλου στην Ελλάδα· για παράδειγμα, το 2021 περίπου 3.415 Πακιστανοί υπέβαλαν αίτηση ασύλου, αποτελώντας σημαντικό ποσο

υποκειμενικών στρατηγικών επιβίωσης, προσαρμογής και διαπραγμάτευσης της επισφάλειας. Το παρόν ερευνητικό εγχείρημα επιχειρεί να καλύψει αυτό το διπλό κενό, αναδεικνύοντας πώς οι τοπικές δυναμικές των Ιωαννίνων συνδιαμορφώνουν τις εργασιακές διαδρομές και τις δυνατότητες κοινωνικής ένταξης των Πακιστανών μεταναστών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4- Μεθοδολογία

4.1 Εισαγωγή και σκοπός της έρευνας

Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στο πεδίο της ποιοτικής, ανθρωπολογικής έρευνας, καθώς εστιάζει στην κατανόηση και ερμηνεία της εμπειρίας των Πακιστανών μεταναστών στα Ιωάννινα μέσα από επιτόπια παρατήρηση και συνεντεύξεις. Πρόκειται για μια βιωματική προσέγγιση, καθώς η έρευνα διαμορφώθηκε μέσα από την άμεση επαφή με την άτυπη κοινότητα, , και την παρατήρηση των καθημερινών πρακτικών των συμμετεχόντων, σε κοινοτικούς χώρους ,σε χώρους εργασίας και σε χώρους ψυχαγωγίας, όπως αυτές βιώνονταν και ερμηνεύονταν από τον ίδιο τον ερευνητή.

Η ποιοτική μεθοδολογία επιλέχθηκε ως η καταλληλότερη ερευνητική στρατηγική, καθώς επιτρέπει την εις βάθος κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων, των προσδοκιών και των εμπειριών των συμμετεχόντων. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η Glesne, «στην ποιοτική έρευνα, μεταφράζεις τη ζωή. Την κάνεις κείμενο. Γράφεις για όσα βλέπεις και ακούς, όσα βιώνεις. Η εργασία σου εμπνέεται από τις ζωές που παρατηρείς και από αυτό που εσύ, ως ερευνητής, φέρνεις στο σκηνικό»²⁵⁶ ενώ σύμφωνα με την Καλλινικάκη (2010), η ποιοτική μέθοδος προσπαθεί να αποδώσει τη σημασία που έχουν τα κοινωνικά φαινόμενα για τα άτομα που τα βιώνουν²⁵⁷. Ο στόχος της μεθόδου είναι η εις βάθος κατανόηση εμπειριών, στάσεων και αντιλήψεων, καθώς και η σύνδεση των ευρημάτων με υφιστάμενες θεωρητικές προσεγγίσεις.

Η ερευνητική προσέγγιση βασίστηκε σε ημιδομημένες συνεντεύξεις με Πακιστανούς μετανάστες και παρατήρηση σε κοινόχρηστους χώρους και άτυπες

²⁵⁶ Glesne, C. (2018). *Becoming Qualitative Researchers: An Introduction*. 5η έκδ., Pearson, σ. 19.

²⁵⁷ Καλλινικάκη, Ρ. (2010). *Ποιοτική Έρευνα και Κοινωνική Εργασία. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Τόπος, σ. 58.

κοινότητες της περιοχής. Τα δεδομένα που συλλέχθηκαν δεν γενικεύονται, αλλά αφορούν αποκλειστικά την ομάδα μελέτης και επιδιώκουν να συμβάλουν στην κάλυψη ενός ερευνητικού κενού, δεδομένου ότι η βιβλιογραφία σπανίως εστιάζει σε μεταναστευτικές κοινότητες εκτός των μεγάλων αστικών κέντρων..

Ως ερευνητή, η δική μου θέση στο πεδίο έρευνας υπήρξε καθοριστική για τη συλλογή και ερμηνεία των δεδομένων. Η προσωπική μου παρουσία επηρέασε τόσο την πρόσβαση στους συμμετέχοντες όσο και τον τρόπο με τον οποίο αυτοί ανέφεραν τις εμπειρίες τους, ιδιαίτερα σε θέματα επισφάλειας και παρατυπίας στην εργασία. Η εθνογραφική προσέγγιση απαιτεί συνεχές αναστοχασμό (reflexivity), καθώς οι σχέσεις εμπιστοσύνης και η αμοιβαία κατανόηση διαμορφώνουν τις πληροφορίες που συλλέγονται. Επιπλέον, η συνειδητοποίηση της δικής μου θέσης ως «ξένου» ή «εξωτερικού» παρατηρητή στον χώρο των Ιωαννίνων με ώθησε να εξετάζω προσεκτικά τις δυναμικές εξουσίας, τις ασυμφωνίες στις αφηγήσεις και τις πολιτισμικές διαφορές, ώστε να αναδείξω τις εμπειρίες των Πακιστανών μεταναστών με σεβασμό και ακρίβεια.

4.2 Μεθοδολογία έρευνας- Ερευνητικό εργαλείο

Για την κατανόηση της εμπειρίας των Πακιστανών μεταναστών στα Ιωάννινα, υιοθετήθηκε η ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση, η οποία είναι κατάλληλη για τη διερεύνηση κοινωνικών φαινομένων από τη σκοπιά των ίδιων των υποκειμένων της έρευνας. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει στην ερμηνεία και κατανόηση του κοινωνικού κόσμου, όπως αυτός βιώνεται από τους συμμετέχοντες και όχι απλώς στην καταγραφή στάσεων ή συμπεριφορών²⁵⁸. Επίσης επιλέχθηκε η εθνογραφική προσέγγιση ως καταλληλότερη, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα ανάλυσης των νοημάτων που αποδίδουν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στις εμπειρίες τους²⁵⁹. Συγκεκριμένα η παρούσα έρευνα αντλεί εθνογραφικά στοιχεία από ημιδομημένες συνεντεύξεις με Πακιστανούς εργαζόμενους στα Ιωάννινα, εστιάζοντας στη βιωμένη εμπειρία της εργασίας, της επισφάλειας και της κοινωνικής ένταξης. Η εθνογραφική προσέγγιση επιτρέπει την κατανόηση των καθημερινών πρακτικών, των στρατηγικών

²⁵⁸ Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2011). *The Sage Handbook of Qualitative Research* (4η έκδ.). London: Sage Publications, σ. 3–6

²⁵⁹ Καλλινικάκη, Τ. (2010). *Ποιοτική Έρευνα και Ανάλυση Περιεχομένου*. Αθήνα: Τόπος, σ. 34-37.

επιβίωσης και των νοηματοδοτήσεων που αναπτύσσουν οι ίδιοι οι μετανάστες στο τοπικό κοινωνικό και εργασιακό πλαίσιο.

Οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων παραπέμπουν σε συγκεκριμένους χώρους καθημερινότητας που συγκροτούν τον πυρήνα της κοινωνικής και εργασιακής τους ζωής. Οι χώροι εργασίας —κυρίως πτηνοτροφία, αγροτικές εκμεταλλεύσεις, αποθήκες και μικρές επιχειρήσεις— περιγράφονται ως περιβάλλοντα έντονης σωματικής καταπόνησης, ασαφών ωραρίων και περιορισμένης εποπτείας. Παράλληλα, οι χώροι κατοικίας, συχνά κοινόχρηστοι και πολυπληθείς, λειτουργούν όχι μόνο ως τόποι διαμονής αλλά και ως πεδία ανταλλαγής πληροφοριών για εργασία και έγγραφα.

Στις αφηγήσεις κυριαρχούν επαναλαμβανόμενοι όροι όπως «δουλειά», «χαρτιά», «φόβος» και «υπομονή», οι οποίοι δεν λειτουργούν απλώς περιγραφικά, αλλά συγκροτούν βασικές κατηγορίες κατανόησης της καθημερινής εμπειρίας. Ιδιαίτερα η έννοια των «χαρτιών» αποκτά πολυδιάστατη σημασία, καθώς συνδέεται άμεσα με την πρόσβαση στην εργασία, την ασφάλιση, αλλά και την αίσθηση ασφάλειας στον δημόσιο χώρο.

Η εργασιακή επισφάλεια αποτυπώνεται όχι μόνο στις συνθήκες απασχόλησης, αλλά και στις καθημερινές πρακτικές των συμμετεχόντων. Η αβεβαιότητα ως προς τη διάρκεια της εργασίας και την πληρωμή διαμορφώνει στρατηγικές προσαρμογής, όπως η αποδοχή πολύωρης εργασίας, η αποφυγή διεκδίκησης δικαιωμάτων και η σιωπηρή ανοχή καταχρηστικών πρακτικών. Η επισφάλεια επεκτείνεται πέρα από τον χώρο εργασίας, επηρεάζοντας τον τρόπο μετακίνησης και τις κοινωνικές συναναστροφές.

Τα κοινωνικά δίκτυα της πακιστανικής κοινότητας λειτουργούν ως βασικός μηχανισμός πρόσβασης στην απασχόληση. Η εύρεση εργασίας πραγματοποιείται κυρίως μέσω συγγενικών ή φιλικών σχέσεων, ενώ άτυπα πρόσωπα διαμεσολαβούν μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων. Τα δίκτυα αυτά παρέχουν στήριξη, αλλά ταυτόχρονα αναπαράγουν συνθήκες εξάρτησης και περιορίζουν τις δυνατότητες επαγγελματικής κινητικότητας.

Η θρησκευτική πρακτική και οι πολιτισμικές αναφορές λειτουργούν ως μηχανισμοί συνοχής και ψυχολογικής υποστήριξης. Οι χώροι προσευχής, επίσημοι ή ανεπίσημοι, αποτελούν σημεία συνάντησης και ανταλλαγής εμπειριών, ενισχύοντας το αίσθημα κοινότητας σε ένα περιβάλλον κοινωνικής αβεβαιότητας.

Η επιλογή του τόπου και του χρόνου των συνεντεύξεων από τους ίδιους τους συμμετέχοντες συνέβαλε στη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης. Ωστόσο, η θέση του ερευνητή ως εξωτερικού παρατηρητή επηρέασε τον τρόπο διατύπωσης ορισμένων εμπειριών, ιδιαίτερα σε ζητήματα που αφορούν την παρατυπία και την εργοδοτική αυθαιρεσία.

Η ενσωμάτωση εθνογραφικών στοιχείων καθιστά δυνατή την προσέγγιση της εργασιακής ένταξης ως βιωμένης κοινωνικής διαδικασίας και όχι αποκλειστικά ως θεσμικού ή νομικού φαινομένου. Στην περίπτωση των Πακιστανών εργαζομένων στα Ιωάννινα, η εθνογραφική ματιά αναδεικνύει τις μικροπρακτικές επιβίωσης και τις καθημερινές διαπραγματεύσεις που παραμένουν αόρατες στις μακρο-στατιστικές αναλύσεις.

Ως βασικό εργαλείο συλλογής δεδομένων χρησιμοποιήθηκαν ημιδομημένες συνεντεύξεις, καθώς προσφέρουν ευελιξία και δυνατότητα εμβάθυνσης στα προσωπικά βιώματα των συμμετεχόντων. Οι ερωτήσεις διατυπώθηκαν με απλό και κατανοητό τρόπο, λαμβάνοντας υπόψη τη γλωσσική επάρκεια των συμμετεχόντων. Ο οδηγός συνέντευξης οργανώθηκε σε θεματικούς άξονες, επιτρέποντας την εστίαση σε επιμέρους ζητήματα, όπως οι λόγοι μετανάστευσης, οι συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα και οι εμπειρίες από την εργασία και την κοινωνική τους ένταξη²⁶⁰.

Στο πλαίσιο της έρευνας διεξήχθησαν επτά ημιδομημένες συνεντεύξεις με μετανάστες πακιστανικής καταγωγής. Η επιλογή του δείγματος έγινε με κριτήρια σκοπιμότητας, ώστε να εντοπιστούν άτομα που είχαν επαρκή εμπειρία εργασίας και διαμονής στην περιοχή, αλλά και διάθεση να συμμετάσχουν στη διαδικασία. Κεντρικό ρόλο στην προσέγγιση των συμμετεχόντων είχε ένας «άνθρωπος-κλειδί», ο οποίος συνέβαλε καθοριστικά τόσο στην πρόσβαση στην κοινότητα όσο και στη διερμηνεία. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν σε ουδέτερους και ασφαλείς

²⁶⁰ Κονιόρδου, Α. (2017). *Ημιδομημένες συνεντεύξεις και ανθρωπολογική έρευνα πεδίου*. Στο: Μ. Νεγρεπόντη (επιμ.), *Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Κριτική, σ. 134–145.

χώρους, με σεβασμό στη δεοντολογία, την ανωνυμία και τη συναίνεση των συμμετεχόντων. Παράλληλα, αξιοποιήθηκε η συμμετοχική παρατήρηση σε χώρους συγκέντρωσης (καφέ, πλατείες, μαγαζιά και θρησκευτικοί χώροι),

Παρά τα πλεονεκτήματα της ποιοτικής προσέγγισης, πρέπει να επισημανθούν και οι περιορισμοί της και συγκεκριμένα ότι πρόκειται για χρονοβόρα διαδικασία, με απαιτήσεις στην πρόσβαση, τη δημιουργία σχέσης εμπιστοσύνης και την αποδελτίωση και εμπεριέχει **τον** κίνδυνο υποκειμενικότητας, τόσο από την πλευρά του συμμετέχοντος όσο και του ερευνητή. Ο ερευνητής καλείται να παραμείνει όσο το δυνατόν περισσότερο ουδέτερος, προκειμένου να αποφευχθούν ερμηνευτικά σφάλματα και να διασφαλιστεί η εγκυρότητα των ευρημάτων²⁶¹. Για τον λόγο αυτό, δόθηκε έμφαση στην ευαισθησία, την εχεμύθεια και την αναστοχαστικότητα, ώστε τα ποιοτικά δεδομένα να αναδεικνύονται με τον πιο αυθεντικό και έγκυρο τρόπο

4.3 Η πληθυσμιακή ομάδα

Το δείγμα της παρούσας ποιοτικής έρευνας αποτελείται από επτά άνδρες Πακιστανούς μετανάστες, οι οποίοι διαμένουν στην ευρύτερη περιοχή των Ιωαννίνων. Οι ηλικίες τους κυμαίνονται από 22 έως 50 ετών, ενώ κοινό χαρακτηριστικό όλων αποτελεί η προέλευσή τους από την ίδια περιοχή του Πακιστάν, γνωστή για τη μεταναστευτική της παράδοση. Οι ερωτώμενοι ανήκουν στη μεσαία προς χαμηλή κοινωνική τάξη, με παρόμοιο κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο προ της μετανάστευσής τους, όπως φάνηκε από τις αφηγήσεις τους για την εργασία, την εκπαίδευση και την οικονομική αυτονομία, ενώ ένα παράδειγμα ήταν η φροντίδα μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων.

Ως προς το νομικό τους καθεστώς, οι περισσότεροι διαθέτουν άδεια διαμονής για εργασιακούς λόγους ή κάρτα αιτούντος ασύλου, αν και στη συνέντευξη δήλωσαν ότι τα κίνητρα της μετανάστευσης ήταν πρωτίστως οικονομικά. Ένας εκ των συμμετεχόντων δεν διαθέτει καθόλου νομιμοποιητικά έγγραφα.

Οι ερωτώμενοι συγκατοικούν με ομοεθνείς τους σε τέσσερα διαφορετικά νοικοκυριά, γεγονός που –πέρα από την οικονομική διευκόλυνση– προσφέρει και πλαίσιο ασφάλειας, αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής. Δεν διαπιστώθηκε παρουσία

²⁶¹ Παπαταξιάρχης, Ε. (1999). *Περί του «Άλλου»: Η εθνογραφική συνάντηση και η αναπαράσταση της διαφοράς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 15–32

γυναικών μεταναστριών από το Πακιστάν στην περιοχή, στοιχείο που επιβεβαιώνει τη μονοφυλετική και ανδροκρατούμενη σύσταση της κοινότητας στα Ιωάννινα.

Η δειγματοληψία βασίστηκε στη μέθοδο της χιονοστιβάδας, ξεκινώντας από έναν «άνθρωπο-κλειδί» με πρόσβαση στην κοινότητα, ο οποίος διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διασύνδεση με νέους συμμετέχοντες και στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης μεταξύ των μερών²⁶². Το δείγμα ήταν σκοπιμό, πληρούσε δηλαδή τα βασικά χαρακτηριστικά και τις προϋποθέσεις ερευνητικής καταλληλότητας²⁶³.

4.4 Δυσκολίες διεξαγωγής της έρευνας

Η διεξαγωγή της παρούσας έρευνας αντιμετώπισε σημαντικές προκλήσεις, κυρίως όσον αφορά την προσέγγιση των συμμετεχόντων. Παρά τη συμβολή του προσώπου-κλειδιού, πολλοί υποψήφιοι ερωτώμενοι εμφανίζονταν επιφυλακτικοί, δύσπιστοι ή φοβισμένοι, συχνά ακυρώνοντας τις προκαθορισμένες συναντήσεις. Το στοιχείο της μη εμπιστοσύνης προς τον "άλλο" –ειδικά σε συνθήκες παραμονής χωρίς πλήρη νομιμότητα– αποτέλεσε έναν βασικό φραγμό στην αρχική προσέγγιση²⁶⁴.

Προκλήσεις προέκυψαν επίσης και στο γλωσσικό επίπεδο, καθώς οι περισσότεροι συμμετέχοντες είχαν ελάχιστη γνώση της ελληνικής. Στο σημείο αυτό, η συμβολή του ανθρώπου-κλειδιού ήταν καθοριστική, καθώς λειτουργούσε και ως διερμηνέας, διευκολύνοντας την επικοινωνία και τη μετάδοση του νοήματος της συνέντευξης²⁶⁵.

4.5 Διεξαγωγή έρευνας

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στην πόλη των Ιωαννίνων από τον Ιούνιο του 2023 έως τον Απρίλιο του 2024, είτε σε καφέ είτε σε χώρους εργασίας που ανήκαν στους συμμετέχοντες. Πριν από την έναρξη της κάθε συνέντευξης, γινόταν καταγραφή βασικών κοινωνικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων (ηλικία, προέλευση, επαγγελματική εμπειρία κ.λπ.) και ακολουθούσε η κύρια συνέντευξη, βάσει των θεματικών αξόνων του ερευνητικού οδηγού.

²⁶² Atkinson, R., & Flint, J. (2001). *Accessing Hidden and Hard-to-Reach Populations: Snowball Research Strategies*. Social Research Update, Issue 33

²⁶³ Παπαδοπούλου, Δ. (2018). *Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες: Θεωρία και εφαρμογές*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 91–94.

²⁶⁴ Bogner, A., Littig, B., & Menz, W. (2009). *Interviewing Experts*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, σ. 44–46.

²⁶⁵ Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (2011). *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago: University of Chicago Press, σ. 18–21.

Η σειρά και το περιεχόμενο των ερωτήσεων ήταν εν μέρει προκαθορισμένα, αλλά υπήρχε ευελιξία στη διαχείριση της ροής. Οι παρεμβάσεις του ερευνητή περιορίζονταν στη διευκρίνιση ερωτήσεων όπου αυτό ήταν απαραίτητο. Η συνθήκη των συνεντεύξεων χαρακτηρίστηκε από ηρεμία, εμπιστοσύνη και αυθεντικότητα, με έντονη προθυμία από τους συμμετέχοντες να μοιραστούν τις εμπειρίες τους.

Η διαδικασία ολοκληρωνόταν με ευχαριστήρια δήλωση του ερευνητή και επαναβεβαίωση της χρήσης των δεδομένων αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς. Η συνέντευξη γινόταν αντιληπτή από τους συμμετέχοντες όχι ως τεχνική καταγραφής, αλλά ως δυνατότητα έκφρασης και αναγνώρισης της εμπειρίας τους²⁶⁶.

4.5 Περιορισμοί της έρευνας

Η παρούσα έρευνα παρουσιάζει ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την ερμηνεία των ευρημάτων. Πρώτον, η ποιοτική και εθνογραφική προσέγγιση βασίστηκε σε περιορισμένο αριθμό συμμετεχόντων, επομένως τα ευρήματα δεν μπορούν να γενικευθούν στο σύνολο του πακιστανικού μεταναστευτικού πληθυσμού στην Ελλάδα ή ακόμη και στα Ιωάννινα. Αντίθετα, αποτυπώνουν συγκεκριμένες προσωπικές εμπειρίες, αντιλήψεις και διαδρομές των ατόμων που συμμετείχαν στην έρευνα. Δεύτερον, η πρόσβαση στους συμμετέχοντες πραγματοποιήθηκε σε σημαντικό βαθμό μέσω άτυπων κοινωνικών και κοινοτικών δικτύων, γεγονός που ενδέχεται να περιόρισε την ποικιλομορφία του δείγματος και να άφησε εκτός άτομα με διαφορετικές εμπειρίες ή χαμηλότερο βαθμό δικτύωσης. Επιπλέον, η ευαισθησία ορισμένων θεμάτων, όπως η παράτυπη εργασία, η νομιμοποιητική κατάσταση, οι συνθήκες εργασιακής εκμετάλλευσης και οι εμπειρίες ρατσισμού, ενδέχεται να επηρέασε την προθυμία των συμμετεχόντων να μοιραστούν πλήρως τις εμπειρίες τους. Παράλληλα, η γλωσσική επικοινωνία και οι διαφορετικές πολιτισμικές αναφορές ενδέχεται να δημιούργησαν ορισμένες δυσκολίες στην πλήρη κατανόηση και ερμηνεία των αφηγήσεων. Επιπλέον, η έρευνα αποτυπώνει μια συγκεκριμένη χρονική και κοινωνική συγκυρία και, επομένως, οι συνθήκες που καταγράφηκαν ενδέχεται να μεταβληθούν στο μέλλον, ιδιαίτερα υπό την επίδραση των αλλαγών στη μεταναστευτική πολιτική, στην αγορά εργασίας και στις τοπικές συνθήκες.

²⁶⁶ Denzin, N. K. (2001). *Interpretive Interactionism* (2η έκδ.). London: Sage Publications, σ. 27–30

Τέλος Ιδιαίτερη σημασία έχει, επίσης, ο γλωσσικός παράγοντας. Ο ερευνητής δεν γνώριζε τη γλώσσα των συμμετεχόντων και, κατά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, χρησιμοποιήθηκε διερμηνεία. Η απουσία άμεσης επικοινωνίας στην ίδια γλώσσα ενδέχεται να επηρέασε τη διαδικασία της συνέντευξης, καθώς ορισμένες αποχρώσεις του λόγου, συναισθηματικές εκφράσεις, πολιτισμικές αναφορές ή νοηματικές λεπτομέρειες ενδέχεται να μην αποδόθηκαν απόλυτα κατά τη μετάφραση. Συνεπώς, είναι πιθανό ότι εάν η ερευνήτρια γνώριζε τη γλώσσα των συμμετεχόντων και οι συνεντεύξεις πραγματοποιούνταν χωρίς τη διαμεσολάβηση διερμηνέα, ορισμένες απαντήσεις θα ήταν περισσότερο αναλυτικές ή θα αναδεικνύονταν διαφορετικές πτυχές των προσωπικών τους εμπειριών. Παράλληλα, η παρουσία τρίτου προσώπου κατά τη συνέντευξη ενδέχεται να επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες διατύπωσαν ορισμένες ευαίσθητες πληροφορίες, ιδιαίτερα σχετικά με την εργασία, τη νομιμοποιητική τους κατάσταση, τις διακρίσεις και τις σχέσεις τους με εργοδότες ή κρατικούς φορείς. Παρά τους περιορισμούς αυτούς, η έρευνα παρέχει μια σημαντική εθνογραφική προσέγγιση της καθημερινότητας των Πακιστανών εργαζομένων στα Ιωάννινα και επιτρέπει την ανάδειξη εμπειριών και νοημάτων που δύσκολα θα μπορούσαν να αποτυπωθούν αποκλειστικά μέσω ποσοτικών μεθόδων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ-ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων που προέκυψαν από τις ημιδομημένες συνεντεύξεις. Πριν την παρουσίαση των κύριων θεματικών, παρατίθενται το προφίλ των συμμετεχόντων, ώστε να διευκολυνθεί η κατανόηση του πλαισίου της έρευνας. Ακολούθως, τα δεδομένα οργάνωθηκαν με βάση θεματικές ενότητες που αναδεικνύουν βασικές όψεις του υπό μελέτη φαινομένου, συνδέοντας τα ευρήματα με το ερευνητικό ερώτημα και το θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης.

Η θεματική ανάλυση του υλικού επέτρεψε την κωδικοποίηση των δεδομένων και την εννοιολογική οργάνωσή τους. Οι κύριες θεματικές ενότητες που αναδύθηκαν είναι:

1. Το προφίλ των συμμετεχόντων

2. Οι λόγοι μετανάστευσης και η εμπειρία του ταξιδιού
3. Οι συνθήκες διαβίωσης στα Ιωάννινα
4. Η επαγγελματική κατάσταση και οι συνθήκες εργασίας
5. Η κοινωνική ένταξη
6. Η οικογένεια και τα μελλοντικά σχέδια

Η ανάλυση βασίστηκε στις αρχές της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου, η οποία επιτρέπει την ερμηνεία των αφηγήσεων με τρόπο συστηματικό και ευέλικτο²⁶⁷. Η επιλογή αυτής της μεθόδου κρίθηκε κατάλληλη για την ερμηνεία φαινομένων, εμπειριών και στάσεων, καθώς ανταποκρίνεται στον χαρακτήρα της ποιοτικής έρευνας²⁶⁸. Οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων παρουσιάζονται διατηρώντας την ανωνυμία τους, με χρήση κεφαλαίων γραμμάτων και με βάση τη σειρά των συνεντεύξεων²⁶⁹.

5.1 Το προφίλ των ερωτώμενων

Για να είναι πιο ολοκληρωμένη η μελέτη της παρούσας εργασίας αρχικά δεν θα μπορούσε να παραληφθεί η γνώση του προφίλ του υποκειμένου ή των υποκειμένων. Στην περίπτωση μας ως προφίλ νοούνται όλα αυτά που συνθέτουν μια βάση πληροφοριών και κάνουν κατανοητή την πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική θέση του υποκειμένου πριν το ταξίδι. Οι πληροφορίες αυτές θα μπορούσε να είναι κάποια δημογραφικά στοιχεία του υποκειμένου, ο σκοπός και ο λόγος που έφυγε από τη χώρα του, τι επαγγέλλονταν στην χώρα του, η οικογενειακή και εκπαιδευτική του κατάσταση και το νομικό του καθεστώς.

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα είναι επτά άνδρες πακιστανικής καταγωγής, ηλικίας από 22 έως 50 ετών, οι οποίοι ζουν και εργάζονται στα Ιωάννινα. Τρεις εξ αυτών (Σ.5, Σ.6, Σ.7) ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 22-30 και τέσσερις εξ αυτών (Σ.1, Σ.2, Σ.3, Σ.4) στην ηλικιακή ομάδα των 30-50.

Οι ερωτώμενοι της έρευνας προέρχονται από διαφορετικά χωριά, τα οποία υπάγονται σε δύο ευρύτερες γεωγραφικές ενότητες που, σύμφωνα με τα ελληνικά διοικητικά πρότυπα, μπορούν να αναγνωριστούν ως αντίστοιχες με «νομούς». Τρεις

²⁶⁷ Τσιώλης, Γ. (2017). *Ποιοτικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 125-128

²⁶⁸ Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική, σελ. 155-156.

²⁶⁹ υδάκη, Α. (2001). «Κοινωνική θεωρία και ποιοτική έρευνα». Στο Δ. Βέργος (επιμ.), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας* (σελ. 91-98). Αθήνα: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός.

από αυτούς κατάγονται από χωριά της περιοχής Σιαλκότ (Sialkot), ενώ οι υπόλοιποι τέσσερις από τη Γκουτζράνβαλα (Gujranwala). Οι περιοχές από τις οποίες κατάγονται πρόκειται για αγροτικές περιοχές κοντά σε αστικά κέντρα.

Και οι δύο αυτές περιοχές ανήκουν στην επαρχία Παντζάμπ (Punjab), μία από τις τέσσερις ομοσπονδιακές επαρχίες του Πακιστάν. Η εθνογλωσσική τους ταυτότητα προσδιορίζεται από την παντζαμπική γλώσσα, την οποία μιλούν όλοι οι συμμετέχοντες. Τέσσερις από αυτούς δηλώνουν επιπλέον γνώση της ουρντού, ενώ τρεις ανέφεραν βασική κατανόηση της ελληνικής γλώσσας και ένας εξ αυτών ανέφερε άριστη χρήση της. Πριν τη μετανάστευση, όλοι διέμεναν με τις οικογένειές τους στο Πακιστάν, ακολουθώντας το πρότυπο της εκτεταμένης οικογένειας. Το μοντέλο αυτό, που συνήθως περιλαμβάνει έως και τρεις γενιές –παππούδες, ενήλικα τέκνα με τις συζύγους και τα εγγόνια τους, καθώς και άγαμα αδέλφια– αποτελεί βασικό μηχανισμό κοινωνικής και οικονομικής στήριξης, ιδιαίτερα σε συνθήκες περιορισμένων πόρων και χαμηλού κοινωνικοοικονομικού επιπέδου.

Η κοινωνικοοικονομική θέση των ερωτώμενων συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα κινείται στα μεσαία προς χαμηλά κοινωνικά στρώματα, αλλά μπορεί κάποιος να κάνει μια αντιστοίχιση με τα ελληνικά δεδομένα, όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις τους σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και απασχόλησης πριν τη μετανάστευση. Η πλειοψηφία είχε εμπλακεί ήδη από νεαρή ηλικία στην αγορά εργασίας, κυρίως στον πρωτογενή τομέα ή στη χαμηλόμισθη βιομηχανική εργασία, γεγονός που καταδεικνύει όχι μόνο το περιορισμένο οικονομικό τους κεφάλαιο, αλλά και τη λειτουργία της «παιδικής εργασίας» ως αναγκαιότητα για την οικονομική επιβίωση των νοικοκυριών.

Ενδεικτικά, αρκετοί από τους συμμετέχοντες εργάζονταν στις αγροτικές εκτάσεις των οικογενειών τους, συνεισφέροντας στην καλλιέργεια της γης ως βασική πηγή εισοδήματος. Ο συμμετέχων που αποτέλεσε τον άνθρωπο-κλειδί της έρευνας Σ1 βοηθούσε συστηματικά την οικογένειά του σε γεωργικές εργασίες και είχε φοιτήσει για εννέα έτη στο σχολείο. Ο δεύτερος συμμετέχων Σ2 εργάστηκε σε εργοστάσιο παραγωγής πετσετών στο Καράτσι, όπου και είχε σταλεί από την οικογένειά του για να εργαστεί, διακόπτοντας τη φοίτησή του έπειτα από οκτώ χρόνια τυπικής εκπαίδευσης.

Ο τρίτος συμμετέχων Σ3 δήλωσε ότι εργαζόταν περιστασιακά, αναλαμβάνοντας όποια εργασία μπορούσε να βρει, ενώ είχε ολοκληρώσει δώδεκα έτη εκπαίδευσης. Ο τέταρτος συμμετέχων, Σ4, ασχολούνταν επίσης με αγροτικές εργασίες στην οικογενειακή εκμετάλλευση, ενώ ο πέμπτος Σ5 εργαζόταν σε εργοστάσιο κατασκευής για σόλες υποδημάτων, έχοντας φοιτήσει μόλις δύο έτη, εξαιτίας της έλλειψης σχολικής μονάδας στο χωριό του και της αδυναμίας καθημερινής μετακίνησης σε γειτονική περιοχή. Ο έκτος συμμετέχων Σ6 απασχολήθηκε και εκείνος σε εργοστάσιο υποδηματοποιίας, έχοντας ολοκληρώσει οκτώ έτη εκπαίδευσης. Ο τελευταίος συμμετέχων Σ7 της έρευνας δεν είχε εμπλακεί σε καμία μορφή εργασίας πριν τη μετανάστευση.

Τα κίνητρα που οδήγησαν τους ερωτώμενους στη μετανάστευση ήταν, κατά κύριο λόγο, οικονομικά. Όπως συγκεκριμένα ανέφερε και ο Σ2 : *«Δεν ήταν ότι πεινούσαμε, αλλά δεν υπήρχε δουλειά. Κάποιος έπρεπε να φύγει για να βοηθήσει την οικογένεια»*.

Η αναζήτηση βιοποριστικών ευκαιριών αποτέλεσε το βασικό πλαίσιο, ωστόσο καταγράφηκαν και άλλες, εξίσου καθοριστικές αιτίες. Σε δύο περιπτώσεις αναφέρθηκαν κτηματικές διαφορές εντός της ευρύτερης οικογένειας, οι οποίες εξελίχθηκαν σε εχθρικές σχέσεις ή ακόμη και βεντέτες, ενώ σε μία περίπτωση, η μετανάστευση συνδέθηκε με λόγους τιμής – στοιχείο που υπογραμμίζει τον ρόλο των πολιτισμικών κωδίκων τιμής και ντροπής (honour and shame) στις πακιστανικές αγροτικές κοινωνίες. Παράλληλα, οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες στο Πακιστάν –η γενικευμένη ανασφάλεια, η αστάθεια στο τοπικό και εθνικό επίπεδο και η διαρκής αίσθηση απειλής– συνέβαλαν επίσης στην απόφαση για αναχώρηση.

Τέλος, ένα καθοριστικό στοιχείο στη διαμόρφωση της μεταναστευτικής διαδρομής ήταν η ύπαρξη προϋπαρχόντων φιλικών και συγγενικών δικτύων στην Ελλάδα. Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι ερωτώμενοι είχαν ήδη συγγενείς –συνήθως θείους ή αδέρφια– οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί προηγουμένως στη χώρα. Τα δίκτυα αυτά όχι μόνο παρείχαν τις απαραίτητες πληροφορίες και υλική βοήθεια, αλλά συχνά διαδραμάτιζαν και πρωταγωνιστικό ρόλο στην απόφαση για επιλογή της Ελλάδας ως χώρα προορισμού, ενισχύοντας το αίσθημα ασφάλειας και τη δυνατότητα ένταξης.

Πιο συγκεκριμένα:

Ο άνθρωπος-κλειδί (Σ1) είχε τον αδερφό του στην Ελλάδα, που διέμενε στην Αθήνα και τον προέτρεψε ο πατέρας του για το ταξίδι. Συνολικά έχει στην Ελλάδα 15 χρόνια και βρίσκεται στη χώρα από το 2009.

Ο ερωτώμενος Σ2, βρίσκεται στην Ελλάδα 10 χρόνια από το 2014 και τον προσκάλεσε ο θείος του που είχε μεταναστεύσει στην Ελλάδα απ'το 2010

Ο ερωτώμενος Σ3 έχει στην Ελλάδα 18 χρόνια από το 2006, όταν ήρθε μαζί με κάποιους συγγενείς του από το Πακιστάν, ο ερωτώμενος Σ4 μένει στην Ελλάδα 13 χρόνια από το 2011. Ο ερωτώμενος Σ5 και Σ6 έχουν στην Ελλάδα 3 χρόνια και ήρθαν για εργασία από το Πακιστάν και ο ερωτώμενος Σ7 έχει σχεδόν πέντε χρόνια και είναι ο τρίτος αδελφός του ανθρώπου-κλειδί.

Παρόλο που υπάρχει ένα δίκτυο, που βοηθάει όσους φεύγουν από το Πακιστάν, φαίνεται ταυτόχρονα ότι επικρατούσε άγνοια αναφορικά με το τι επρόκειτο να ακολουθήσει. Γνώριζαν ότι πρόκειται για μια νομικά αντικανονική είσοδο σε χώρα, αλλά από την άλλη δεν γνώριζαν πληροφορίες για τη διαδρομή, τις κακουχίες που θα ακολουθούσαν, τα πιθανόν «απρόοπτα» που μπορούσαν να συμβούν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, καθώς και την συμπεριφορά που θα τύχαιναν από τις αρχές των κρατών που θα περνούσαν, όπως επίσης δεν υπήρχε και καμία ενημέρωση από τους συγγενείς που είχαν ήδη μεταναστεύσει. Αυτό κυρίως συμβαίνει, εξαιτίας του επισφαλούς καθεστώτος, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια παραμονής τους, το οποίο εντείνει το αίσθημα ανασφάλειας και περιορίζει τη διάθεση για ανοιχτή επικοινωνία σχετικά με τις πραγματικές συνθήκες ζωής και εργασίας. Αφετέρου, στο πλαίσιο των οικογενειακών και πολιτισμικών προσδοκιών, παρατηρείται συχνά η αποσιώπηση των δυσκολιών της μετανάστευσης, καθώς η παραδοχή αποτυχίας ή έντονης επισφάλειας μπορεί να εκληφθεί ως προσωπική ή συλλογική αποτυχία. Όπως ανέφερε και ο Σ7: *«Μείναμε δέκα μέρες στο βουνό, δεν είχαμε νερό. Πληρώσαμε αλλά ο διακινητής εξαφανίστηκε»*

Η εμπειρία του ταξιδιού προς την Ευρώπη αποτελεί κομβικό σημείο στη βιογραφία των μεταναστών, όχι μόνο ως φυσική μετακίνηση στον χώρο, αλλά και ως μετάβαση μεταξύ κόσμων, με έντονα συναισθηματικά και συμβολικά φορτία. Παρότι κάθε συμμετέχων αφηγήθηκε τη διαδρομή του με προσωπικούς όρους και αναφορές, ένα κοινό στοιχείο που αναδύθηκε από τις αφηγήσεις ήταν η δυσκολία στη ρηματική επεξεργασία αυτής της εμπειρίας. Η διαδρομή μέχρι την Τουρκία παρουσιάζει ομοιογένεια: όλοι οι ερωτώμενοι διήνυσαν τη διαδρομή Πακιστάν – Ιράν – Τουρκία. Παρότι δεν ακολούθησαν ακριβώς τα ίδια γεωγραφικά μονοπάτια –καθώς

εντάχθηκαν σε διαφορετικά δίκτυα διακίνησης— το βασικό σχήμα παρέμεινε σταθερό. Η είσοδος στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε είτε μέσω της χερσαίας οδού από τον ποταμό Έβρο (τον οποίο όλοι αποκαλούσαν απλώς «ποτάμι»), είτε μέσω θαλάσσιου περάσματος προς κάποιο νησί του ανατολικού Αιγαίου. Αξίζει να σημειωθεί πως σε δύο περιπτώσεις η είσοδος στη χώρα πραγματοποιήθηκε με νόμιμη διαδικασία, μέσω μετάκλησης για παροχή εξαρτημένης εργασίας. Στις περιπτώσεις αυτές, οι ερωτώμενοι ταξίδεψαν αεροπορικά και με έγκυρα έγγραφα. Συνολικά, από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων αναδείχθηκαν δύο βασικές οδοί εισόδου στην Ελλάδα: η παράτυπη διέλευση μέσω χερσαίων ή θαλάσσιων περασμάτων και η νόμιμη είσοδος μέσω διαδικασιών μετάκλησης για εξαρτημένη εργασία.

Παρά τις επιφανειακές ομοιότητες, η εμπειρία του ταξιδιού διαφοροποιείται έντονα ως προς τις πρακτικές παραμέτρους: το συνολικό κόστος, η διάρκεια, οι στάσεις κατά τη διαδρομή, αλλά και ο τρόπος αποπληρωμής του διακινητή διέφεραν σημαντικά μεταξύ των συμμετεχόντων. Ορισμένοι παρέδωσαν το συνολικό ποσό προκαταβολικά, ενώ άλλοι το κατέβαλαν τμηματικά ή μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παρατήρηση ότι η διάρκεια του ταξιδιού δεν σχετίζεται ευθέως με το ύψος του χρηματικού ποσού που καταβλήθηκε. Αντίθετα, η χρονική διάρκεια φαίνεται να εξαρτάται από εξωτερικούς παράγοντες, όπως η διαθεσιμότητα των διακινητών, οι συνθήκες στις χώρες διέλευσης και οι έλεγχοι στα σύνορα. Οι αφηγήσεις επίσης μαρτυρούν ότι το κόστος της διακίνησης αυξήθηκε μετά το 2010, γεγονός που σχετίζεται, σύμφωνα με τις αφηγήσεις, με την επιδείνωση της οικονομίας στην Ελλάδα. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι όροι των συμφωνιών με τους διακινητές παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία. Το πότε και πώς καταβάλλεται το συνολικό ποσό, εάν γίνεται χρήση ενδιάμεσων προσώπων (συγγενών ή γνωστών), καθώς και το αν υπάρχουν εγγυήσεις ή όχι, αναδεικνύουν τη ρευστότητα και την επισφάλεια που χαρακτηρίζει τις ανεπίσημες μορφές μετακίνησης. Οι διαφορετικοί όροι συναλλαγής αντανακλούν και το διαφοροποιημένο κεφάλαιο (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτισμικό) που διαθέτει κάθε υποκείμενο. καθώς η άνιση πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους, δίκτυα κοινωνικών σχέσεων και γνώση θεσμικών και γλωσσικών κωδίκων επηρεάζει άμεσα τη δυνατότητα διαπραγμάτευσης και επιλογών κατά τη μεταναστευτική διαδρομή. Το διαφοροποιημένο αυτό κεφάλαιο αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της επισφαλούς νομικής κατάστασης και της σκλήρυνσης των συννοριακών πολιτικών

στην Ευρώπη, οι οποίες εντείνουν τις ανισότητες και καθιστούν τη μετανάστευση μια διαδικασία άνιση πρόσβασης σε ευκαιρίες και δικαιώματα.

Ο άνθρωπος-κλειδί (Σ1) που έφτασε στην Ελλάδα το 2009, ταξίδεψε περίπου τρεις μήνες και έδωσε 6.500,00 ευρώ. Ο ερωτώμενος Σ2, το 2010 έδωσε 7.000 ευρώ και ταξίδεψε δύομιση μήνες. Ο ερωτώμενος Σ3 το 2006 έδωσε 2.160 ευρώ και ταξίδεψε 32 ημέρες και ο ερωτώμενος Σ7, το 2019, έδωσε 3.000 ευρώ και ταξίδεψε 48 ημέρες.

Επίσης, για τους περισσότερους συμμετέχοντες, η εκπαίδευση υπήρξε περιορισμένη τόσο ως προς τη χρονική της διάρκεια όσο και ως προς την ποιότητά της, συχνά εξαιτίας εξωτερικών δομικών παραγόντων, όπως η απουσία σχολείων ή η ανάγκη συνεισφοράς στο οικογενειακό εισόδημα. Το εκπαιδευτικό και επαγγελματικό τους υπόβαθρο φανερώνει ένα προφίλ μεταναστών που συνδέεται στενά με τον καταναγκασμό της επιβίωσης και τις περιορισμένες δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας στο πλαίσιο της πατρίδας τους

Για την πληρέστερη αποτύπωση του προφίλ των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα, κρίθηκε απαραίτητη η καταγραφή του νομικού καθεστώτος παραμονής τους στην Ελλάδα. Το καθεστώς αυτό αναδείχθηκε, κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, ως ένας από τους πλέον καθοριστικούς παράγοντες για την κοινωνική ένταξη και την ευρύτερη συμμετοχή στο δημόσιο χώρο.

Όπως προαναφέραμε η πρόσβαση σε δικαιώματα, υπηρεσίες και ευκαιρίες απασχόλησης φαίνεται να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ύπαρξη ή μη νόμιμων εγγράφων παραμονής, ενώ παράλληλα επηρεάζει καθοριστικά τις στρατηγικές ζωής των ίδιων των μεταναστών, τόσο ως προς τη μονιμοποίηση της διαμονής τους, όσο και ως προς ενδεχόμενες προοπτικές επιστροφής ή περαιτέρω μετανάστευσης.

Στην περίπτωση των συμμετεχόντων, παρατηρείται μια σχετική ποικιλομορφία ως προς το νομικό τους καθεστώς. Ο συμμετέχων που λειτούργησε ως άνθρωπος-κλειδί στην έρευνα, καθώς και οι Σ2 και Σ4 συμμετέχοντες, διαμένουν νομίμως στην Ελλάδα έχοντας λάβει άδεια παραμονής για ανθρωπιστικούς λόγους. Ο Σ3 συμμετέχων κατέχει άδεια παραμονής που σχετίζεται με απασχόληση, γεγονός που του επιτρέπει την πρόσβαση στη νόμιμη εργασία και την κοινωνική ασφάλιση. Οι Σ5 και Σ6 συμμετέχοντες εισήλθαν στην Ελλάδα μέσω της διαδικασίας μετάκλησης για

εξαρτημένη εργασία, γεγονός που υποδηλώνει μια πιο πρόσφατη και θεσμικά ρυθμισμένη μορφή μετανάστευσης. Αντιθέτως, ο Σ7 συμμετέχων βρίσκεται σε καθεστώς παράτυπης διαμονής, καθώς δεν κατέχει πλέον έγκυρα έγγραφα παραμονής.

Η ετερογένεια ως προς το νομικό καθεστώς αναδεικνύει τα πολλαπλά επίπεδα αορατότητας και ευαλωτότητας που ενδέχεται να βιώνουν οι μετανάστες, ανάλογα με το νομικό τους πλαίσιο. Η ύπαρξη νόμιμου καθεστώτος, όπως προκύπτει από την έρευνα, δεν περιορίζεται στη θεσμική σχέση των μεταναστών με το κράτος, αλλά επηρεάζει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν την καθημερινότητά τους στη χώρα υποδοχής. Η νομιμότητα συνδέεται με το αίσθημα ασφάλειας, τη δυνατότητα κοινωνικής αποδοχής και τη συγκρότηση μιας αίσθησης σταθερότητας και συμμετοχής στην κοινωνική ζωή.

5.2 Συνθήκες διαμονής και καθημερινότητα

Η στέγαση αποτελεί έναν από τους βασικούς άξονες κοινωνικής επιβίωσης και ένταξης για τους Πακιστανούς μετανάστες στα Ιωάννινα. Όπως προκύπτει από τις απαντήσεις των ερωτώμενων, η κοινή στέγαση – με περισσότερα από δύο ή και τρία άτομα ανά νοικοκυριό – είναι ο κανόνας. Σε πολλές περιπτώσεις, οι συμμετέχοντες αναφέρουν ότι συγκατοικούν είτε με συγγενείς είτε με φίλους ή και με άτομα που γνωρίστηκαν στην Ελλάδα μέσω κοινοτήτων. Η επιλογή αυτή ερμηνεύεται κατά βάση με όρους οικονομικής επιβίωσης: *«Αν μένεις μόνος, δεν μπορείς να πληρώσεις το ενοίκιο και τα έξοδα. Όλοι μαζί βοηθιόμαστε»* (Σ-6).

Πέρα από την οικονομική διάσταση, η συλλογική διαβίωση φαίνεται να διαδραματίζει και έναν ευρύτερο κοινωνικο-πολιτισμικό ρόλο. Μέσα από τις αφηγήσεις αναδύεται η έννοια ενός άτυπου "οικιακού δικτύου αλληλεγγύης", όπου τα μέλη του νοικοκυριού μοιράζονται ευθύνες, υποχρεώσεις, αλλά και εμπειρίες. Οι ρόλοι εντός του σπιτιού είναι σαφώς καθορισμένοι – όπως δήλωσε ένας εκ των συμμετεχόντων: *«Υπάρχει αρχηγός στο σπίτι που λέει τι πρέπει να γίνει και ποιος το κάνει. Όλοι βοηθάμε στο μαγείρεμα, στο καθάρισμα»* (Σ-2). Όπως προκύπτει από την απάντηση, ο «αρχηγός» ταυτίζεται με τον μεγαλύτερο άνδρα του νοικοκυριού, ο οποίος αναλαμβάνει τον συντονισμό και τη λήψη των βασικών αποφάσεων, χωρίς αυτό να αναιρεί τη συλλογική συμμετοχή όλων των μελών στις καθημερινές οικιακές

εργασίες. Η πρακτική αυτή καταδεικνύει ότι, παρότι διατηρείται μια ανδρική και ηλικιακή ιεράρχηση, η λειτουργία του νοικοκυριού στηρίζεται στην κοινή συνεισφορά, ιδιαίτερα στο μεταναστευτικό πλαίσιο. Το φαγητό αποτελεί επίσης κοινή δραστηριότητα, με αυστηρή τήρηση των διατροφικών θρησκευτικών κανόνων, και μια βαθιά σύνδεση με την πολιτισμική ταυτότητα.

Τα περισσότερα σπίτια, σύμφωνα με τις περιγραφές των συμμετεχόντων, βρίσκονται στο κέντρο της πόλης, είναι παλαιά, αλλά πλήρως εξοπλισμένα με ηλεκτρικές συσκευές, σύνδεση στο διαδίκτυο και άλλες τεχνολογικές ανέσεις, αποκτημένες από τους ίδιους τους ενοίκους, που πάντα είναι συμπατριώτες που εργάζονται στους ίδιους χώρους. Οι συνθήκες στέγασης που περιγράφηκαν από τους συμμετέχοντες κυμαίνονταν από σχετικά οργανωμένες και λειτουργικές κατοικίες έως περιορισμένους και πολυπρόσωπους χώρους, όπου η συγκατοίκηση αποτελούσε συχνά αναγκαία στρατηγική οικονομικής επιβίωσης και αμοιβαίας υποστήριξης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, παρότι οι συνεντεύξεις δεν έλαβαν χώρα εντός των οικιών, η περιγραφή του χώρου από τους ίδιους, γίνεται με λεπτομέρειες που υποδηλώνουν μια αίσθηση ιδιοποίησης και προσαρμογής στο νέο περιβάλλον και φροντίδας του χώρου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι κατοικίες λειτουργούν ως πλαίσια κοινωνικής ένταξης, αλληλεξάρτησης και υποστήριξης μεταξύ των μεταναστών στο νέο περιβάλλον. Παράλληλα, παρατηρήθηκε μια διακριτική επιφυλακτικότητα ως προς την πρόσβαση τρίτων στον ιδιωτικό χώρο της κατοικίας. Κανένας από τους συμμετέχοντες δεν πρότεινε τη διεξαγωγή της συνέντευξης εντός του σπιτιού του, γεγονός που ενδεχομένως συνδέεται με την ανάγκη διαφύλαξης της ιδιωτικότητας και του προσωπικού χώρου. Ωστόσο, αρκετοί επέλεξαν να δείξουν φωτογραφίες από το εσωτερικό των κατοικιών τους, παρουσιάζοντας με εμφανή διάθεση οικειότητας και υπερηφάνειας τον χώρο όπου ζουν. Η πρακτική αυτή αναδεικνύει ότι, παρότι το σπίτι παραμένει ένας προστατευμένος και σχετικά «κλειστός» χώρος για τους ίδιους, ταυτόχρονα αποτελεί σημαντικό σημείο αναφοράς της καθημερινότητας, της σταθερότητας και της προσωπικής τους εγκατάστασης στη νέα κοινωνική πραγματικότητα.

Η διατροφή, όπως καταγράφηκε μέσα από τις συνεντεύξεις, αποτελεί έναν ακόμη δείκτη πολιτισμικής συνέχειας. Η προετοιμασία φαγητού γίνεται από συγκεκριμένα άτομα και το γεύμα είναι μια συλλογική δραστηριότητα. Οι μετανάστες

καταναλώνουν όσπρια, λαχανικά, κοτόπουλο, μοσχάρι, αρνί και κατσίκι, ενώ αποφεύγουν εντελώς το χοιρινό ή άλλα τρόφιμα που απαγορεύονται από το Ισλάμ. Οι ελληνικές συνταγές απουσιάζουν πλήρως από το διαιτολόγιό τους, κάτι που υποδηλώνει όχι μόνο άγνοια αλλά και την πολιτισμική απόσταση.

Η κατανάλωση τροφίμων γίνεται επίσης με προϊόντα που αγοράζονται από συγκεκριμένα καταστήματα στα Ιωάννινα, γεγονός που δημιουργεί ένα «δίκτυο κατανάλωσης» προσανατολισμένο στην πακιστανική κοινότητα και κυρίως από καταστήματα που είτε έχουν άτομα της εθνικότητάς τους είτε δουλεύουν άτομα από το Πακιστάν.

Η γλωσσική επάρκεια αποτελεί κρίσιμο παράγοντα κοινωνικής και εργασιακής ένταξης. Οι συμμετέχοντες της έρευνας αναγνώρισαν ότι η μη γνώση της ελληνικής γλώσσας περιορίζει τη δυνατότητα επικοινωνίας ακόμη και για τις πιο βασικές ανάγκες. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση ενός εκ των συμμετεχόντων: *«Δεν καταλαβαίνω όταν πάω στο ΚΕΠ ή στο νοσοκομείο. Φοβάμαι να μιλήσω»* (Σ-7). Οι περισσότεροι αφίχθησαν στην Ελλάδα χωρίς καμία προηγούμενη γνώση της γλώσσας και δεν έχουν ενταχθεί σε κάποιο οργανωμένο πρόγραμμα εκμάθησης, λόγω έλλειψης χρόνου ή πληροφόρησης.

Όσον αφορά την πρόσβαση στην εκπαίδευση, μόνο τρεις από τους συμμετέχοντες είχαν εγγραφεί έστω και για σύντομο διάστημα σε σχολική μονάδα στην Ελλάδα, από την οποία όμως αποχώρησαν νιώθοντας απόρριψη και κοινωνική απομόνωση. Το αίσθημα της μειονεξίας, η απουσία προσαρμοστικών δομών και η έλλειψη ευαισθητοποίησης των συμμαθητών και των οικογενειών τους φαίνεται πως ενίσχυσαν την απομάκρυνσή τους από το εκπαιδευτικό σύστημα.

Η θρησκευτική ζωή κατέχει κεντρική θέση στην καθημερινότητα των Πακιστανών μεταναστών που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα. Η συντριπτική πλειονότητα αυτοπροσδιορίζεται ως μουσουλμάνοι και προσπαθεί να τηρεί, όσο το επιτρέπουν οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, τις βασικές θρησκευτικές υποχρεώσεις. Όπως αναφέρθηκε από αρκετούς συμμετέχοντες, η προσευχή (σαλάτ) αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ημέρας, αν και η τήρησή της σε συγκεκριμένες ώρες εξαρτάται συχνά από τις ώρες εργασίας: *«Προσεύχομαι κάθε μέρα, αλλά κάποιες φορές, στη δουλειά δεν μπορώ»* (Σ-3).

Η έλλειψη νόμιμου τζαμιού στα Ιωάννινα έχει οδηγήσει στη δημιουργία άτυπων χώρων προσευχής εντός των σπιτιών. Οι χώροι αυτοί διαμορφώνονται με σεβασμό και καθαριότητα και συχνά αποτελούν σημείο συνάντησης και πνευματικής επικοινωνίας μεταξύ συγκατοίκων ή ομόθρησκων. *«Προσευχόμαστε στο σπίτι, έχουμε έναν χώρο καθαρό, στρώνουμε το χαλί και προσευχόμαστε μαζί»* (Σ-5). Πέρα τούτου στην περιοχή των Ιωαννίνων, λίγο έξω από την πόλη, υπάρχει ένα «άτυπο» τζαμί, το οποίο ανέφεραν όλοι οι συνεντευξιαζόμενοι ότι γνωρίζουν και έχουν επισκεφθεί. Σημαντική θέση έχουν για όλους τους συνεντευξιαζόμενους οι θρησκευτικές γιορτές, όπως το Eid, καθώς αποτελούν ευκαιρία για ενίσχυση των κοινοτικών δεσμών. Το Eid γιορτάζεται με προσευχές, κοινά γεύματα και ανταλλαγή δώρων, ενώ οι εορταστικές δραστηριότητες συχνά λαμβάνουν χώρα στα σπίτια ή στο άτυπο τζαμι. Μέσα από αυτές τις πρακτικές, διατηρούν και ανανεώνουν την πολιτισμική τους ταυτότητα, ενισχύουν τα δίκτυα υποστήριξης και δημιουργούν μια αίσθηση ανήκειν, η οποία αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πλαίσιο της μεταναστευτικής εμπειρίας και της απομάκρυνσης από τον τόπο καταγωγής

Η νηστεία κατά τη διάρκεια του Ραμαζανιού τηρείται όσο το δυνατόν πιο αυστηρά. Όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις, αποτελεί μια περίοδο πνευματικής ενδυνάμωσης αλλά και σύνδεσης με την κοινότητα. Παρά τις εργασιακές δυσκολίες, οι συμμετέχοντες προσπαθούν να διατηρήσουν τη νηστεία, προσαρμόζοντας τις ώρες φαγητού και ύπνου. Ορισμένοι μάλιστα δήλωσαν ότι η τήρηση του Ραμαζανιού στην Ελλάδα είναι πιο δύσκολη, αλλά γι' αυτό και πιο σημαντική: *«Εδώ είναι πιο δύσκολα, αλλά δεν θέλουμε να ξεχάσουμε τον Θεό»* (Σ-7).

Το άτυπο τζαμί βρίσκεται σε περιοχή έξω από τον αστικό ιστό των Ιωαννίνων και εξωτερικά δεν διακρίνεται εύκολα ως χώρος λατρείας. Κατά την επίσκεψη στον χώρο, η ατμόσφαιρα χαρακτηριζόταν από ηρεμία και έντονη αίσθηση συλλογικότητας. Στο εσωτερικό, χαλιά στρωμένα στο πάτωμα, παπούτσια τοποθετημένα προσεκτικά στην είσοδο και η διακριτική παρουσία ανθρώπων που συνομιλούσαν χαμηλόφωνα πριν από την προσευχή συγκροτούσαν μια εικόνα οικειότητας και σεβασμού. Παρότι πρόκειται για έναν άτυπο χώρο λατρείας, λειτουργεί ως σημαντικό σημείο θρησκευτικής έκφρασης, κοινωνικής συνάντησης και διατήρησης των κοινοτικών δεσμών των Πακιστανών μεταναστών της περιοχής.

Η θρησκευτική ταυτότητα λειτουργεί επίσης ως μέσο διατήρησης της πολιτισμικής συνέχειας και συλλογικής ταυτότητας, ενδυναμώνοντας τη συνοχή της κοινότητας. Η θρησκεία δεν είναι απλώς μια πνευματική υπόθεση, αλλά συνδέεται άμεσα με την καθημερινή ηθική, τις διατροφικές συνήθειες, την ένδυση και τις κοινωνικές σχέσεις. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τις αυστηρές επιλογές σε τρόφιμα, την αποφυγή αλκοόλ, καθώς και την επιλεκτική συναναστροφή με άτομα που σέβονται ή κατανοούν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις.

Ωστόσο, η απουσία θεσμικής αναγνώρισης και κατάλληλων χώρων λατρείας, σε συνδυασμό με την κοινωνική αποστασιοποίηση ή και προκατάληψη που βιώνουν, δημιουργεί ένα αίσθημα περιθωριοποίησης: *«Μερικές φορές μας βλέπουν περίεργα όταν λέμε ότι είμαστε μουσουλμάνοι»* (Σ-3). Το αίσθημα αυτό ενισχύεται από την έλλειψη διαπολιτισμικής προσέγγισης στην τοπική κοινωνία, ιδίως σε σχέση με τη θρησκευτική ετερότητα. Παρόλα αυτά όπως όλοι ανέφεραν υπάρχει ένας χώρος εκτός της πόλης Ιωαννίνων, ο οποίος λειτουργεί σαν άτυπο τζαμί και τον χώρο αυτό τον επισκέπτονται σε σημαντικές γιορτές και είναι ένας χώρος στον οποίο συναναστρέφονται και συναντιούνται με άτομα της χώρας τους.

Η πακιστανική κοινότητα στα Ιωάννινα συγκροτείται κυρίως μέσα από άτυπα δίκτυα καθημερινής συνύπαρξης, εργασίας και αλληλοϋποστήριξης. Οι κοινόχρηστοι χώροι κατοικίας, οι συγκατοικήσεις, τα μικρά καφενεία, τα καταστήματα τροφίμων αλλά και ο άτυπος χώρος προσευχής έξω από την πόλη λειτουργούν ως βασικά σημεία κοινωνικοποίησης και αναπαραγωγής της κοινοτικής ζωής. Μέσα από αυτές τις καθημερινές πρακτικές αναπτύσσονται σχέσεις εμπιστοσύνης, ανταλλάσσονται πληροφορίες για εργασία και στέγαση και διαμορφώνεται ένα δίκτυο αλληλεγγύης που συμβάλλει στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της μεταναστευτικής εμπειρίας.

Χαρακτηριστική ήταν η εικόνα μικρών ομάδων Πακιστανών ανδρών που συγκεντρώνονταν τις απογευματινές ώρες σε συγκεκριμένα σημεία της πόλης, κυρίως μετά το τέλος της εργασίας τους. Σε καφενεία και μικρά καταστήματα συζητούσαν στη μητρική τους γλώσσα, έπιναν τσάι και ανταλλάσσαν νέα τόσο για την καθημερινότητά τους στα Ιωάννινα όσο και για τις οικογένειές τους στο Πακιστάν. Αντίστοιχα, κατά τις επισκέψεις στον άτυπο χώρο προσευχής, ήταν εμφανές ότι ο χώρος δεν λειτουργούσε αποκλειστικά ως τόπος λατρείας αλλά και ως σημείο κοινωνικής συνάντησης και συλλογικής συνεύρεσης. Η αίσθηση κοινότητας και

οικειότητας που αναπτυσσόταν σε αυτούς τους χώρους φαινόταν να μετριάζει, έστω προσωρινά, το αίσθημα απομάκρυνσης από τον τόπο καταγωγής.

5.3 Εργασία

Η παρούσα θεματική ενότητα αποτελεί τον πυρήνα της έρευνας και την αφετηρία για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας. Όπως αναφέρθηκε και στο δεύτερο κεφάλαιο η εργασία κατέχει κεντρική θέση ως μηχανισμός νομιμοποίησης και κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στην Ελλάδα, συνδέοντας άμεσα τη μεταναστευτική πολιτική με το εγχώριο εργασιακό τοπίο. Ειδικότερα, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική χαρακτηρίζεται διαχρονικά από έντονη εργασιοκεντρική διάσταση, στηριζόμενη στην υπόθεση ότι η πρόσβαση στην εργασία διασφαλίζει τη νόμιμη παραμονή, την κάλυψη των βασικών βιοτικών αναγκών και την κατοχύρωση κοινωνικών δικαιωμάτων.

Ωστόσο, η εν λόγω σύνδεση δεν στερείται προκλήσεων. Η ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας εκτυλίσσεται μέσα σε ένα αποσταθεροποιημένο εργασιακό περιβάλλον, όπου κυριαρχούν η ανεργία, η επισφάλεια και η απορρύθμιση των εργασιακών δικαιωμάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι μετανάστες έρχονται αντιμέτωποι με επισφαλείς συνθήκες απασχόλησης, ανεπαρκή θεσμική προστασία και αποκλεισμό από κρίσιμες κοινωνικές δομές, γεγονός που επηρεάζει καθοριστικά την ένταξή τους. Η εργασία, παρότι συχνά περιορίζεται στη διάσταση της επιβίωσης, ενέχει και έναν βαθύ κοινωνικο-πολιτισμικό ρόλο. Η σταθερή απασχόληση προσφέρει πρόσβαση σε κοινωνικούς και οικονομικούς πόρους, ενισχύοντας την ισότητα και μειώνοντας τις πιθανότητες περιθωριοποίησης. Ωστόσο, οι δομικές αδυναμίες της ελληνικής εργασιακής πραγματικότητας περιορίζουν τις δυνατότητες αυτές, δημιουργώντας εμπόδια τόσο για την αναβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης των μεταναστών όσο και για την κοινωνική συνοχή. Η σύνθετη και πολυδιάστατη σχέση μεταξύ εργασίας, μεταναστευτικής πολιτικής και κοινωνικής ένταξης απαιτεί περαιτέρω μελέτη, με σκοπό την εις βάθος κατανόηση των δυναμικών που την διέπουν και την ανάδειξη στρατηγικών για τη βελτίωση των συνθηκών

Στο πλαίσιο της παρούσας ποιοτικής έρευνας, οι ερωτήσεις προς τους συμμετέχοντες εστίασαν στον τύπο εργασίας, τις συνθήκες απασχόλησης και τη συνολική εργασιακή τους εμπειρία. Κοινός τόπος για όλους τους ερωτώμενους αποτέλεσε η εργασία στις πτηνοτροφικές μονάδες της περιοχής, ένα πεδίο που φαίνεται να λειτουργεί ως

σημείο εισόδου στην αγορά εργασίας, είτε οι μετανάστες διαθέτουν άδεια παραμονής είτε διαμένουν χωρίς έγγραφα.

Ο ερωτώμενος Σ-1, ο οποίος διαμένει στα Ιωάννινα από το 2009, περιέγραψε την πολύπλευρη εργασιακή του πορεία: από την πτηνοτροφία και το σιδεράδικο, έως την εξειδικευμένη εργασία και, τελικά, τη θέση του ως διερμηνέα για τον προσφυγικό πληθυσμό από το 2018 και μετά. Η σταδιακή επαγγελματική του εξέλιξη συνδέεται τόσο με την άδεια παραμονής του για ανθρωπιστικούς λόγους όσο και με την καλή γνώση της ελληνικής γλώσσας και τη δημιουργία κοινωνικού δικτύου με τον ντόπιο πληθυσμό.

Ο ερωτώμενος Σ-2 ακολούθησε διαφορετική διαδρομή, αξιοποιώντας τη μακρόχρονη παραμονή του στη χώρα για να δημιουργήσει ένα μικρό κατάστημα (μίνι μάρκετ) με ασιατικά προϊόντα, λειτουργώντας ταυτόχρονα ως κόμβος κοινωνικής συναναστροφής για την πακιστανική κοινότητα των Ιωαννίνων. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, *«το μαγαζί μου δεν είναι μόνο ένας χώρος εμπορικής συναλλαγής, αλλά λειτουργεί και ως κέντρο συνάντησης και επικοινωνίας»*. Η επιχειρηματικότητα, σε αυτό το πλαίσιο, ενισχύει την κοινωνική δικτύωση και την πολιτισμική ένταξη, όπως περιγράφεται και από τη θεωρία της «εθνοτικής οικονομίας»²⁷⁰.

Ο ερωτώμενος Σ-3 εργάστηκε για επτά χρόνια σε πτηνοτροφική μονάδα και στη συνέχεια βρήκε θέση ως υπάλληλος σε κομμωτήριο που εξυπηρετεί κυρίως πρόσφυγες και μετανάστες. Η επιχείρηση αυτή αποτελεί παράδειγμα εθνοτικής οικονομικής δραστηριότητας, η οποία προσφέρει τόσο επαγγελματικές ευκαιρίες όσο και κοινωνική υποστήριξη εντός της κοινότητας. Το κομμωτήριο δεν λειτουργεί μόνο ως οικονομική μονάδα αλλά και ως πολιτισμικός κόμβος, ενισχύοντας την έννοια του «κοινωνικού κεφαλαίου» (Putnam) και συμβάλλοντας στην ένταξη μέσω πολιτισμικής εγγύτητας²⁷¹.

²⁷⁰ Alejandro Portes & Min Zhou, "The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants," *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 530, no. 1 (1993), σελ. 82–85

²⁷¹ Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster, 2000, σελ. 19–22

Παρόμοια είναι και η περίπτωση του ερωτώμενου Σ-4, ο οποίος σήμερα εργάζεται σε ένα «μαγειρείο» με παραδοσιακή πακιστανική κουζίνα. Ο χώρος λειτουργεί ταυτόχρονα ως σημείο κοινωνικοποίησης και πολιτισμικής σύνδεσης για την κοινότητα. Το φαγητό, πέραν της εμπορικής του διάστασης, μετατρέπεται σε φορέα πολιτισμικής μνήμης, συναισθηματικής ασφάλειας και ενίσχυσης της αίσθησης του «ανήκειν», σύμφωνα με τον πολιτισμικό υλισμό²⁷².

Τόσο το μαγειρείο όσο και το κομμωτήριο εντάσσονται στη λογική των «εθνοτικών θυλάκων» (ethnic enclaves), οι οποίοι λειτουργούν ως προστατευτικοί μηχανισμοί απέναντι στις ανισότητες της επίσημης αγοράς εργασίας. Εντός αυτών αναπτύσσονται μορφές αλληλεγγύης, πρακτικής βοήθειας και ενδυνάμωσης που συνιστούν στρατηγικές επιβίωσης και ένταξης²⁷³.

Ο ερωτώμενος Σ-5 και Σ-6, που έχουν έρθει στην Ελλάδα με το καθεστώς της μετάκλησης εργασίας, εργάζονται τα τελευταία χρόνια σε πτηνοτροφείο της περιοχής και η καθημερινότητά τους χαρακτηρίζεται από έντονες σωματικές απαιτήσεις, χαμηλές αμοιβές και περιορισμένη κοινωνική επαφή εκτός εργασιακού περιβάλλοντος. Ο ερωτώμενος Σ-5 περιγράφει ότι εργάζεται καθημερινά, πολλές φορές και τις Κυριακές, χωρίς ξεκάθαρο ωράριο και χωρίς τις προβλεπόμενες απολαβές για υπερωριακή εργασία. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε: «Δεν έχω άλλη επιλογή. Δουλεύω γιατί χρειάζομαι τα λεφτά για να στείλω πίσω στην οικογένεια μου στο Πακιστάν». Αυτή η δήλωση αποτυπώνει την έντονη διάσταση της διαγενεακής επιβίωσης, καθώς η εργασία δεν αφορά μόνο την προσωπική επιβίωση, αλλά και τη στήριξη της οικογένειας στην πατρίδα. Πρόκειται για ένα συχνό μοτίβο στη μετανάστευση εργατών πρώτης γενιάς, όπου η «αποστολή εμβασμάτων» (remittances) αποτελεί κρίσιμο στοιχείο της οικονομικής στρατηγικής του μετανάστη²⁷⁴. Οι όροι εργασίας είναι άτυποι, οι αμοιβές χαμηλές και οι κοινωνικές παροχές απύσες, κάτι που συνιστά τυπική έκφραση εργασιακής απορρύθμισης²⁷⁵.

Τέλος, ο έβδομος ερωτώμενος, ο οποίος βρίσκεται στην Ελλάδα μόλις δύο χρόνια, δεν έχει ακόμα καταφέρει να βρει σταθερή απασχόληση. Περιορίζεται σε

²⁷² Marvin Harris, *Cultural Materialism: The Struggle for a Science of Culture*, New York: Random House, 1979, σελ. 57–60

²⁷³ Light, Ivan & Steven J. Gold, *Ethnic Economies*, San Diego: Academic Press, 2000, σελ. 55–59.

²⁷⁴ Papademetriou, D. G., & Martin, P. L., *Remittances and Development: Trends, Impacts, and Policy Options*, Migration Policy Institute, 2006, σ. 14

²⁷⁵ Standing, G., *The Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury Academic, 2011, σ. 52.

περιστασιακές εργασίες, κυρίως σε αγροτικές δουλειές ή σε καθαρισμούς, ανάλογα με τις ευκαιρίες που προκύπτουν. Βρίσκεται σε καθεστώς αναμονής ασύλου και όπως αναφέρει: «Είναι δύσκολο να με προσλάβουν, δεν έχω ακόμα χαρτιά, δεν με εμπιστεύονται». Έχει εργαστεί και ως διανομέας (delivery) σε πιτσαρία της πόλης. Πρόκειται για μια εργασία που προσφέρει σχετική κινητικότητα και ευελιξία, όμως συνοδεύεται από σοβαρούς κινδύνους, τόσο ως προς την οδική ασφάλεια όσο και ως προς την εργασιακή επισφάλεια. Ο ίδιος ανέφερε ότι εργάζεται «χωρίς ασφάλιση» και ότι «αν πάθω κάτι με τη μηχανή, δεν με καλύπτει κανείς». Η περίπτωση του φανερώνει την προκαταρκτική φάση της ακραίας επισφάλειας, όπου η απουσία νομιμοποιητικών εγγράφων καθιστά σχεδόν αδύνατη την πρόσβαση σε οποιαδήποτε νόμιμη μορφή απασχόλησης. Η εργασία σε αυτό το στάδιο συνδέεται με την αδήλωτη οικονομία και την εκμετάλλευση, οδηγώντας σε έναν φαύλο κύκλο αποκλεισμού²⁷⁶.

Από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων καθίσταται σαφές ότι η ένταξή τους στην τοπική αγορά εργασίας είναι διαφοροποιημένη, επηρεαζόμενη από παράγοντες όπως η διάρκεια παραμονής, η ύπαρξη ή μη αδειών διαμονής, η γνώση της ελληνικής γλώσσας και η ύπαρξη υποστηρικτικών δικτύων. Η εργασία παραμένει ο κύριος μηχανισμός κοινωνικής ένταξης, ωστόσο η φύση της (τυπική ή άτυπη, σταθερή ή ευκαιριακή) επηρεάζει σε καθοριστικό βαθμό την ποιότητα ζωής και τις δυνατότητες ενσωμάτωσης των μεταναστών²⁷⁷. Παράλληλα, από τις αφηγήσεις προκύπτει μια σαφής διαφοροποίηση ανάμεσα στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως η Αθήνα, και την περιφέρεια. Η μετάβαση και εγκατάσταση στα Ιωάννινα δεν αποτελεί συνήθως μια τυχαία επιλογή, αλλά προϋποθέτει την ύπαρξη συγκεκριμένων κοινωνικών δικτύων, συγγενικών ή κοινοτικών διασυνδέσεων, μέσω των οποίων εξασφαλίζονται πληροφορίες για εργασία, στέγαση και καθημερινή υποστήριξη. Σε αντίθεση με την Αθήνα, όπου οι δυνατότητες εύρεσης εργασίας και η παρουσία μεταναστευτικών κοινοτήτων είναι μεγαλύτερες, η παραμονή στην περιφέρεια φαίνεται να εξαρτάται περισσότερο από προσωπικές σχέσεις εμπιστοσύνης και αλληλοβοήθειας

Η εργασία αποτελεί κομβικό παράγοντα στην καθημερινότητα και την ένταξη των Πακιστανών μεταναστών στα Ιωάννινα. Μέσα από τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων

²⁷⁶ Triandafyllidou, A., *Irregular Migration in Europe: Myths and Realities*, Ashgate Publishing, 2010, σ. 109.

²⁷⁷ Kapsalis, A., «Η πρόσβαση των μεταναστών στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα», *INE/ΓΣΕΕ – Ετήσια Έκθεση για την Οικονομία και την Απασχόληση*, 2021, σ. 65.

καθίσταται σαφές ότι, αν και η εργασία προσφέρει μια βασική πηγή εισοδήματος και μια αίσθηση σκοπού, το εργασιακό τοπίο στο οποίο εντάσσονται είναι έντονα άνισο και ασταθές.

Οι εργασιακές διαδρομές των πληροφορητών δεν αποτελούν μεμονωμένες ή αποσπασματικές εμπειρίες, αλλά εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συγκρότησης της μεταναστευτικής κοινότητας στην περιφέρεια. Μέσα από τις αφηγήσεις αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο η εργασία οργανώνεται κοινοτικά, μέσω άτυπων δικτύων πληροφόρησης, αλληλοϋποστήριξης και διαμεσολάβησης μεταξύ ομοεθνών. Η πρόσβαση στην εργασία, ιδιαίτερα στα Ιωάννινα, φαίνεται να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από προϋπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις και δίκτυα εμπιστοσύνης, τα οποία λειτουργούν ως βασικός μηχανισμός εγκατάστασης και προσαρμογής. Παράλληλα, οι διαφορετικές εργασιακές πορείες των συμμετεχόντων αποτυπώνουν και τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις της ίδιας της κοινότητας, καθώς η διάρκεια παραμονής, η νομιμοποίηση, η γνώση της γλώσσας και η πρόσβαση σε κοινωνικό κεφάλαιο επηρεάζουν ουσιαστικά τις δυνατότητες επαγγελματικής κινητικότητας και κοινωνικής ένταξης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, παρότι η σχετική βιβλιογραφία αναδεικνύει έντονα την εργασιακή επισφάλεια, την εκμετάλλευση και την ακραία αβεβαιότητα ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής εργασίας, στο παρόν δείγμα οι αφηγήσεις εμφανίζονται περισσότερο διαφοροποιημένες. Παρότι καταγράφονται στοιχεία άτυπης ή απαιτητικής εργασίας, αρκετοί από τους συμμετέχοντες περιέγραψαν σχετικά σταθερές μορφές απασχόλησης, γεγονός που ενδεχομένως συνδέεται με τη μακρόχρονη παραμονή τους στην περιοχή και την ύπαρξη υποστηρικτικών κοινοτικών δικτύων.

Οι μετανάστες σύμφωνα με τα λεγόμενά τους πέρα από το δείγμα που έχει ληφθεί, αναλαμβάνουν κυρίως χειρωνακτικές και χαμηλής ειδίκευσης εργασίες, συχνά σε συνθήκες εκμετάλλευσης, χωρίς ασφάλιση, με υπερωρίες που δεν αμείβονται, και χωρίς δυνατότητα ουσιαστικής διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους. Η έλλειψη επίσημων εγγράφων παραμονής ή εργασίας, ιδίως για τους πρόσφατα αφιχθέντες, εντείνει την αορατότητά τους και τους ωθεί στην άτυπη οικονομία. Ακόμα και όσοι διαθέτουν νομιμοποιητικά έγγραφα εργάζονται σε περιβάλλοντα που αγνοούν την εργατική νομοθεσία, με αποτέλεσμα να διατηρείται η ανασφάλεια και η εξάρτηση από τους εργοδότες.

Η αποστολή εμβασμάτων προς τις οικογένειες που έχουν παραμείνει στο Πακιστάν προσθέτει έναν συναισθηματικό και οικονομικό βάρος στην εργασιακή εμπειρία των μεταναστών, υπογραμμίζοντας τη σημασία της διαγενεακής ευθύνης. Παράλληλα, οι αφηγήσεις αποκαλύπτουν διαβαθμίσεις ένταξης στην αγορά εργασίας, καθώς η εμπειρία, η διάρκεια παραμονής στην Ελλάδα, η γνώση της γλώσσας και η ύπαρξη δικτύων επηρεάζουν σημαντικά την πρόσβαση σε πιο σταθερές μορφές απασχόλησης.

Συνολικά, η εργασιακή πραγματικότητα των Πακιστανών μεταναστών στα Ιωάννινα διαμορφώνεται μέσα από ένα πλέγμα θεσμικού αποκλεισμού, οικονομικής επισφάλειας και κοινωνικής αορατότητας, φανερώνοντας τους περιορισμούς αλλά και τις στρατηγικές επιβίωσης που αναπτύσσουν οι ίδιοι για να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της ζωής στη χώρα υποδοχής.

Η ελληνική και διεθνής βιβλιογραφία σχετικά με την εργασία των Πακιστανών μεταναστών στην Ελλάδα αναδεικνύει ότι η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα εντάσσεται κυρίως σε τομείς χαμηλής ειδίκευσης και έντονης σωματικής εργασίας, όπως η αγροτική παραγωγή, η κτηνοτροφία, οι κατασκευές, οι βιοτεχνίες, η εστίαση και οι υπηρεσίες διανομής. Οι μορφές αυτές απασχόλησης χαρακτηρίζονται συχνά από αδήλωτη εργασία, περιορισμένη εργασιακή προστασία, χαμηλές αμοιβές και αυξημένη επισφάλεια, ιδιαίτερα για όσους δεν διαθέτουν σταθερό καθεστώς νομιμοποίησης. Παράλληλα, αρκετές έρευνες επισημαίνουν ότι οι Πακιστανοί μετανάστες αντιμετωπίζουν δυσκολίες ως προς την επαγγελματική κινητικότητα και την πρόσβαση σε πιο σταθερές μορφές απασχόλησης, καθώς η περιορισμένη γνώση της ελληνικής γλώσσας, οι διακρίσεις στην αγορά εργασίας και η εξάρτηση από άτυπα δίκτυα εύρεσης εργασίας λειτουργούν ανασταλτικά για την κοινωνική και οικονομική τους ένταξη²⁷⁸.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στη λειτουργία των κοινοτικών δικτύων και της λεγόμενης «εθνοτικής οικονομίας», μέσω της οποίας οι νεοεισερχόμενοι μετανάστες αποκτούν πρόσβαση σε εργασία και στέγαση μέσα από σχέσεις συγγένειας, γνωριμιών ή κοινοτικής αλληλεγγύης. Αν και τα δίκτυα αυτά συχνά λειτουργούν προστατευτικά σε ένα περιβάλλον θεσμικής αβεβαιότητας, ταυτόχρονα ενδέχεται να

²⁷⁸ Naveed, T. A., Bhatti, A. A. & Ullah, S. (2017). *Composition, Direction and Determinants of Post-Migration Occupational Change: A Case of Migration to Greece*, σελ 9-10-`

αναπαράγουν μορφές εργασιακής εξάρτησης και εγκλωβισμού σε συγκεκριμένους επαγγελματικούς τομείς χαμηλού κύρους και περιορισμένων δυνατοτήτων κοινωνικής ανέλιξης²⁷⁹. Στο πλαίσιο αυτό, η εργασία των Πακιστανών μεταναστών στην Ελλάδα δεν αποτελεί απλώς οικονομική δραστηριότητα, αλλά συνδέεται άμεσα με τις διαδικασίες κοινωνικής ορατότητας, επιβίωσης και διαπραγμάτευσης της θέσης τους στην κοινωνία υποδοχής.

Τέλος κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας αναδείχθηκε έντονα ο ρόλος συγκεκριμένων προσώπων που λειτουργούν ως άτυποι διαμεσολαβητές μεταξύ των Πακιστανών εργατών και των τοπικών εργοδοτών. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση ενός άνδρα πακιστανικής καταγωγής, ο οποίος διαμένει περισσότερα από τριάντα χρόνια στην Ελλάδα και φαίνεται να κατέχει κεντρική θέση στα κοινοτικά δίκτυα εργασίας της περιοχής και πιο συγκεκριμένα στην εργασία σε πτηνοτροφικές μονάδες. Ο ίδιος διατηρούσε σταθερές επαφές με ιδιοκτήτες πτηνοτροφικών μονάδων και είχε ενεργό ρόλο στην κατανομή της εργασίας, ενημερώνοντας ποιοι εργάτες θα απασχοληθούν, σε ποια μονάδα και υπό ποιες συνθήκες. Το όνομά του αναφερόταν συχνά από τους συμμετέχοντες ως σημείο αναφοράς για την εύρεση εργασίας, την αρχική εγκατάσταση, την διαμονή και τη διαχείριση καθημερινών ζητημάτων, ιδιαίτερα για τους νεοεισερχόμενους μετανάστες.

Η παρουσία του με βάση τα λεγόμενα των πληροφορητών είναι χαρακτηριστική της θέσης που κατέχει εντός της κοινότητας. Είναι ο άνθρωπος που διαχειρίζεται στην ουσία το ανθρώπινο δυναμικό των πτηνοτροφικών μονάδων. Όλοι οι πληροφορητές φαίνονταν να αναγνωρίζουν τη θέση του ως προσώπου με αυξημένη επιρροή, ενώ από τα λεγόμενά τους προέκυπτε ότι η σχέση που υπήρχε παρέπεμπε περισσότερο σε σχέση εξάρτησης παρά σε μια απλή γνωριμία.

Η παρουσία αυτού του άτυπου «πάτρωνα» παραπέμπει σε μορφές εργασιακής διαμεσολάβησης που έχουν καταγραφεί και σε άλλες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, όπως στην περίπτωση της Μανωλάδας. Ο ρόλος του δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην εξεύρεση εργασίας, αλλά επεκτείνεται και στη ρύθμιση της πρόσβασης σε στέγαση, μετακίνηση και πληροφορίες σχετικές με τη νομιμοποίηση ή την καθημερινή επιβίωση. Για πολλούς νεοεισερχόμενους μετανάστες, η πρόσβαση

²⁷⁹ Halkias, D. et al. (2015). *Business and social profiles of immigrant-owned small firms: The case of Pakistani immigrant entrepreneurs in Greece*, International Migration, 53(2), σσ. 263-273.

στην εργασία φαίνεται να περνά μέσα από αυτό το άτυπο σύστημα κοινοτικής διαμεσολάβησης, το οποίο, αν και λειτουργεί προστατευτικά σε συνθήκες αβεβαιότητας, παράλληλα δημιουργεί σχέσεις ιεραρχίας, εξάρτησης και ελέγχου στο εσωτερικό της ίδιας της μεταναστευτικής κοινότητας.

5.4 Δημόσιος βίος, κοινωνική ενσωμάτωση και αλληλεπίδραση με την κοινωνία

Η παρούσα ενότητα εξετάζει τις συνθήκες διαβίωσης και την κοινωνική ζωή των Πακιστανών μεταναστών στα Ιωάννινα, με έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις, την αλληλεπίδραση με τη δημόσια σφαίρα και την ένταξή τους στην τοπική κοινωνία. Παράλληλα, εξετάζονται οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν, όπως ο ρατσισμός, ο αποκλεισμός, αλλά και οι στρατηγικές τους για κοινωνική ένταξη και διατήρηση της πολιτισμικής τους ταυτότητας²⁸⁰.

Οι ερωτώμενοι αναφέρουν ότι έχουν βιώσει έντονα φαινόμενα ρατσισμού, τα οποία επηρεάζουν την ένταξή τους στη δημόσια ζωή. Ο ρατσισμός εκφράζεται κυρίως μέσω σχολίων για την καταγωγή, το χρώμα του δέρματος και τη θρησκεία τους, και κατηγοριών ότι «κλέβουν» θέσεις εργασίας από τους ντόπιους. Αυτές οι εμπειρίες τους δημιουργούν αίσθηση απομόνωσης και, σε πολλές περιπτώσεις, αμφιβολίες για το αν μπορούν να παραμείνουν στην Ελλάδα. Παρά ταύτα, οι ανάγκες για οικονομική υποστήριξη των οικογενειών τους και η προοπτική μιας καλύτερης ζωής τους ωθούν να παραμένουν και να προσπαθούν να προσαρμοστούν.

Οι κοινωνικές σχέσεις είναι ένας σημαντικός και καθοριστικός δείκτης της κοινωνικής ενσωμάτωσης²⁸¹. Αναδεικνύει κατά πόσο και αν τα υποκείμενα έχουν ενταχθεί και αναγνωρίζονται και αντιμετωπίζονται ως μέλη της κοινωνίας και όχι ως ξένο σώμα. Στην παρούσα περίπτωση, σημαντικό ρόλο παίζει η ίδια η αντίληψη των υποκειμένων: αν αισθάνονται ευπρόσδεκτοι και αν επιδιώκουν την ανάπτυξη σχέσεων με την τοπική κοινωνία⁴.

Σε γενικό επίπεδο, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, οι κοινωνικές σχέσεις των ερωτώμενων βρίσκονται σε πολύ πρώιμο στάδιο. Οι κοινωνικές τους συναναστροφές

²⁸⁰ Castles, Stephen, et al., *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, London: Palgrave Macmillan, 2014, σελ. 248–253.

²⁸¹ Ager, Alastair & Strang, Alison, “Understanding Integration: A Conceptual Framework,” *Journal of Refugee Studies*, vol. 21, no. 2, 2008, σελ. 170–175

περιορίζονται κυρίως σε άτομα της ίδιας εθνότητας, δηλαδή άλλους Πακιστανούς μετανάστες. Όσοι έχουν ζήσει περισσότερα χρόνια στην περιοχή δείχνουν υψηλότερο βαθμό προσαρμογής, ενώ ορισμένοι έχουν αναπτύξει γνωριμίες με ντόπιους. Ωστόσο, οι σχέσεις αυτές παραμένουν κυρίως τυπικές, ιδιαίτερα στον εργασιακό χώρο. *«Δεν έχουμε πολλούς φίλους Έλληνες. Μόνο δουλειά και σπίτι. Μιλάμε με άλλους Πακιστανούς» (Σ-6)*

Παρατηρείται επίσης ότι οι περισσότεροι επιλέγουν να περνούν τον ελεύθερό τους χρόνο στο σπίτι, μακριά από την κοινωνική ζωή της πόλης, διατηρώντας επαφή με φίλους και συγγενείς μέσω των κοινωνικών δικτύων. Ελάχιστοι επιδίδονται σε δραστηριότητες αναψυχής σε δημόσιους χώρους, λόγω της αμηχανίας ή της αίσθησης μη αποδοχής από το περιβάλλον. Οι νεότεροι, ωστόσο, φαίνεται να αλληλεπιδρούν περισσότερο με τον δημόσιο χώρο, κάνοντας μικρές μετακινήσεις ή βόλτες, χωρίς όμως να εμπλέκονται βαθύτερα στην τοπική κοινωνία. Ειδικότερα στα Ιωάννινα έχει παρατηρηθεί ότι αλληλεπιδρούν και κυκλοφορούν σε πολύ συγκεκριμένες γειτονιές, στις οποίες υπάρχουν και τα μαγαζιά που ανήκουν σε Πακιστανούς. Οι περιοχές της πόλης γίνονται αντιληπτές από την τοπική κοινωνία ως περισσότερο υποβαθμισμένες, όπως πχ η περιοχή του τζαμιού της Καλούτσιανης με όλη την ευρύτερη περιοχή, με αποτέλεσμα να συνδέονται ιστορικά με την παρουσία κοινωνικών ομάδων που θεωρούνται από το κυρίαρχο κοινωνικό φαντασιακό ως «κατώτερης κοινωνικής θέσης». Αυτό το γεγονός συμβάλλει στη διατήρηση στερεοτύπων και κοινωνικών διακρίσεων που μεταφέρονται και στους μετανάστες που κατοικούν ή εργάζονται στις συγκεκριμένες περιοχές. Επίσης, πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι τέτοιοι χωρικοί διαχωρισμοί συχνά ενισχύουν την κοινωνική απομόνωση των μεταναστών και λειτουργούν ανασταλτικά ως προς τη διαδικασία κοινωνικής ένταξης.

Κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στην περιοχή της Καλούτσιανης, ιδιαίτερα τις απογευματινές ώρες, ήταν εμφανής η συγκέντρωση μικρών ομάδων Πακιστανών μεταναστών γύρω από συγκεκριμένα καταστήματα και σημεία συνάντησης της γειτονιάς. Άνδρες διαφορετικών ηλικιών στέκονταν έξω από μικρά μίνι μάρκετ ή μαγαζιά φαγητού, ή σε στάσεις λεωφορείου, συνομιλούσαν στη μητρική τους γλώσσα, και αντάλλασσαν πληροφορίες σχετικά με διάφορα ζητήματα. Η παρουσία τους στον δημόσιο χώρο ήταν διακριτική αλλά σταθερή, δημιουργώντας την αίσθηση

μιας άτυπης κοινοτικής ζωής που αναπτύσσεται παράλληλα με την καθημερινότητα της πόλης.

Παράλληλα, η συγκεκριμένη περιοχή φαίνεται να φέρει έντονα κοινωνικά και συμβολικά φορτία για την τοπική κοινωνία. Η γειτνίαση με το παλιό τζαμί της Καλούτσιανης, η ιστορική σύνδεση της περιοχής με πληθυσμούς που θεωρούνταν κοινωνικά «περιθωριακοί» και η σημερινή παρουσία μεταναστευτικών πληθυσμών συμβάλλουν στη δημιουργία ενός χωρικού διαχωρισμού, μέσα από τον οποίο οι Πακιστανοί μετανάστες καθίστανται περισσότερο ορατοί αλλά ταυτόχρονα και περισσότερο εκτεθειμένοι σε στερεότυπα και κοινωνική επιτήρηση. Παρότι οι ίδιοι χρησιμοποιούν τη γειτονιά ως χώρο κοινωνικοποίησης και οικειότητας, η παρουσία τους συχνά αντιμετωπίζεται από μέρος της τοπικής κοινωνίας ως στοιχείο «υποβάθμισης» της περιοχής, γεγονός που επηρεάζει τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης και ενισχύει την αίσθηση κοινωνικής απόστασης.

Οι προσωπικές σχέσεις είναι ένα ευαίσθητο αλλά σημαντικό ζήτημα. Οι μετανάστες από το Πακιστάν είναι κατά κύριο λόγο άνδρες, γεγονός που επηρεάζει τη δομή της μετανάστευσης και τις στρατηγικές ένταξης. Από τους ερωτώμενους, δύο είναι παντρεμένοι στο Πακιστάν και δύο διατηρούν σχέση με Ελληνίδες. Οι υπόλοιποι δηλώνουν ότι θα ήθελαν να συνάψουν κάποια σχέση, αλλά απορρίπτουν την παραδοσιακή πρακτική του συνοικεσίου.

Η θρησκεία αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς για τους ερωτώμενους. Όλοι δήλωσαν μουσουλμάνοι σουνίτες, με την ένταση της θρησκευτικής τους πρακτικής να ποικίλει. Η απουσία επίσημου λατρευτικού χώρου τούς οδηγεί στη δημιουργία άτυπων χώρων λατρείας, κυρίως στα σπίτια τους ή στο αυτοσχέδιο τζαμί των Ιωαννίνων. Οι χώροι αυτοί λειτουργούν και ως σημεία κοινωνικής συνεύρεσης και ενίσχυσης της πολιτισμικής ταυτότητας.

Τέλος, σχετικά με τη συλλογική συμμετοχή, οι ερωτώμενοι φαίνεται να μην είναι ενταγμένοι σε συλλογικότητες, ΜΚΟ ή πολιτικές οργανώσεις. Υπάρχει μόνο αναφορά σε μια άτυπη τοπική πακιστανική οργάνωση αλληλοβοήθειας στα Ιωάννινα, χωρίς όμως να δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες. Αντίθετα, η Πακιστανική Κοινότητα Ελλάδος (με έδρα την Αθήνα) αντιμετωπίζεται με δυσπιστία και απαξίωση από τους ίδιους, θεωρώντας τη στάση της αδιάφορη. Η άτυπη πακιστανική κοινότητα

στα Ιωάννινα φαίνεται να συγκροτείται κυρίως μέσα από ανεπίσημα δίκτυα συγγένειας, φιλικών σχέσεων και καθημερινής αλληλοϋποστήριξης, χωρίς να διαθέτει σαφή θεσμική οργάνωση ή επίσημη εκπροσώπηση. Βασικά χαρακτηριστικά της αποτελούν η έντονη κοινοτική αλληλεγγύη, η ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με εργασία και στέγαση, η οικονομική βοήθεια μεταξύ ομοεθνών σε περιόδους ανάγκης, καθώς και η διατήρηση κοινών πολιτισμικών και θρησκευτικών πρακτικών. Οι κοινωνικές σχέσεις αναπτύσσονται κυρίως σε καθημερινούς χώρους συνάντησης, όπως μικρά καταστήματα, καφενεία, κοινόχρηστες κατοικίες και ο άτυπος χώρος προσευχής έξω από την πόλη, οι οποίοι λειτουργούν ως σημεία κοινωνικοποίησης και ενίσχυσης της συλλογικής ταυτότητας.

Παράλληλα, η κοινότητα φαίνεται να οργανώνεται μέσα από άτυπες ιεραρχίες και πρόσωπα αυξημένης επιρροής, συνήθως άτομα με πολυετή παραμονή στην Ελλάδα, γνώση της γλώσσας και διασυνδέσεις με εργοδότες ή τοπικούς φορείς. Τα πρόσωπα αυτά αναλαμβάνουν συχνά ρόλο διαμεσολαβητή για την εύρεση εργασίας, τη στέγαση ή την επίλυση καθημερινών προβλημάτων, λειτουργώντας ως κομβικά σημεία αναφοράς για τους νεότερους μετανάστες. Η μορφή αυτή κοινοτικής οργάνωσης φαίνεται να βασίζεται περισσότερο σε σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας παρά σε επίσημες συλλογικές δομές ή πολιτική εκπροσώπηση.

5.5 Μελλοντικά σχέδια και προσδοκίες

Το τελευταίο τμήμα των συνεντεύξεων εστιάζει στα μελλοντικά σχέδια και τις προσδοκίες των συμμετεχόντων, καθώς και στην πιθανότητα επαναπατρισμού. Όπως προέκυψε από τις αφηγήσεις τους, η απόφαση για μετανάστευση βασίστηκε κυρίως σε οικονομικά κίνητρα και στην επιθυμία για τη δημιουργία καλύτερων προοπτικών ζωής – τόσο σε προσωπικό όσο και σε οικογενειακό επίπεδο. Ωστόσο, οι στόχοι, τα σχέδια και η προοπτική επιστροφής στο Πακιστάν διαφέρουν αισθητά μεταξύ των συμμετεχόντων, αντανακλώντας τις διαφορετικές αφετηρίες, συνθήκες ζωής και δεσμούς τους με την Ελλάδα.

Οι ερωτώμενοι που έχουν οικογένεια στο Πακιστάν βλέπουν την επιστροφή ως ένα πιθανό, πλην όμως μακροπρόθεσμο ενδεχόμενο. Το βασικό εμπόδιο σε αυτήν την κατεύθυνση παραμένει η οικονομική αστάθεια, καθώς η διασφάλιση πόρων για την υποστήριξη της οικογένειας και η επένδυση στην πατρίδα αποτελούν προϋποθέσεις.

Ενδεικτικά, δύο συμμετέχοντες (Σ-2 και Σ-3) διαμένουν στην Ελλάδα για πάνω από δύο δεκαετίες, χωρίς να έχουν υλοποιήσει ακόμη σχέδιο επαναπατρισμού, γεγονός που καταδεικνύει τη ρευστότητα και την απουσία μιας σταθερής στρατηγικής επιστροφής. *«Ήρθα εδώ για να δουλέψω και να στείλω χρήματα στην οικογένεια μου. Δεν είναι εύκολο, αλλά τα έχουν ανάγκη»* (Σ-2).

Οι νεότεροι μετανάστες, χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις, προχωρούν κυρίως σε βραχυπρόθεσμα σχέδια, με περιορισμένο ορίζοντα και χωρίς μακροχρόνιες δεσμεύσεις. Από τις αφηγήσεις προκύπτει ότι κανένας δεν εκφράζει επιθυμία για μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα ή για επανένωση με την οικογένειά του στον τόπο υποδοχής. Συνεπώς, παρατηρείται η απουσία ισχυρού δεσμού με τον τόπο, ενώ διατηρείται μια διάχυτη αίσθηση προσωρινότητας και αναμονής για την επόμενη ευκαιρία – είτε αυτή αφορά νέα εργασία, είτε πιθανό επαναπατρισμό.

Παράλληλα, η συναισθηματική σύνδεση με τα οικεία πρόσωπα στην πατρίδα παραμένει έντονη, ιδιαίτερα στους οικογενειάρχες. Ο ερωτώμενος Σ-2, εμφανώς συγκινημένος, δήλωσε: *«Μου λείπει πολύ η οικογένειά μου και κυρίως τα παιδιά μου, αλλά ξέρω πως ό,τι κάνω είναι γι' αυτούς, και το ξέρουν και αυτοί. Έχω δύο παιδιά. Θέλω να γυρίσω πίσω κάποια στιγμή, να φτιάξω κάτι δικό μου, μια επιχείρηση στην πόλη μου. Δεν θέλω τα παιδιά να περάσουν ό,τι πέρασα εγώ...»*. Αρχικά, για πάνω από δέκα χρόνια δεν είχε τη δυνατότητα να επισκεφθεί την οικογένειά του, όμως πλέον, έχοντας τα απαραίτητα νομιμοποιητικά έγγραφα και οικονομική άνεση, καταφέρνει να ταξιδεύει στο Πακιστάν δύο με τρεις φορές τον χρόνο.

Ένας άλλος συμμετέχων (Σ-3) εργάζεται ώστε να παντρευτεί την αρραβωνιαστικιά του, με την οποία είχε δεσμό πριν τη μετανάστευσή του: *«Με περιμένει και αυτή και η οικογένειά της να γυρίσω. Φέτος θα παντρευτούμε, αλλά θα επιστρέψω ξανά στην Ελλάδα για δουλειά, για να μαζέψω λεφτά και να φτιάξω το σπίτι μας στην πατρίδα»*. Άλλος ερωτώμενος (Σ-5), αντίθετα, εξέφρασε την πρόθεσή του να παραμείνει στην Ελλάδα: *«Δεν έχω σκοπό να γυρίσω πίσω. Το χωριό μου δεν έχει τίποτα να μου προσφέρει»*.

Σημαντικό ρόλο στη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών διαδραματίζουν οι σύγχρονες τεχνολογίες επικοινωνίας. Η δυνατότητα δωρεάν επικοινωνίας μέσω διαδικτυακών εφαρμογών, βιντεοκλήσεων, μηνυμάτων και φωτογραφιών, λειτουργεί

καταλυτικά στην ψυχολογική ενίσχυση των μεταναστών. Όπως αναφέρουν, η καθημερινή ανταλλαγή νέων τους επιτρέπει να συμμετέχουν, έστω και εξ αποστάσεως, στην οικογενειακή ζωή, περιορίζοντας τα αισθήματα μοναξιάς και αποξένωσης. Παρά τις δυσκολίες που βιώνουν, επιλέγουν συχνά να αποσιωπούν τα αρνητικά βιώματα κατά την επικοινωνία με την οικογένεια, προβάλλοντας μια θετική εικόνα της κατάστασής τους, προκειμένου να μην τους ανησυχούν.

Συνοψίζοντας, τα μελλοντικά σχέδια και οι προσδοκίες των συμμετεχόντων αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της ζωής των μεταναστών. Παρά το γεγονός ότι η οικογένεια και η οικονομική σταθερότητα αποτελούν κοινές προτεραιότητες, οι στάσεις απέναντι στον επαναπατρισμό και τη μόνιμη εγκατάσταση παραμένουν διαφοροποιημένες. Η τεχνολογία λειτουργεί ως γέφυρα συναισθηματικής εγγύτητας, αλλά η αίσθηση προσωρινότητας, η κινητικότητα και η συνεχής αναζήτηση καλύτερων συνθηκών καθορίζουν την εμπειρία της μετανάστευσης..

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα εργασία επικεντρώθηκε στη μελέτη της μεταναστευτικής εργασίας μέσα από την περίπτωση των Πακιστανών εργαζομένων στα Ιωάννινα, με στόχο την κατανόηση των κοινωνικών, εργασιακών και πολιτισμικών διαστάσεων της καθημερινότητάς τους. Μέσα από την ποιοτική διερεύνηση των αφηγήσεων των συμμετεχόντων αναδείχθηκαν κρίσιμες πτυχές της μεταναστευτικής εμπειρίας, οι οποίες σχετίζονται τόσο με τις υλικές συνθήκες διαβίωσης όσο και με τις μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και επισφάλειας που βιώνουν.

Η έρευνα έδειξε ότι οι κυριότεροι λόγοι μετανάστευσης σχετίζονται κυρίως με την οικονομική ανέχεια, την έλλειψη επαγγελματικών προοπτικών στη χώρα καταγωγής και την επιθυμία για μια καλύτερη ζωή. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες ήταν άνδρες νεαρής ηλικίας, άγαμοι, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και πολυετή παραμονή στην Ελλάδα. Η απόφαση εγκατάλειψης της χώρας καταγωγής τους συνοδεύτηκε από σημαντικές οικονομικές θυσίες, αλλά και από τη διακινδύνευση της προσωπικής τους ασφάλειας, καθώς αρκετοί ακολούθησαν παράτυπες διαδρομές μετανάστευσης.

Στην αρχή όλοι τους αντιμετώπισαν δυσκολίες με την γραφειοκρατία, την απόκτησης άδειας διαμονής και εργασίας. Όλοι τους υποστήριζαν ότι έχουν υποστεί διακρίσεις, βίωσαν απόρριψη, ρατσισμό, ανισότητα και καχυποψία, έλλειψη σεβασμού στα ανθρώπινα δικαιώματα, είτε από πολίτες, είτε από εργοδότες, είτε από υπαλλήλους, αλλά παρόλο που η αρχική περίοδος για όλους ήταν δύσκολη εκφράστηκαν θετικά για την φιλικότητα και την αλληλεγγύη που τους προσφέρθηκε από κάποιους γηγενείς.

Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι η αρχική εγκατάσταση στην Ελλάδα στηρίχθηκε κυρίως σε άτυπα δίκτυα συγγενών, φίλων και συμπατριωτών, τα οποία λειτούργησαν ως βασικός μηχανισμός υποστήριξης και επιβίωσης. Τα δίκτυα αυτά παρείχαν προσωρινή στέγαση, πληροφορίες για εργασία και κοινωνική προστασία σε ένα περιβάλλον που χαρακτηριζόταν από αβεβαιότητα και θεσμικά εμπόδια.

Η ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία αποδείχθηκε ιδιαίτερα δύσκολη. Οι συμμετέχοντες περιέγραψαν προβλήματα πρόσβασης σε σταθερή εργασία, αξιοπρεπή στέγαση, υγειονομική περίθαλψη και εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας. Το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η περιορισμένη γνώση της γλώσσας δυσχέραναν ακόμη περισσότερο την κοινωνική και επαγγελματική τους ένταξη²⁸². Η πλειονότητα εργάστηκε αρχικά σε συνθήκες αδήλωτης και ανασφάλιστης εργασίας, με χαμηλές αποδοχές, αυξημένα ωράρια και περιορισμένη εργασιακή προστασία, κυρίως σε τομείς που χαρακτηρίζονται από υψηλή επισφάλεια και χαμηλή κοινωνική αναγνώριση. Οι εργασίες αυτές, αν και απαραίτητες για τη λειτουργία της ελληνικής οικονομίας, συχνά απορρίπτονται από τον γηγενή πληθυσμό λόγω των δυσμενών όρων απασχόλησης.

Ιδιαίτερα σημαντική για την κατανόηση της σχέσης μεταξύ μετανάστευσης, εργασίας και κοινωνικού μετασχηματισμού της ελληνικής υπαίθρου είναι η έρευνα των Κασίμη, Νιτσιάκου, Ζακοπούλου και Παπαδόπουλου (2002), η οποία διερευνήσε τις κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού σε αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Η έρευνα, η οποία περιέλαβε μεταξύ άλλων την Κόνιτσα και τα Μαστοροχώρια του Νομού Ιωαννίνων, συνδύασε συνεντεύξεις με εκπροσώπους τοπικών φορέων, έρευνα σε νοικοκυριά και ημι-δομημένες συνεντεύξεις με μετανάστες, επιδιώκοντας να αποτυπώσει τόσο τη συμβολή τους στην τοπική οικονομία όσο και την εμπειρία της

²⁸² Καψάλης, Α., «Μετανάστευση και αγορά εργασίας μετά την πανδημία», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* (2021), σσ. 34–38.

εγκατάστασής τους. Τα ευρήματα ανέδειξαν τον καθοριστικό ρόλο του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στην κάλυψη των ελλείψεων εργασίας στην αγροτική παραγωγή και στη μείωση του εργατικού κόστους, ενώ παράλληλα έδειξαν ότι η παρουσία των μεταναστών συνέβαλε στην αναδιοργάνωση των αγροτικών νοικοκυριών και στη δυνατότητα ορισμένων μελών τους να στραφούν σε μη γεωργικές δραστηριότητες. Με τον τρόπο αυτό, η μετανάστευση δεν παρουσιάζεται μόνο ως απάντηση στις ανάγκες της τοπικής αγοράς εργασίας, αλλά και ως παράγοντας μετασχηματισμού των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων στην ύπαιθρο. Η παραπάνω προσέγγιση αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση της παρούσας έρευνας, καθώς τα Ιωάννινα και η ευρύτερη περιοχή αποτελούν επίσης έναν χώρο στον οποίο η παρουσία μεταναστών συνδέθηκε με την κάλυψη αναγκών της τοπικής αγοράς εργασίας. Ωστόσο, η περίπτωση των Πακιστανών εργαζομένων στα Ιωάννινα παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, καθώς η απασχόλησή τους δεν περιορίζεται στον αγροτικό τομέα, αλλά εκτείνεται σε διαφορετικούς κλάδους, όπως οι κατασκευές, οι μεταφορές, η κτηνοτροφία, η πτηνοτροφία και άλλες χειρωνακτικές εργασίες. Επομένως, η εργασία δεν αποτελεί μόνο μέσο βιοπορισμού, αλλά συνιστά βασικό πεδίο μέσα από το οποίο οι μετανάστες αποκτούν πρόσβαση στην τοπική κοινωνία, διαμορφώνουν κοινωνικές σχέσεις και διαπραγματεύονται τη θέση τους μέσα σε αυτήν. Η παρατήρηση αυτή αποτέλεσε σημαντικό σημείο εκκίνησης και για την παρούσα εθνογραφική προσέγγιση²⁸³.

Τα ευρήματα της έρευνας επιβεβαιώνουν ότι η μεταναστευτική εργασία στην Ελλάδα οργανώνεται σε μεγάλο βαθμό μέσα από καθεστώτα επισφάλειας και περιορισμένης θεσμικής προστασίας. Η σύνδεση της άδειας διαμονής με την εργασία, η αδήλωτη απασχόληση και οι χρονοβόρες διαδικασίες νομιμοποίησης δημιουργούν ένα καθεστώς «παρατεταμένης προσωρινότητας», στο οποίο οι μετανάστες συμμετέχουν στην οικονομική ζωή χωρίς να απολαμβάνουν πλήρη κοινωνικά και πολιτικά δικαιώματα²⁸⁴. Όπως επισημαίνει και ο Καψάλης, η σύγχρονη μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα διαμορφώνει ένα πλαίσιο «παρα-νομιμότητας», όπου η

²⁸³ Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β., Ζακοπούλου, Ε., & Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2002). *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο*. Πανεπιστήμιο Πατρών – Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

²⁸⁴ Απόστολος Καψάλης, *Μετανάστες Εργάτες στην Ελλάδα: Εργασιακές Σχέσεις και Μεταναστευτική Πολιτική στην Εποχή των Μνημονίων*, Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος, 2018, σ. 31.

εργασία των μεταναστών αξιοποιείται οικονομικά χωρίς να συνοδεύεται από ουσιαστική κοινωνική ένταξη και προστασία²⁸⁵.

Παράλληλα, οι αφηγήσεις ανέδειξαν έντονα βιώματα διακρίσεων, ρατσισμού και κοινωνικής καχυποψίας. Οι συμμετέχοντες περιέγραψαν εμπειρίες απόρριψης τόσο από κρατικούς μηχανισμούς όσο και από τμήματα της κοινωνίας, γεγονός που ενισχύει το αίσθημα ανασφάλειας και προσωρινότητας. Ωστόσο, καταγράφηκαν και εμπειρίες αλληλεγγύης και υποστήριξης από μέλη της τοπικής κοινωνίας, στοιχείο που αποδεικνύει ότι η κοινωνική ένταξη δεν αποτελεί μια μονοδιάστατη διαδικασία αλλά ένα πεδίο συνεχούς διαπραγμάτευσης

Ιδιαίτερη σημασία για την καθημερινή επιβίωση και ψυχολογική στήριξη των μεταναστών φαίνεται να διαδραματίζει η πακιστανική κοινότητα στα Ιωάννινα. Τα άτυπα δίκτυα αλληλοβοήθειας, οι κοινές κοινωνικές πρακτικές και η διατήρηση των θρησκευτικών παραδόσεων λειτουργούν ως μηχανισμοί συνοχής και προστασίας απέναντι στις συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού. Η θρησκευτική ζωή αναδείχθηκε ως βασικός άξονας νοηματοδότησης της μεταναστευτικής εμπειρίας, καθώς προσφέρει αίσθημα σταθερότητας, συλλογικότητας και ψυχολογικής ενδυνάμωσης απέναντι στις δυσκολίες της καθημερινότητας.

Η έρευνα ανέδειξε επίσης ότι οι περισσότεροι συμμετέχοντες, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, έχουν αναπτύξει σχέσεις εξοικείωσης με το κοινωνικό περιβάλλον της Ελλάδας και επιθυμούν να παραμείνουν στη χώρα, τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα. Η ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων, η γνώση της γλώσσας και η επαγγελματική σταθεροποίηση συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός αισθήματος σχετικής προσαρμογής. Παρόλα αυτά, η επιστροφή στην πατρίδα εξακολουθεί να αποτελεί μια διαρκή σκέψη για αρκετούς από αυτούς, γεγονός που αποτυπώνει το αίσθημα της μεταβατικότητας που χαρακτηρίζει τη μεταναστευτική εμπειρία.

Παράλληλα, η ελληνική μεταναστευτική πολιτική εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα και έλλειψη μακροπρόθεσμου σχεδιασμού. Η διαχείριση της μετανάστευσης παραμένει κυρίως εργασιοκεντρική και κατασταλτική, χωρίς την ανάπτυξη ενός ολοκληρωμένου πλαισίου κοινωνικής

²⁸⁵ Απόστολος Καψάλης, «Παρα-νομιμότητα και μετανάστες στην Ελλάδα: το παράδειγμα των εποχικά εργαζόμενων», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 79 (2022), σσ. 45–49.

ένταξης και προστασίας δικαιωμάτων. Η απουσία επαρκών δομών υποδοχής, προγραμμάτων γλωσσικής εκπαίδευσης και πολιτικών κοινωνικής ένταξης ενισχύει τη διατήρηση των ανισοτήτων και της κοινωνικής περιθωριοποίησης.

Ταυτόχρονα, η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς καλύπτουν πάγιες ανάγκες σε τομείς όπως η γεωργία, η οικοδομή, η εστίαση, η κτηνοτροφία και οι υπηρεσίες. Η ελληνική οικονομία, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στη φθηνή και ευέλικτη εργασία των μεταναστών.⁸ Ωστόσο, η κοινωνική αναγνώριση αυτής της συμβολής παραμένει περιορισμένη, ενώ συχνά κυριαρχούν στερεοτυπικές και ξενοφοβικές αντιλήψεις που παρουσιάζουν τους μετανάστες ως απειλή ή βάρος για την κοινωνία.

Η μεταναστευτική εργασία λειτούργησε, με άλλα λόγια, ως εργαλείο για τη μείωση του κόστους εργασίας και την εξυπηρέτηση μιας οικονομίας χαμηλής προστασίας, η οποία επηρεάστηκε ακόμη περισσότερο από τις κατευθύνσεις του νεοφιλελεύθερου οικονομικού παραδείγματος. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης, η ενίσχυση της ευελιξίας, της επισφαλούς και ανασφάλιστης απασχόλησης, καθώς και η περιθωριοποίηση των πιο αδύναμων, αποτέλεσαν βασικά χαρακτηριστικά του εργασιακού τοπίου²⁸⁶. Η προσφυγική κρίση που ακολούθησε το 2015, με την εγκατάσταση μεγάλου αριθμού αιτούντων άσυλο και προσφύγων σε διάφορες περιοχές – συμπεριλαμβανομένης της Ηπείρου – λειτούργησε ως καταλύτης για τη διεύρυνση των φαινομένων απορρύθμισης, καθιστώντας το ήδη ευάλωτο καθεστώς απασχόλησης ακόμη πιο ρευστό και ανεξέλεγκτο²⁸⁷. Η εργασιακή ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα δεν χαρακτηρίζεται μόνο από δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες, αλλά και από την ίδια τη θεσμική αρχιτεκτονική του εργατικού δικαίου, η οποία συχνά τους εξαιρεί ή τους υπάγει σε ένα «παρα-εργατικό» καθεστώς. Πρόκειται για ένα σύνολο ρυθμίσεων που διαμορφώνει ένα ιδιαίτερο, αποκλίνον πλαίσιο εργασιακής σχέσης, με περιορισμένα δικαιώματα και αυξημένες εξαρτήσεις από τον εργοδότη.

Η χορήγηση αδειών διαμονής και εργασίας περιορισμένης χρονικής διάρκειας –ένα σταθερό χαρακτηριστικό της μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα– οδηγεί στην

²⁸⁶ Andrucki, Maximilian, and Jennifer Dickinson. “Neoliberal Urbanism and the Migrant Worker: Flexibility, Precarity, and Invisibility in Athens,” *Urban Studies* 53, no. 9 (2016): 1864–1867.

²⁸⁷ Triandafyllidou, Anna. *Migration and Integration in the European Periphery* (London: Routledge, 2018), 145–147

αναπαραγωγή της παράτυπης διαμονής και της αδήλωτης εργασίας, καθώς δεν διασφαλίζει τη σταθερότητα της παραμονής και της ένταξης των εργαζόμενων μεταναστών²⁸⁸.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι, υπό το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, η νόμιμη εργασία μπορεί να παρασχεθεί ακόμη και από πρόσωπα που διαμένουν παράτυπα στη χώρα. Ειδικότερα, για την κάλυψη επειγουσών ή εποχικών αναγκών, είναι δυνατή η κατά παρέκκλιση μετάκληση εργατών, η οποία συνοδεύεται από εξαμηνιαία άδεια εργασίας – χωρίς αντίστοιχη άδεια διαμονής– και προσωρινή αναστολή της απομάκρυνσης του εργαζόμενου από τη χώρα. Η αναστολή αυτή τελεί υπό την προϋπόθεση της ύπαρξης εν ισχύ πράξης απέλασης²⁸⁹.

Το καθεστώς αυτό αναδείχθηκε με ιδιαίτερη ένταση στον πρωτογενή τομέα, ιδίως μετά την ψήφιση των σχετικών διατάξεων που επιτρέπουν την εργασία χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα διαμονής. Η ισχύς του σχετικού άρθρου ανεστάλη τυπικά στις 30/06/2022, αλλά επανήλθε ταχύτατα έπειτα από πιέσεις φορέων του αγροτικού χώρου, επιβεβαιώνοντας την εργαλειακή διαχείριση της μετανάστευσης για οικονομικούς σκοπούς²⁹⁰.

Όπως επισημαίνει και ο Καψάλης, το εν λόγω πλαίσιο εγκαινιάζει μια νέα μορφή «παρα-νομιμότητας», όπου η εργασία νομιμοποιείται μερικώς, αλλά η παραμονή παραμένει τυπικά παράτυπη, χωρίς δυνατότητα ένταξης, χωρίς πρόσβαση σε κοινωνικά δικαιώματα και χωρίς προοπτική αναγνώρισης της παραμονής²⁹¹. Η ειδική άδεια εργασίας (3+3 μήνες) εφαρμόζεται αυστηρά σε επιλεγμένους επαγγελματικούς τομείς –όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία, η οικιακή εργασία και ο ιματισμός– και συμβάλλει στη δημιουργία ενός θεσμοποιημένου «εφεδρικού στρατού εργασίας», που λειτουργεί σε συνθήκες εργασιακής γυμνότητας και νομικής επισφάλειας.

Το μοντέλο αυτό αποκαλύπτει τη δομική απροθυμία του κράτους να διαχειριστεί την ένταξη των μεταναστών και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την παραβατικότητα

²⁸⁸ Καψάλης, Απόστολος. *Το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα: καθεστώτα εργασίας και δικαιώματα*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, 2021, σ. 17–21.

²⁸⁹ Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου. *Εγκύκλιος για την κατά παρέκκλιση μετάκληση εργατών*, Αθήνα, 2022

²⁹⁰ Βλάχου, Άννα. «Η εργασία χωρίς νομιμοποιητικά έγγραφα: μεταξύ πολιτικής ανάγκης και νομικού κενού», *Δελτίο Μεταναστευτικής Πολιτικής*, τ. 4 (2023): 35–38.

²⁹¹ Καψάλης, Απόστολος. «Παρα-νομιμότητα και μετανάστες στην Ελλάδα: το παράδειγμα των εποχικά εργαζόμενων», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 79 (2022): 45–49

στην αγορά εργασίας, επιβεβαιώνοντας μια λογική εργαλειακής εκμετάλλευσης, αντί για συμπερίληψη και κοινωνική συνοχή.

Συνολικά, η παρούσα μελέτη ανέδειξε ότι η μεταναστευτική εμπειρία δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην οικονομική διάσταση της εργασίας, αλλά επεκτείνεται σε ζητήματα ταυτότητας, κοινωνικής αναγνώρισης, πολιτισμικής προσαρμογής και ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Οι Πακιστανοί μετανάστες στα Ιωάννινα δεν αποτελούν απλώς εργατικό δυναμικό, αλλά ανθρώπους με προσωπικές διαδρομές, ανάγκες και προσδοκίες για ένα ασφαλέστερο και αξιοπρεπέστερο μέλλον. Όπως επισημαίνει και η Green, οι έννοιες του «ξένου» και του «μετανάστη» αποκτούν διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές σημασίες ανάλογα με την εποχή και το κοινωνικό πλαίσιο.

Η έρευνα καταλήγει στην ανάγκη διαμόρφωσης μιας πιο συνεκτικής και ανθρωποκεντρικής μεταναστευτικής πολιτικής, η οποία θα βασίζεται στην προστασία των δικαιωμάτων, στη σταθερότητα του καθεστώτος διαμονής, στην πρόσβαση στην εκπαίδευση και την εργασία και στην ουσιαστική κοινωνική ένταξη. Η απλούστευση των διαδικασιών νομιμοποίησης, η ενίσχυση των ελέγχων για την προστασία από την εργασιακή εκμετάλλευση, η πρόσβαση σε γλωσσική εκπαίδευση και η ανάπτυξη πολιτικών κοινωνικής συμμετοχής αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση ενός πλαισίου κοινωνικής συνοχής και ισότητας.

Συνεπώς, η εικόνα που προκύπτει από τα ποιοτικά δεδομένα είναι αυτή μιας πολλαπλά επισφαλούς ζωής, όπου η οικονομική, νομική και ψυχοκοινωνική αβεβαιότητα συμπλέκονται με τις ευρύτερες ρητορικές και κοινωνικές κατασκευές του «Ξένου». Ο μετανάστης δεν είναι μόνο εργάτης, αλλά και φορέας νοσημάτων που διακυβεύονται στη δημόσια σφαίρα: ενσαρκώνει την αγωνία για το διαφορετικό, τον φόβο για το άγνωστο και τον εξοβελισμό του Άλλου από το εμείς.

Η εθνογραφική προσέγγιση της πακιστανικής κοινότητας στα Ιωάννινα, σε συνδυασμό με την ανάλυση των εργασιακών σχέσεων και των συνθηκών ένταξης στην ελληνική αγορά εργασίας, ανέδειξε τις πολλαπλές διαστάσεις της μεταναστευτικής εργασίας μέσα από ένα σύνθετο κοινωνικό, πολιτικό και ανθρωπολογικό πρίσμα.

Από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας προκύπτει ότι η εργασία αποτελεί τον βασικό μηχανισμό «ενσωμάτωσης» των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, όχι όμως με όρους ουσιαστικής κοινωνικής συμμετοχής και ισότιμης κατοχύρωσης δικαιωμάτων, αλλά κυρίως με όρους χρησιμοθηρικής αξιοποίησης της εργασιακής τους δύναμης. Οι Πακιστανοί μετανάστες απασχολούνται κυρίως σε τομείς χαμηλής ειδίκευσης και υψηλής επισφάλειας, καλύπτοντας πάγιες ανάγκες της ελληνικής οικονομίας σε τομείς όπως η γεωργία, η εστίαση, οι υπηρεσίες και οι χειρωνακτικές εργασίες. Παρότι η συμβολή τους στην τοπική οικονομία είναι καθοριστική, η εργασιακή τους συμμετοχή δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη θεσμική προστασία ή κοινωνική αναγνώριση.

Παράλληλα, οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων ανέδειξαν ένα καθεστώς «παραγωγικής αορατότητας», μέσα στο οποίο οι μετανάστες καλούνται να εργάζονται και να συνεισφέρουν οικονομικά χωρίς να αναγνωρίζονται ως ισότιμα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα. Η καθημερινότητά τους χαρακτηρίζεται από επισφάλεια, αβεβαιότητα και περιορισμένη πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά δικαιώματα, ενώ η εμπειρία της κοινωνικής απομόνωσης και της θεσμικής σιωπής γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην περίπτωση των Ιωαννίνων.

Η έννοια της «παρατεταμένης προσωρινότητας», η οποία αναδείχθηκε τόσο μέσα από τις προσωπικές μαρτυρίες όσο και από τη σχετική βιβλιογραφία, καθιστά τους μετανάστες «οιονεί πολίτες»: άτομα που συμμετέχουν στην οικονομική και κοινωνική ζωή χωρίς, ωστόσο, να τους παρέχεται η δυνατότητα πλήρους ένταξης και κατοχύρωσης. Η συνεχής ανασφάλεια γύρω από τη νομιμότητα της παραμονής, η εξάρτηση από την εργασία και η αβεβαιότητα για το μέλλον συνθέτουν μια ιδιαίτερη ανθρωπολογική πραγματικότητα, μέσα στην οποία η ζωή οργανώνεται γύρω από τη διαρκή διαχείριση της προσωρινότητας.

Επιπλέον, η έρευνα κατέδειξε ότι η πακιστανική κοινότητα έχει αναπτύξει άτυπα δίκτυα αλληλεγγύης και υποστήριξης, τα οποία λειτουργούν ως μηχανισμοί κοινωνικής επιβίωσης και ψυχολογικής ενδυνάμωσης. Οι θρησκευτικές και πολιτισμικές πρακτικές, καθώς και οι δεσμοί με ομοεθνείς, συμβάλλουν στη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας και στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της καθημερινότητας. Ωστόσο, τα εσωτερικά αυτά δίκτυα δεν επαρκούν για να

αντισταθμίσουν τις συνέπειες της κρατικής αδράνειας, της γραφειοκρατίας και της κοινωνικής καχυποψίας.

Η περίπτωση των Πακιστανών μεταναστών στα Ιωάννινα δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά χαρακτηριστικό παράδειγμα της λειτουργίας του σύγχρονου μεταναστευτικού καθεστώτος στην Ελλάδα. Η μεταναστευτική εργασία αποδεικνύεται στενά συνδεδεμένη με ένα μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που βασίζεται στην ευέλικτη, χαμηλά αμειβόμενη και συχνά ανασφάλιστη εργασία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι μετανάστες ενσωματώνονται παραγωγικά, αλλά αποκλείονται κοινωνικά και πολιτικά.

Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική παρουσιάζει διαχρονικά έναν έντονα εργασιοκεντρικό χαρακτήρα, καθώς η νομιμοποίηση της παραμονής συνδέεται σχεδόν αποκλειστικά με την ύπαρξη εργασιακής σχέσης και την απόδειξη συγκεκριμένου αριθμού ενσήμων. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η εργασία αποτελεί βασική προϋπόθεση νομιμότητας, δεν εξασφαλίζεται ισότιμη πρόσβαση στα εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό. Αντιθέτως, διαμορφώνεται ένα ιδιαίτερο θεσμικό πλαίσιο «δικαίου των μεταναστών», το οποίο ρυθμίζει την εργασία με γνώμονα την ιθαγένεια και δημιουργεί μια παράλληλη και πιο εύαλωτη αγορά εργασίας²⁹²

Η σύνδεση της άδειας διαμονής με τη διατήρηση της εργασίας, ο εγκλωβισμός των μεταναστών σε συγκεκριμένους επαγγελματικούς τομείς και η εξάρτησή τους από τον εργοδότη ενισχύουν την εργασιακή εκμετάλλευση και αναπαράγουν συνθήκες κοινωνικής ευαλωτότητας. Η μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα φαίνεται να διαμορφώνεται αποσπασματικά και αντιδραστικά, χωρίς μακροπρόθεσμο σχεδιασμό και χωρίς συνεκτική στρατηγική κοινωνικής ένταξης²⁹³

Παράλληλα, η οικονομική κρίση και οι μεταβολές που επέφερε το νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο ενίσχυσαν περαιτέρω την εργασιακή επισφάλεια και την απορρύθμιση της αγοράς εργασίας. Η Ελλάδα λειτουργεί ταυτόχρονα ως χώρα υποδοχής, διέλευσης αλλά και αποστολής μεταναστών, γεγονός που καθιστά ακόμη πιο σύνθετη τη διαχείριση του μεταναστευτικού φαινομένου. Παρ' όλα αυτά, οι

²⁹² Βλ. Μαρούδα, Μ. (επιμ.), *Αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα: Πολιτικές, πρακτικές και εμπειρίες ένταξης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2020, σσ. 87–88.

²⁹³ Ο.π., σσ. 95–98

μετανάστες παραμένουν απολύτως αναγκαίοι για τη λειτουργία κρίσιμων παραγωγικών τομέων, καθώς καλύπτουν θέσεις εργασίας που συχνά απορρίπτονται από τον γηγενή πληθυσμό λόγω χαμηλών αμοιβών ή δυσμενών συνθηκών εργασίας²⁹⁴.

Ο μετανάστης, επομένως, δεν αντικαθιστά τον «ντόπιο» εργαζόμενο, αλλά καταλαμβάνει συνήθως θέσεις που χαρακτηρίζονται από χαμηλό κοινωνικό κύρος, επισφάλεια και περιορισμένα δικαιώματα. Παρά ταύτα, συχνά παρουσιάζεται ως απειλή για την κοινωνική συνοχή και την οικονομική σταθερότητα, μέσα από πολιτικές και κοινωνικές ρητορικές που κατασκευάζουν τον «ξένο» ως επικίνδυνο ή ανεπιθύμητο «Άλλο»²⁹⁵. Όπως επισημαίνει και η Green, οι όροι «ξένος» και «μετανάστης» δεν είναι ουδέτεροι, αλλά εμπεριέχουν πολιτισμικές και πολιτικές συνδηλώσεις που μεταβάλλονται ανάλογα με την ιστορική και κοινωνική συγκυρία²⁹⁶.

Η αντίληψη ότι οι μετανάστες «παίρνουν τις δουλειές των Ελλήνων» λειτουργεί συχνά ως μηχανισμός κατασκευής φαντασιακών εχθρών και ενίσχυσης της κοινωνικής καχυποψίας²⁹⁷. Στην πραγματικότητα, η παρουσία των μεταναστών έχει συμβάλει ουσιαστικά στη στήριξη της ελληνικής οικονομίας, τόσο μέσω της εργασίας τους όσο και μέσω της συνεισφοράς τους στα ασφαλιστικά ταμεία και στην παραγωγική διαδικασία.

Παράλληλα, η πολιτική και κοινωνική ρητορική συχνά συνδέει τους μετανάστες με την ανασφάλεια, την εγκληματικότητα ή την κοινωνική αποσταθεροποίηση, παρουσιάζοντάς τους ως «περιττούς» και «αναλώσιμους» πληθυσμούς²⁹⁸. Όπως έχει επισημάνει η Douglas, ο «ξένος» συχνά ταυτίζεται συμβολικά με το «μιάσμα» και με ό,τι θεωρείται εκτός των ορίων της κοινωνικής τάξης. Ωστόσο, οι μετανάστες και οι πρόσφυγες δεν αποτελούν κοινωνικό πρόβλημα, αλλά μια πολυσύνθετη κοινωνική

²⁹⁴ Δαμανάκης Μ. – Κωνσταντινίδης Σ. – Τάμης Α. (2014), *Νέα μετανάστευση από και προς την Ελλάδα*, Κ.Ε.Μ.Ε., Ρέθυμνο, σ. 23

²⁹⁵ Τρουμπέτα Σ. (2012), *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα*, Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 78–79.

²⁹⁶ Green N., *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, σ. 120.

²⁹⁷ Ψήνας Π., «Οι διαφορετικές οικονομικές πραγματικότητες της μετανάστευσης: εργαλειοποίηση και σκοπιμότητες», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τεύχ. 40, Οκτώβριος 2005, σσ. 39–43.

²⁹⁸ Douglas M. (1966), *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London: Routledge

ομάδα που συμβάλλει ουσιαστικά στην οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή της χώρας²⁹⁹.

Συνεπώς, η κοινωνική και εργασιακή ένταξη των μεταναστών δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα της οικονομικής χρησιμότητας. Απαιτείται μια συνολική και συνεκτική πολιτική ένταξης, η οποία θα στηρίζεται στην ισότητα, στην προστασία των εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων, στην πρόσβαση στην εκπαίδευση και στη δημιουργία συνθηκών ουσιαστικής κοινωνικής συμμετοχής. Η ανάπτυξη μιας «κοινωνίας της μετανάστευσης», στην οποία κάθε άτομο θα μπορεί να διαμορφώνει ελεύθερα τον τρόπο ζωής και δράσης του ανεξαρτήτως καταγωγής, προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κράτους πρόνοιας που θα αντιμετωπίζει τις δομικές ανισότητες και θα προωθεί την κοινωνική συνοχή³⁰⁰.

Εν κατακλείδι, η παρούσα εργασία ανέδειξε ότι η μεταναστευτική εμπειρία δεν περιορίζεται στη σφαίρα της οικονομικής μετανάστευσης, αλλά συνδέεται άμεσα με ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού, πολιτισμικής αποξένωσης, εργασιακής εκμετάλλευσης και ψυχολογικής επιβάρυνσης. Οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων ανέδειξαν όχι μόνο τις δυσκολίες και τις αντιφάσεις της μεταναστευτικής ζωής, αλλά και τη δύναμη της επιμονής, της προσαρμογής και της αναζήτησης αξιοπρέπειας. Η μετανάστευση, τελικά, δεν αποτελεί απλώς μια οικονομική διαδικασία μετακίνησης πληθυσμών, αλλά μια σύνθετη ανθρώπινη εμπειρία διαρκούς διαπραγμάτευσης ταυτότητας, επιβίωσης και ελπίδας.

²⁹⁹ Τρουμπέτα Σ., ό.π., σ. 85

³⁰⁰ Βλ. Μαρούδα, Μ. (επιμ.), *Αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα: Πολιτικές, πρακτικές και εμπειρίες ένταξης*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2020, σ. 103.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αλιπράντη – Μαράτου, Λ. (2007). *Labour Market Integration of Immigrants in Greece*. Institute of Social Policy Reports.

Αφουξενίδης, Α., Σαρρής, Α., & Τσακηρίδης, Χ. (2012). *Η μουσουλμανική παρουσία στην Ελλάδα: Τόποι λατρείας και πολιτισμικές εκφάνσεις*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.

Αφουξενίδης, Α., Σαρρής, Α., & Τσακηρίδης, Χ. (2012). *Το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Βαΐου, Δ., Πετράκη, Ζ., & Στρατηγάκη, Μ. (2021). *Μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας: Προκλήσεις και προοπτικές*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.

Baylis, J., Smith, S., Owens, P., (2013). *Η Παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς Πολιτικής: Μία Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, Εκδόσεις Επίκεντρο

Βεντούρα, Λ. (1994). *Μετανάστευση και έθνος*. Αθήνα: ΕΜΝΕ.

Βουτυρά, Ε. (1994). «Προσφυγική Ελλάδα». *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*

Βρέλλης, Σ. Β. (2003). *Δίκαιο αλλοδαπών*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Γεωργιάδης, Δ., & Πανταζής, Β. (2020). *Αναγκαστική μετανάστευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Διάδραση.

Δαγτόγλου Γ. (2012). *Η οικονομική ένταξη των μεταναστών στην Ελλάδα*, Παπαζήση

Ιωσηφίδης, Θ. (2003). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.

Καλαβρός, Γ., & Γεωργόπουλος, Α. (2013). *Μεταναστευτική πολιτική και ένταξη*. Αθήνα: Σάκκουλα.

Καλλινικάκη, Τ. (2010). *Ποιοτική έρευνα και ανάλυση περιεχομένου*. Αθήνα: Τόπος.

Καλοφωλιάς Ν. (2011)., *Το μεταναστευτικό στην Ελλάδα, Ροές, Πολιτικές και συνέπειες*, Gutenberg

Καλοφωλιάς Ν. (2011). *Η ένταξη των μεταναστών και προσφύγων μέσω της εκπαίδευσης: Προκλήσεις προοπτικές*. Θεσσαλονίκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Μακεδονίας

- Κασιμάτη, Κ. (2003). *Μετανάστευση και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Έ., Παπαδόπουλος Α.Γ., ΟΙ επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης τον ξένον εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο, Πανεπιστήμιο Πατρών-Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002
- Καψάλης, Α. (2018). *Μετανάστες Εργάτες στην Ελλάδα: Εργασιακές Σχέσεις και Μεταναστευτική Πολιτική στην Εποχή των Μνημονίων*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Καψάλης, Α. & Κουζής, Γ. (2018). *Μετανάστες εργάτες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος
- Καψάλης, Α. (2021). «Μετανάστευση και αγορά εργασίας μετά την πανδημία». *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*
- Καψάλης, Α. (2022). «Παρα-νομιμότητα και μετανάστες στην Ελλάδα: το παράδειγμα των εποχικά εργαζόμενων». *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*.
- Κονιόρδου, Α. (2017). *Ημιδομημένες συνεντεύξεις και ανθρωπολογική έρευνα πεδίου*. Στο: Μ. Νεγρεπόντη (επιμ.), *Μεθοδολογικές Προσεγγίσεις στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα: Κριτική
- Κουζέλης, Γ. (2011). *Κοινωνία και μετανάστευση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.
- Λυγερός, Ν. (2016). *Η συμφωνία ΕΕ–Τουρκίας και η προσφυγική κρίση*. Αθήνα: Κριτική.
- Λυγερός, Ν. (2016). *Η Ελλάδα στην εποχή της μετανάστευσης*, Αθήνα, Παπαζήσης
- Λυδάκη, Α. (2001). «Κοινωνική θεωρία και ποιοτική έρευνα». Στο Δ. Βέργος (επιμ.), *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός
- Μαρούδα, Α., & Σαράντης, Κ. (2016). *Εισερχόμενη μετανάστευση στην Ελλάδα και κοινωνικές επιπτώσεις*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μαρούδα, Α., & Σαράντης, Κ. (2016). *Φύλο και μετανάστευση: Έμφυλες διαστάσεις της κινητικότητας*, Αθήνα, Gutenberg
- Ματζάνας Μ. (2016). *Αφομοίωση και εθνική συνείδηση των μεταναστών*. Αθήνα, Παπαζήση
- Μουσούρου, Λ. (1991). *Κοινωνιολογία της μετανάστευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- Nancy L. Green, (2004). *Οι δρόμοι της μετανάστευσης σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα

Νάσκου-Περάκη, Α. κ.ά. (2016). *Μετανάστευση και προσφυγικό: Ανθρώπινα δικαιώματα και πολιτικές ένταξης*. Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα.

Νάσκου-Περάκη, Α., Ζάικου, Κ., Βάγια, Ε., Γραμματικά, Ε., Σαρηγιαννίδη, Ε., & Πέρβου, Ι. (2016). *Κοινωνιολογικές και νομικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ

Νιτσιάκος Β. Στο σύνορο, Εκδόσεις Οδυσσέας, , Αθήνα 2010

Νιτσιάκος Β, «Αλβανοί Μετανάστες στην Ελλάδα: Ταυτότητα και θρησκευτική ετερότητα», *Εθνολογία* 10, 2002-2003

Παπαδοπούλου, Δ. (2004). *Η ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: ΙΜΕΠΟ.

Παπαδοπούλου, Δ. (2017). *Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Τόπος.

Παπασιώπη-Πασιά, Α., Κούρτης, Α. (2015). *Η συμβολή των μεταναστών στην ελληνική οικονομία: προκλήσεις και ευκαιρίες*. Εκδόσεις Παπαζήση.

Παπασιώπη-Πασιά, Α., & Κούρτης, Ν. (2015). *Μεταναστευτικές πολιτικές και ένταξη στην ελληνική κοινωνία*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Παπαταξιάρχης, Ε. (1999). *Περί του «Άλλου»*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Πέρβου, Ε. (2016). *Ιστορία της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΚΚΕ

Πλουμίδης, Σ. (2020). *Πρόσφυγες και κράτος στη μεσοπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: ΕΑΠ.

Ροζάκου, Ε. (2006). *Η κατασκευή της διαφοράς: Τοπικές πρακτικές και διεθνείς ανθρωπιστικοί λόγοι στην αντιμετώπιση των προσφύγων*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ροντιέ, Ε. (2016). *Αόρατοι εργάτες: Η Μεταναστευτική Εργασία στην Ελλάδα της Κρίσης*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Ροντιέ, Κ., (2016). ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ και ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ απαντήσεις σε αναποφάσιστους, ανήσυχους και επιφυλακτικούς, (μτφρ. Νίκος Κούρκουλος), Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ του ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ

Σαββάκης, Ι. (2012). *Μετανάστευση και Κοινωνική Πολιτική: Θεωρητικές και Εμπειρικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω – Γ. Δαρδανός.

Σαββάκης, Μ. (2012), Μετανάστες, πρόσφυγες, κοινωνικοί παρίες: Πέρα από το δίλλημα κοινωνική ένταξη ή ενσωμάτωση, στο Τρουμπέτα, Σ. (2012) (επιμ.), Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα: Μελέτες και διαβάσεις συνόρων, Αθήνα: Παπαζήσης

Σακελλαρόπουλος, Ν. (1999). *Η μετανάστευση και οι κοινωνικές αλλαγές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κριτική.

- Σπυροπούλου, Α., & Χριστόπουλος, Δ. (2016). *Το προσφυγικό ζήτημα*. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Σπυροπούλου, Μ. & Χριστόπουλος, Δ. (2016). *Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Συρίγος, Α. (2015). *Μεταναστευτική πολιτική και ένταξη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Σιδέρης.
- Τοπάλη, Π. (2008), *Οι Φιλιππινέζες μετανάστριες και η εκκρεμότητα της ετερότητας*, στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Πολιτικές της καθημερινότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια,
- Τριανταφυλλίδου, Α., & Δημητριάδης, Τ. (2011). *Μετανάστευση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Τριανταφυλλίδου, Ε., & Δημητριάδη, Σ. (2011). *Κοινωνική ένταξη μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα: Δομές, δίκτυα και προκλήσεις. Ελληνική Εφημερίδα Κοινωνιολογίας*,
- Τρουμπέτα, Σ. (2012). *Το προσφυγικό και μεταναστευτικό ζήτημα*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τρουμπέτα, Σ. (2012). *Μετανάστευση και κοινωνικές μεταβολές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις
- Τσιώλης, Γ. (2017). *Ποιοτικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Φίλης, Ν. (2017). *Η ελληνική μετανάστευση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Εκδόσεις Παπαζήση
- Φίλης, Κ. (2017). *Προσφυγικές Κοινότητες και Διαδικασίες Ένταξης στην Ελλάδα: Ιρακινές και Αφγανικές Κοινότητες. Επιθεώρηση Κοινωνικών Μελετών*
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2020). *Μετανάστευση και κοινωνική ενσωμάτωση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Χλέτσος, Μ., Κασιμάτης, Κ., & Τσουκαλάς, Κ. (2005). *Η οικονομία της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.

Ξενόγλωσση

- Alipranti - Maratou, L. (2007). Migration to Greece: A New Type and Emerging Problems. In Tsianikas, M. and Gouvalis, G. (eds.) (2007), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Sixth Biennial International Conference of Greek Studies*, Flinders University Department of Languages – Modern Greek: Adelaide

- Alvanou, A., Petracou, E., & Baltiotis, L. (2009). *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα: Σύγχρονες Τάσεις και Προκλήσεις*. Αθήνα: ΚΕΜΟ
- Andrucki, M., & Dickinson, J. (2016). Neoliberal urbanism and migrant labour. *Urban Studies*, 53(9).
- Antonopoulos, G. A., & Winterdyk, J. (2006). The smuggling of migrants in Greece. *European Journal of Criminology*, 3(4).
- Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (2013). *The Globalization of World Politics*. Oxford University Press.
- Castles, S., & Miller, M. J. (2009). *The Age of Migration*. Palgrave Macmillan.
- Chateau, J., & Raffaelli, R. (2016). *Immigration and Integration Policies in Europe: A Theoretical and Empirical Inquiry*. Palgrave Macmillan.
- Chateau, J., & Raffaelli, R. (2016). *Migration and Integration: Policies and Challenges in Europe*. Routledge.
- Chateau, J., & Raffaelli, A. (2016). *Migrant Labour and Precarious Employment Conditions in Southern Europe*. *Journal of Migration Studies*
- Denzin, N. & Lincoln, Y. (2011). *The Sage Handbook of Qualitative Research*. London: Sage Publications
- Emerson, R. M., Fretz, R. I., & Shaw, L. L. (2011). *Writing Ethnographic Fieldnotes*. University of Chicago Press.
- Fotiadis, A. (2012). "Border Controls and the Greek-Turkish Frontier." In *Mediterranean Politics*
- Frouws, B., & Achilli, L. (2017). Tracing the journey. *Mixed Migration Platform*.
- Gerstlé, J. (2014). *Immigration et travail: quelles politiques d'intégration?* Revue Européenne des Migrations Internationales.
- Green, P. (2004). *Children, Education and Refugees: The Challenge of Meaning and Identity*, London: Routledge.
- Green, S. F. (2004). *The Politics of Exclusion in the EU: The Case of Migrant Communities*. London: Palgrave Macmillan
- Green, S. F. (2004). *Migration and exclusion in Southern Europe*. Palgrave Macmillan.
- Heath, A. (2013). *Understanding Migration*. Oxford University Press.

Heath, S. (2013). The Legal Status of Migrants in Greece: Policies and Challenges. *Journal of Migration and Law*

Kasimis, C., & Papadopoulos, A. G. (2005). *The Multifunctional Role of Migrants in the Greek Countryside: Implications for the Rural Economy and Society*. *Journal of Ethnic and Migration Studies*

Kasimis, C., & Papadopoulos, A. (2005). *Migration and Refugee Crisis in Greece: Policy and Response*. *Greek Journal of Social Policy*

King R., 2000, «Southern Europe in the Changing Global Map of Migration», στο King R., Lazaridis G. and Tsardanidis C. (eds), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London, MacMillan Press

King, R. (2012). *Theories and Typologies of Migration*. Malmö University.

Lazarescu, D., & Broersma, M. (2010). Migration and informal labour. *Journal of Ethnic and Migration Studies*,

Leghari, S. (2009). *Pakistani Migration to Greece: A Gender Perspective*. Αθήνα: Κοινότητα Πακιστανών Ελλάδας.

Leghari, I. (2009). *Pakistani Diaspora in Greece: Migration, Integration and Transnational Ties*. Hellenic Foundation for European and Foreign Policy (ELIAMEP)

Light, I., & Gold, S. J. (2000). *Ethnic Economies*. Academic Press.

Marvin Harris (1979). *Cultural Materialism*. New York: Random House

Nyers, P. (2010). No one is illegal Between city and Nation, *Studies in Social Justice*

Pandolfi, M. (2003). «Contract of Mutual (In)difference: Governance and the Humanitarian Apparatus in Contemporary Albania and Kosovo». *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 10(1)

Papademetriou, D. G., & Gropas, R. (2006). Europe and its immigrants. Migration Policy Institute.

Rizvi, H.-A. (1984). Afghan Refugees in Pakistan: Influx, Humanitarian Assistance and Implications. *Pakistan Horizon*

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone*. Simon & Schuster.

Salvanou, E., Baldoumas, A., & Christopoulos, D. (2009). *Migration and Integration: A Local and Transnational Perspective*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Salvanou, E., et al. (2009). *Migration, Networks and Social Capital: The Role of the Pakistani Diaspora in Greece*. Αθήνα: Εκδόσεις Στρατηγικής.

Tonchev, P. (2007). *Muslim Communities in the Balkans and Their Links with Turkey*. Athens: Institute of International Economic Relations, Σχέσεων

Triandafyllidou, A. (2016). Racism and migration in Europe. In *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*.

Triandafyllidou, A., & Maroukis, T. (2010). *Irregular Migration in Europe*. Ashgate.

Wells, K., Freudenberg, N., & Levander, X. (2019). *Migration, Inequality and Integration*. Cambridge: Polity Press

Wimmer, A., & Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism. *Global Networks*, 2(4).

Πηγές – Θεσμικά και Διεθνή Κείμενα

European Migration Network (2021). *Asylum and Migration Glossary 6.0*. Brussels: European Commission.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2015). *Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών: Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Δράσης για τη Μετανάστευση* (COM 240). Βρυξέλλες.

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2015). C53: *Το Πρόγραμμα της Χάγης – Ενίσχυση της Ελευθερίας, της Ασφάλειας και της Δικαιοσύνης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*.

FRONTEX (2011). *Annual Risk Analysis 2011*. Παρατίθεται στο: Ν. Καλοφωλιάς, *Το μεταναστευτικό στην Ελλάδα: Ροές, πολιτικές και συνέπειες*. Αθήνα: Gutenberg.

Human Rights Watch (2018). *Greece: Dire Conditions for Asylum Seekers on Islands*. Διαθέσιμο στο: <https://www.hrw.org> (πρόσβαση: 6 Απριλίου 2025).

International Commission of Jurists (2014). *Μετανάστευση και Διεθνές Δίκαιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων – Επαγγελματικό Εγχειρίδιο* (ανανεωμένη έκδοση).

International Organization for Migration (IOM) (2019). *World Migration Report 2020*. Geneva: IOM.

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2007). *Κατευθυντήριες Οδηγίες για την Επιστροφή Προσφύγων*. Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.org>

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2009). *Εγχειρίδιο για τις διαδικασίες και τα κριτήρια καθορισμού του καθεστώτος των προσφύγων σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1951 και το Πρωτόκολλο του 1967 για το καθεστώς των προσφύγων* (στ' έκδ.). Αθήνα: UNHCR.

United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR) (2023). *Global Trends: Forced Displacement in 2022*. Geneva: UNHCR.

UNHCR / UNFPA / Women's Refugee Commission (WRC) (2015). *Initial Assessment Report: Protection Risks for Women and Girls in the European Refugee and Migrant Crisis – Greece and the Former Yugoslav Republic of Macedonia*.

UNHCR / UNFPA / Women's Refugee Commission (WRC) (2015). *Initial Assessment Report: Protection Risks for Women and Girls in the European Refugee and Migrant Crisis*, σ. 6.

UNHCR (1951). *Convention Relating to the Status of Refugees of 28 July 1951*. Διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/3b66c2aa10>

Υπουργείο Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη (2011). *Ν. 3907/2011: Τόρση Υπηρεσίας Ασύλου και Υπηρεσίας Πρώτης Υποδοχής*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.